

Elnur Mustafayev

ŞUŞANIN

MADDİ-MƏDƏNİ İRSİ
EPİQRAFİK ABİDƏLƏR
ƏSASINDA

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
AKADEMİK Z.M.BÜNYADOV ADINA ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

ELNUR MUSTAFAYEV

**ŞUŞANIN
MADDİ-MƏDƏNİ İRSİ
EPIQRAFİK ABİDƏLƏR
ƏSASINDA**

Bakı - 2023

*AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun
Elmi Şurasının 20 noyabr 2023-cü il tarixli (Protokol № 6)
iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür.*

Elmi redaktor:

Akademik Gövhər Baxşəliyeva
AMEA-nın vitse-prezidenti v.i.e.,
Z.M. Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru

Rəyçilər:

Sakit Hüseyinov
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Əmmar Abbasov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Texniki redaktor:

Balağa Məmmədov

Mustafayev Elnur Kərim oğlu.

Şuşanın maddi-mədəni irsi (epiqrəfik abidələr əsasında).
Bakı, Elm, 2023, – 204 səh.

ISBN 978-9952-569-05-6

Kitabda Qarabağın, ələlxüsus Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa şəhərinin tarixi və maddi-mədəni irsi tədqiq edilir. Əsərdə tarixi mənbələr, xüsusilə ən mötəbər qaynaqlardan biri hesab edilən epiqrəfik abidələr əsasında Şuşa şəhərinin maddi mədəniyyət tarixi bütöv halda əks etdirilmişdir. Müəllif Şuşa şəhərinə aid süls, nəsx, nəstəliq xətləri ilə həkk olunmuş ərəb-farsdilli kitabələrdəki mətnləri düzgün şəkildə oxuyaraq, onları orijinal dillərdə sadə qrafikaya çevirmiş, eyni zamanda həmin yazıları ana dilimizə tərcümə edərək digər mənbələrlə qarşılaşdırmaqla geniş şəkildə şərh etmişdir. Şuşa şəhərinin maddi-mədəni irsi, o cümlədən XVIII-XIX əsrlərdə regionda cərəyan edən iqtisadi-siyasi və ictimai-dini hadisələrlə bağlı həqiqətləri öyrənmək istəyənlər üçün dəyərli mənbə olan bu kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Akademik Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu, 2023

ÖN SÖZ

Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olan Şuşa şəhəri 28 illik işğaldan sonra 2020-ci ilin 8 noyabrında Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında rəşadətli Azərbaycan ordusu tərəfindən azad edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçən əsrin 80-ci illərində Qarabağda baş qaldıran erməni separatçıları və hərbi-siyasi xuntası 90-cı illərin əvvəllərində torpaqlarımızın 20 faizini işğal edərək bir milyondan çox azərbaycanlıni doğma yurdundan qaçqın və köçkün salmış, 30 ilə yaxın bu torpaqları işğal altında saxlamışdı. Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkədə hərc-mərcliyə, xaosa son qoyulmuş və ordu quruculuğuna başlanılmışdır. 2003-cü ildən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda iqtisadi islahatlar sürətlənmiş, beynəlxalq münasibətlərin inkişafına, modern ordu quruculuğuna başlanılmış, bütün bunların nəticəsində hakimiyyət və xalq birliyi ilə Azərbaycan Ordusu 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı Zəfər çalaraq torpaqlarımızı işğaldan azad etmişdir.

Artıq bu il əzəli Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsinin üçüncü ildönümünü qeyd edirik. Xankəndi də, Xocalı da, bütün Qarabağ erməni işğalından azad olunmuşdur. Sevindirici haldır ki, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev Azərbaycanın Dövlət Bayrağını işğaldan azad edilən bütün torpaqlarımızda ucaltmışdır. Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyü və suverenliyi tam şəkildə bərpa edildikdən sonra azad olunmuş torpaqlarda infrastrukturun qurulmasına, tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpasına, Şuşanın əsl tarixi bərpası istiqamətində nəhəng layihələrin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır.

Əslində, Azərbaycan əhalisi özünün qədim tarixi, maddi və mədəni sərvətləri, həmçinin insan resusları və yetirdiyi tarixi şəxsiyyətləri ilə dünyanın ən zəngin xalqlarından biridir. Bu baxımından, ölkəmizin dilbər guşələrindən biri olan Qarabağ bölgəsi də öz səfalı təbiəti, yerüstü və yeraltı sərvətləri, o cümlədən bu torpaqlarda yetişmiş alim, mütəfəkkir və ziyalıları ilə ön sıralarda dayanır. Başqa bir

ifadə ilə desək, Qarabağ bütün maddi və mənəvi potensialı, eləcə də tarixi şəxsiyyətləri ilə Azərbaycan tarixinin və xalqının təşəkkülündə xüsusi yer tutur. Azərbaycanı Qarabağsız və onun mərkəzi olan Şuşasız təsəvvür etməyin mümkünsüzlüyünü qətiyyətlə demək olar.

İşğal dövründə təcavüzkar Ermənistan Respublikası və Qarabağda fəaliyyət göstərən separatçı silahlı erməni qüvvələri maddi-mədəni irsimizə qarşı vandalizm və terror əməlləri həyata keçirmişlər. İşğal nəticəsində 900-dən artıq yaşayış məntəqəsi talan edilmiş, yandırılmış və dağıdılmış, 6 min sənaye, kənd təsərrüfatı müəssisəsi və digər obyektlər məhv edilmiş, ümumi yaşayış sahəsi 9 mln. m²-dən artıq olan 150 min yaşayış binası dağıdılmış, 4366 sosial mədəni obyekt, eyni zamanda 695 tibb ocağı məhv edilmişdir. İşğal edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsi, su təsərrüfatı, hidrotexniki qurğular, bütün nəqliyyat və kommunikasiya xətləri tam sıradan çıxarılmışdır. Hərbi təcavüz zamanı ələ keçirilmiş Azərbaycan ərazilərində 927 kitabxana, 464 tarixi abidə və muzey, 100-dən çox arxeoloji abidə, 6 dövlət teatrı və konsert studiyası dağıdılmışdır. Talan edilmiş muzeylərdən 40 mindən çox qiymətli əşya və nadir eksponat oğurlanmışdır. Belə ki, Kəlbəcər tarix diyarşunaslıq muzeyi yerlə yeksan olunduqdan sonra muzeyin ekspozisiyasına daxil olan nadir qızıl və gümüş zinət əşyaları, ötən əsrlərdə toxunmuş xalçalar Ermənistana daşınmışdır. Şuşadakı «*Tarix muzeyi*»nin, Ağdamdakı «*Çörək muzeyi*»nin, Zəngilandakı «*Daş Abidələr*» muzeyinin də taleyi belə olmuşdur. Oğurlanmış və məhv edilmiş bu tarixi-mədəni sərvətlərin dəyərini müəyyənləşdirmək, pulla qiymətləndirmək mümkün deyildir. Bir sözlə, Ermənistan Respublikası «*Hərbi münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında*» Haaqa Konvensiyasının və «*Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında*» Paris Konvensiyasının müddəalarını kobudcasına pozaraq Azərbaycanın mədəni sərvətlərini talamışdır.

İşğal altındakı torpaqlarımızda təsbit olunmuş tarixi-dini abidələrin təqribi sayı 403-dür. Onlardan 67-si məscidlər, 144-ü məbədlər, 192-i ziyarətgahlardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağda müəyyən edilmiş 67 məsciddən 64-ü məhv edilmiş və yaxud yararsız hala salınmışdır. Ermənilərin tarixi-dini abidələrimizə qarşı vandal təcavüzü

müxtəlif istiqamətlərdə aparılmışdır. Milli mənsubiyyəti və qədim tarixi milli, dini ənənəni özündə ehtiva edən abidələr tamami ilə uçurulmuşdur. Bu abidələrin erməniləşdirilməsinə, özgələşdirilib dəyişdirilməsinə cəhd edilmişdir. İşğal altındakı müsəlman dini kimliyinə aid olan abidələr, o cümlədən digər mədəniyyət göstəriciləri dağıdılmış və təhqir olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi Azərbaycanın mədəni paytaxtı və bütün Qafqazın incisi hesab olunan Şuşa şəhəri tarixi, mədəniyyət və memarlıq abidələri ilə zəngindir. İşğala qədər Şuşada memarlıq abidəsi sayılan yüzlərlə yaşayış binası, mədəniyyət və tarixi abidə olmuşdur. Ermənilər işğal etdikləri digər rayon və şəhərlərdə olduğu kimi, Şuşada da tarixi keçmişimizi, mənəvi yaddaşımızı silməyə cəhd göstərmişlər. Şəhərdəki mədəniyyət ocaqları, abidələr, tarixi-memarlıq nümunəsi olan tikililər talan edilmiş, dağıdılmış və ya təhrif edilmişdir.

Şuşa şəhərində erməni vəhşiliyinə və təhriflərinə məruz qalmış qədim yaşayış binaları, tarixi-memarlıq nümunələri və mədəniyyət ocaqlarından XVIII əsrə dair Şuşa qalasının divarlarını, Pənah xanın iqamətgahını, İbrahim xanın qala və qəsri, M.P.Vaqifin mədrəsəsi və türbəsini, Yuxarı və Aşağı Gövhər Ağa məscid mədrəsələrini, Hacıqulların malikanəsini, İkimərtəbəli karvansaray, Mehmandarovların malikanə kompleksini, Yuxarı və Aşağı Gövhər Ağa, Xoca Mərcanlı, Hacı Abbas, Mərdinli, Saatlı, Köçərli məscidlərini, Xurşidbanu Natəvanın evi və bulağını, şuşalı zadəgan və ziyalıların malikanələrini, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeylərini, Şirin su hamamını və digər tarixi abidələri qeyd etmək olar.

Ölkə Prezidentinin Şuşa şəhərinin Azərbaycan mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında 7 may 2021-ci il və Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin «*Şuşa İli*» elan edilməsi haqqında 5 yanvar 2022-ci il tarixli sərəncamları, o cümlədən 2022-ci il martın 31-də Türkiyə Respublikasının Bursa şəhərində Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına (TÜRKSOY) üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının növbədənəkar iclasında Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün «*Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı*» elan edilməsi Azərbaycan elmi qarşısında böyük vəzifələr qoymuşdur. Belə ki, bu mühüm vəzifələrdən biri də iş-

ğaldan azad olunmuş ərazilərin bütün istiqamətləri ilə elmi əsaslarla öyrənilməsi və tarixi Azərbaycan torpaqlarında fundamental, sistemli və ardıcıl tədqiqatların aparılmasıdır.

Bu istiqamətdə, Şuşa şəhərinin müxtəlif yönərdən tədqiqi və Qarabağla bağlı Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması baxımından Şərqşünaslıq İnstitutu bir sıra mühüm işləri həyata keçirmişdir və bu tədbirlər hal-hazırda da davam etdirilir. Məsələn, son iki il ərzində Şərqşünaslıq İnstitutunun təşkilatçılığı ilə «*Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi Şuşa*», «*Qarabağda tolerantlıq və multikulturalizm ənənələri (Azərbaycan modeli əsasında)*» mövzularında respublika konfranslarının, həmçinin «*İslam aləminin mədəniyyət mərkəzlərindən biri – qədim Şuşa*» mövzusunda beynəlxalq konfransın, o cümlədən bir neçə elmi sessiyanın keçirildiyini qeyd edə bilərik. İnstitutda, həmçinin Şuşa haqqında 7 dildə, azərbaycan, ərəb, fars, türk, rus, ingilis və çin dillərində «*Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa*» adlı buklet çap olunmuşdur.

Bundan əlavə, İnstitutda çalışan şərqşünas alimlər tərəfindən müxtəlif istiqamətlər nəzərə alınmaqla Şuşanın, ümumilikdə Qarabağın tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra elmi tədqiqat işləri aparılır. Bu tədqiqat işlərinə misal olaraq İnstitutun «*Din və ictimai fikir*» şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Elnur Mustafayevin «*Şuşanın maddi-mədəni irsi (epiqrifik abidələr əsasında)*» mövzusunda təqdim etdiyi monoqrafiya əsərini qeyd etmək olar.

Monoqrafiya əsərin mövzusu və kitabda qarşıya qoyulmuş hədəflər olduqca aktual və öyrənilməsi vacib olan problemlərdən biridir. Belə ki, 30 il işğal dövründə erməni qəsbkarları tərəfindən maddi-mədəni irsimizə qarşı törədilmiş vandal aktlarının, o cümlədən dağıdılmış və yaxud təhqir və ya təhrif edilmiş abidələrin müəyyənləşdirilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Başqa ifadə ilə desək, Şuşa şəhərinin tarixinin və maddi-mədəni irsinin müxtəlif yönələri ilə yeni baxış bucağı və yeni reallıqlar əsasında tədqiq edilməsi Azərbaycan elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Şərqşünaslıq institutunda aparılmış bu tədqiqat əsəri struktur baxımından giriş, iki fəsil, bir neçə paragraf, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Əsərin birinci fəslində, müəllif tərəfindən Qarabağın və Şuşa şəhərinin tarixinə, toponomikasına, bu torpaqlarda yaşamış xalqların etnogenezinə və XIX əsrin ikinci yarısına qədər bu coğrafiyada cərəyan etmiş ictimai-siyasi hadisələrinə qısa şəkildə nəzər salınmışdır.

Əsərin ikinci fəslində isə Şuşa şəhərinin tarixi, maddi-mədəni irsi, XVIII-XIX əsrlərdə bu regionda hakim olmuş ictimai-dini ideologiya, o cümlədən iqtisadi-siyasi vəziyyət və bir sıra digər məsələlər epiqrafik abidələr əsasında tədqiq edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə Azərbaycan, ələlxüsus Şuşa şəhəri epiqrafik abidələrlə, inşaat kitabələri və məzar daşları üzərinə həkk olunmuş yazılarla zəngin bir məkandır. Yazılı kitabələr, üzərinə hörülmüş hər hansı bir inşaat binası və tarixi abidə haqqında ilk mötəbər qaynaqlar hesab olunur. Yazılı kitabələr abidə haqqında ilk zəruri məlumatları verməklə yanaşı, aid olduğu dövrün və ərazinin mədəniyyəti, memarlığı, ideoloji və ictimai fikri, eyni zamanda dil xüsusiyyətləri haqqında dolğun təsəvvürlər yaradır.

Müəllif təqdim etdiyi tədqiqat əsərində Şuşa şəhərinin tarixinə və mədəniyyətinə məhz epiqrafik abidələr əsasında işıq salmışdır. Düzdür, Şuşa şəhərinin epiqrafik abidələri əvvəllər, müxtəlif illərdə azərbaycanlı epiqrafist alimlər tərəfindən araşdırılsa da, bir çoxu diqqətdən kənar qalmış və yaxud geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Əvvəllər heç bir alim tərəfindən araşdırılmamış bir çox epiqrafik abidələrin ilk dəfə olaraq müəllif tərəfindən aşkarlanması və tədqiq edilməsi əsərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. O, Şuşa şəhərində sağ qalmış və yaxud dağıdılmış müxtəlif təyinatlı abidələrin üzərində ərəb, fars və azərbaycan dillərində həkk olunmuş yazıları dəqiq oxuyaraq, həmin yazıları ana dilimizə tərcümə etmişdir.

Əlavə olaraq, E.Mustafayev epiqrafik abidələri daha geniş miqyasda tədqiq edərək, müqayisəli təhlillər aparmaqla və geniş şərhlər verməklə Şuşa şəhərinin tarixi ilə bağlı bir sıra qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirmişdir. Misal olaraq, O, Şuşa şəhərində tədqiqat məqsədi ilə bir neçə dəfə elmi ezamiyyətdə olmuş və bu müddət ərzində silahlı erməni dəstələri tərəfindən Şuşada dinc müsəlman azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırım hadisələrini sübut edəcək bir neçə yazılı abidə aşkarlamışdır. Müəllif tədqiqat zamanı Yuxarı

Gövhər Ağa məscidinin həyatında mövcud olan kiçik məzarlığa aid epiqrafik abidələrə həkk olunmuş yazılarda bəzi maraqlı faktları müəyyən etmişdir. Belə ki, xatirə abidələrinə ərəb-fars dillərində həkk olunmuş yazıların tədqiqi zamanı məlum olub ki, burada dəfn olunanların mütləq əksəriyyəti 1905-ci ildə mənfur düşmənlərimiz, ermənilərin Şuşa şəhərində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı nəticəsində həlak olan şəxslərin məzarlarıdır. Məzarların üzərində göstərilən tarix miladi 1905-1906- cı illərə təsadüf edir ki, bu ildə ermənilər tərəfindən müxtəlif bölgələrdə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qətləmlər təşkil edilmişdir. Burada vacib və maraqlı olan məqam isə məzarların üzərində *«ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir»* ifadələrinin xüsusi qeyd edilməsidir. Bu fakt, özü-özlüyündə erməni vəh-şiliyini və mənfur düşmənin xalqımıza qarşı törətdiyi cinayətləri ifşa edən əyani sübutdur.

Sonda, bir daha qeyd edə bilərəm ki, işğaldan azad olunmuş Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan Qarabağ ərazisində mövcud olan epiqrafik abidələrin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Qarabağda inşa olunmuş məscid, mədrəsə, karvansara və türbələrin üzərindəki daş kitabə yazıları, eyni zamanda müsəlmanlara aid qəbirüstü epitafiyalar bir çox həqiqətlərin üzə çıxarılmasında və erməni yalanların ifşasında mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Hesab edirəm ki, E. Mustafayev *«Qarabağın maddi-mədəni irsi (epiqrafik abidələr əsasında)»* adlı əsərinin tədqiqi zamanı qarşıya qoyduğu hədəflərə çatmış, eyni zamanda həm epiqrafik abidələrə, həm də mötəbər tarix mənbələrinə istinad etməklə Şuşanın tarixi və maddi-mədəni irsi ilə bağlı sanballı bir kitab ərsəyə gətirmişdir.

Akademik Gövhər Baxşəliyeva

*AMEA-nın vitse-prezidenti v.i.e.,
akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişnaşlıq
İnstitutunun direktoru*

MÜƏLLİFDƏN

2020-ci il noyabrın 8-də Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qəhrəman və peşəkar Ordumuz tərəfindən tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik, Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərinin işğalçılardan azad edilməsi Azərbaycanın Qarabağda başladığı və 44 gün ərzində aparılan Vətən müharibəsindəki uğurlu əks-hücum əməliyyatları sırasında ən mühüm tarixi hadisə və böyük hərbi qələbə oldu. Bundan əlavə, 2023-cü ilin sentyabrında 23 saatlıq antiterror tədbirləri ilə rəşadətli Ordumuz tərəfindən torpaqlarımızın azad edilməsi əməliyyatı sona çatdırıldı. Bununla Azərbaycan pozulan hüquqlarını, ərazi bütövlüyünü, suverenliyini təmin etməklə, nəticədə ermənilərin 200 ildir həyata keçirdikləri işğalçılıq siyasətinə son qoydu. Azərbaycan bayrağı Şuşada, Xankəndidə, Xocalıda, Əsgəranda, Ağdərədə və s. yerlərdə ucaldı.

Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsi Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti üçün xüsusi məna kəsb edirdi. Çünki Şuşa Azərbaycanın qədim tarixə malik olan şəhər mədəniyyətinin nadir və təkrarsız incilərindən biridir. Şuşa şəhərinin azad edilməsinin əhəmiyyəti haqqında Prezident İlham Əliyev 8 noyabr 2020-ci ildə xalqa müraciətində qeyd edirdi: *«Şuşanın işğaldan azad edilməsi bizim gücümüzü göstərdi. Ordumuzun peşəkarlığını, hərbcilərimizin cəsarətini, qəhrəmanlığını göstərdi. Şuşanın götürülməsi çox böyük peşəkarlıq, cəsarət tələb edən əməliyyat idi. Əminəm ki, bu əməliyyat dünya hərbi tarixində xüsusi yer tutacaq. Çünki bu əməliyyat bizim qəhrəman hərbcilərimiz dağlardan, meşələrdən, cığırlardan keçərək yalnız yüngül silahlarla silahlanmış şəkildə azad ediblər. Şuşanın işğaldan azad edilməsi bizim şanlı qələbəmizdir»*.

Şuşa şəhəri tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik olduğu üçün onun azad edilməsi Azərbaycan tarixində xüsusi məna kəsb edirdi. Bu mövzuda Ümummilli lider Heydər Əliyevin Şuşa şəhəri haqqında fikirləri olduqca maraqlıdır: *«Şuşa təkcə*

şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəni, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir».

Tarixə nəzər salsaq qeyd etmək lazımdır ki, Şuşa şəhəri zəngin və şanlı tarixi keçmişə malikdir. Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinin simvolu olan Şuşa qədim Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin (e.ə ikinci minilliyin II yarısı – birinci minilliyin əvvəlləri) əhatə dairəsinə daxil olan ən qədim yaşayış yerlərindən birində yaranıb və daimi insan məskəninə çevrilib. Şuşa ətrafındakı qədim yaşayış yerləri, o cümlədən məşhur Cıdır düzündəki Şuşa mağarası bu ərazinin Azərbaycanda ən qədim insan düşürgələrindən biri olduğunu sübut edir.

XIX əsrdə bütün Qarabağın inzibati, iqtisadi mərkəzi olmuş, inkişaf etmiş bu şəhərin mənəvi pasportu sayılan Daşaltı dərəsi, Cıdır düzü, memarlıq inciləri Şuşanı qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanıtmışdır. Şuşa qədim tarixi-dini mədəniyyət abidələri ilə Azərbaycan tarixində özünəməxsus yer tutur.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci il 7 may Sərəncamı ilə Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, 05 yanvar 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2022-ci ilin «***Şuşa ili***», o cümlədən 2022-ci il martın 31-də Türkiyə Respublikasının Bursa şəhərində Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına (TÜRKSÖY) üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının növbədənəkənar iclasında 2023-cü il üçün «***Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı***» elan edilməsi Şuşa şəhərinin bu günü və gələcəyi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əlbəttə, Şuşa şəhərinin Azərbaycan və Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilməsinin bir çox əsasları və qarşıya qoyulmuş hədəfləri vardır;

1) Şuşa orta əsrlər şərqinə aid arxitektura və şəhərsalma mədəniyyətinin əlamətlərini özündə birləşdirən milli memarlıq abidəsidir;

2) Şuşa milli məfkurəmizin və milli mədəniyyətimizin inkişafına böyük töhfələr vermiş Mir Möhsün Nəvvab, Üzeyir Hacı-

bəyli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əhməd bəy Ağaoğlu, Firudin bəy Köçərli, Xurşudbanır Natəvan, Qasım bəy Zakir, Molla Pənah Vaqif, Nəcəf bəy Vəzirov kimi şəxsiyyətlər bəxş etmişdir;

3) Türk dünyasının tərkib hissəsi olan Azərbaycan xalqına məxsus olan milli mədəni irs eyni zamanda ümumilikdə türk mədəni irsinə də daxildir. Bu baxımdan Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı olan Şuşa bütövlükdə türk mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən biri hesab edilə bilər. Çünki Şuşa qalası orta əsr türk şəhərsalma mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Belə ki, orta əsr şərq memarlığının nadir abidəsi olan Şuşa qalası, Qarabağ memarlığının xüsusiyyətlərini özündə birləşdirməklə üslub olaraq Aran memarlıq məktəbinə aid edilir.

Qeyd etmək mümkündür ki, memarlıq və şəhərsalma sənətinin 270 illik tarixə malik parlaq incisi olan və Azərbaycan xalqı üçün yüksək mədəni-mənəvi dəyər kəsb edən Şuşaya xüsusi ehtiramın təzahürü kimi bu qərarlar növbəti illərdə bütün türk-islam dünyasının birlik və həmrəyliyinin yeni rəmzinə çevrilməklə, türk və müsəlman xalqları arasında əməkdaşlıq perspektivlərinin daha da genişləndirilməsi işinə öz töhfəsini verəcəkdir. Bundan əlavə, tarixi-mədəni əhəmiyyəti və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik olması Şuşaya xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşılmasını zəruri edir. Bu baxımdan, Şuşada dövlət idarəetməsinin və hüquqi tənzimləmənin daha da təkmilləşdirilməsi şəhərdə tarixi-mədəni irsin bərpaasına və qorunub saxlanmasına xidmət etməklə yanaşı, onun daim inkişafına şərait yaradacaqdır.

İşğaldan azad olunandan sonra Şuşada genişmiqyaslı restavrasiya işlərinin həyata keçirilməsinə start verilib və şəhər öz əvvəlki görkəmini qaytarmağa başlayıb. 30 il ərzində dağıdılmış məscid və məqbərə evlərinin, türbələrin və digər görməli yerlərin restavrasiya işləri tam sürətlə davam edir. Restavrasiya işləri ilə yanaşı regionda infrastrukturun inkişafına da böyük diqqət yetirilir.

Şuşa şəhərinin Azərbaycanın və Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilməsinin digər bir məqsədi isə Qarabağ və

Şuşa tarixinin yenidən öyrənilməsi, işğal dövründə vandal ermənilər tərəfindən maddi-mədəni irsimizə qarşı törədilmiş cinayətlərin müəyyən edilməsidir.

Halbuki, Vandalizm aktları birmənalı şəkildə beynəlxalq qanunlar və konvensiyalarda yolverilməz hesab edilir. 1954-cü ildə Haaqada qəbul edilmiş «*Silahlı münaqişələr zamanı mədəni abidələrin qorunmasına dair Konvensiya*» müharibə dövründə mədəni mülkiyyətin qorunmasına həsr olunmuş ilk beynəlxalq müqavilədir. Bu Konvensiyaya əsasən, hücum edən tərəfin mədəni mülkiyyətə hörmət edib qorumaqla yanaşı, həm də işğal edilmiş ərazilərdə bu mülkiyyətin oğurlanmasının qarşısının alınması istiqamətində konstruktiv addımlar atmaq öhdəliyi var.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın vandalizm əməlləri silahlı münaqişələr zamanı (1954-cü ildə) ümumdünya Mədəni və Təbii İrsin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyasını və 1999-cu ildə bu konvensiyaya əlavə edilmiş ikinci protokolun kobud şəkildə pozulmasıdır. Bu Protokolun 9-cu maddəsində işğalçı tərəfin üzərinə işğal olunmuş ərazilərdə mədəni sərvət və antik əşyalarla ticarətin və onların qaçaqmalçılığının qarşısını almaq, mədəni, tarixi və elmi abidələrin və xüsusiyyətlərinin sistematik olaraq və ya qəsdən dəyişdirilməsini qadağan etmək öhdəliyi qoyulur.

Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı törədilən təcavüzkar əməllərin qurbanları təkcə ölkə vətəndaşları deyil, həm də yaşı minillərə söykənən tarixi-mədəni abidələrimizdir. Azərbaycanın mədəni irsi bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğundan ölkəmizin ərazisində xalqımızın çoxəsrlik tarixi keçmişindən yadigar qalmış mədəniyyət abidələrinin erməni vandalizmindən mühafizəsi beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən bir problemdir. Ona görə ki, təcavüzkar Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində mədəni irsin məhv edilməsinə və saxtalaşdırılmasına yönələn, beynəlxalq konvensiyalarda bəşəri cinayət kimi qiymətləndirilən əməllər törədib.

Ermənistan Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarında ölkəmizə qarşı mədəni təmizləmə siyasəti həyata keçirərək, tarixi və

mədəni irsimiz məqsədyönlü şəkildə və xüsusi qəddarlıqla məhv etmişdir. Bu əməllər isə ümumilikdə bəşəriyyətə qarşı mənəvi soyqırımıdır.

Ermənistanın işğalı nəticəsində Qarabağda dağıdılan muzeylər, məscidlər, abidələr tək Azərbaycan xalqının deyil, bütün İslam dünyasına, ümumilikdə isə bəşəriyyətə aiddir. Bu, bəşər mədəniyyətinə qarşı təcavüzdür.

Həmçinin işğal dövründə Ermənistan tərəfindən əzəli torpaqlarımızdakı İslam mədəniyyəti abidələri tamamilə məhv edilib və ya erməniləşdirilib. Bu abidələrin yazıları dəyişdirilməklə ermənilərə məxsusluğu bəradə müxtəlif dillərdə dezinformasiyalar yayılır və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılırdı. Elə bu səbəbdən də Qarabağda mövcud olmuş məscidlər tamamilə dağıdılaraq yararsız hala salınıb. Yalnız beynəlxalq təşkilatların təzyiqləri nəticəsində Ağdam Cümə məscidini, Şuşa şəhərindəki Aşağı Gövhər ağa, Yuxarı Gövhər ağa və Saatlı məscidlərinin divarlarını salamat saxlamaq mümkün olub. Ermənilər daha bir əxlaqsızlıq nümayiş etdirərək, Ağdam Cümə məscidinin içərisində ev heyvanları, o cümlədən donuz saxlamaqla azərbaycanlılara və bütövlükdə müsəlman dünyasına qarşı öz nifrətlərini nümayiş etdirirdilər.

İşğal olunmuş Xocalı, Kəlbəcər, Laçın, Xocavənd və digər rayonlarda yerləşən və erməni kilsəsinə heç bir aiddiyatı olmayan tarixi Alban kilsələrinin mülkiyyəti mənimsənilib, arxitektura xüsusiyyətləri dəyişdirilərək erməni kilsə abidələri kimi təqdim edilib. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən orta əsrlərə aid Gəncəbasar və Xudavəng alban xristian kilsələri xüsusilə qeyd edilməlidir. 2003-cü ildən etibarən Azıx mağarısında və Ağdam ətrafında qeyri-qanuni arxeoloji qazıntılar aparılmışdır.

Beləliklə, işğal olunmuş ərazilərimizdə Ermənistan tərəfindən 738 tarixi abidə, 83500 – dən çox eksponata malik 28 muzey, 4 şəkil qaleryası, 14 xatirə kompleksi və 1107 mədəniyyət müəssisəsi daxil olmaqla, 1891 maddi-mədəniyyət resursu talan edilib və vandalizm obyektinə çevrilib [2, s. 4].

Ümumiyyətlə, Şuşa şəhərinin maddi-mədəni irsinin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi problemi müasir dövrdə öz aktualı-

ğını qoruyub saxlayır. Belə ki, Şuşa şəhəri ilə bağlı icra ediləcək tədqiqatlar həm işğal dövründə mədəni irsimizə dəymiş ziyanları müəyyənləşdirməyə, həm də şəhərlə bağlı əvvəllər öyrənilməmiş yeni faktların üzə çıxarılmasına imkan yaradacaqdır.

Bu mənada çapa təqdim olunmuş «**Şuşanın maddi-mədəni irsi (epiqrafik abidələr əsasında)**» adlı monoqrafiya əsəri Azərbaycan xalqının ötən nəsillərinin maddi-mədəni uğurlarını dünyaya arenasına çatdırmaq, beləliklə dünyanın mədəni xalqları arasında onun əhəmiyyətli mövqeyini müəyyənləşdirmək baxımından kifayət qədər təsirli vasitə ola bilər.

Sonda, bu kitabın ərsəyə gəlməsində mənə göstərdiyi maddi, mənəvi və texniki dəstəyə görə akademik Gövhər Baxşəliyevaya, professor Sakit Hüseynova, professor Əyyub Kərimova, dosent Ruhəngiz Cümşüdlüyə, dosent Aqil Şirinova, dosent Əmmar Abbasova, dosent Həbibə Əliyevaya, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Dürdanə Cəfərliyə, Rəcəb Həbibova, Balaxa Məmmədova, Ələkbər Qurbanova, Alim İbrahimova, həmçinin Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin əməkdaşları Babək Kərimova, Vüqar Məhərrəmovaya, Nicat Eyvazlıya və adını çəkmədiyim bir çox şəxslərə təşəkkür edirəm.

Elnur Mustafayev

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

GİRİŞ

Vətənimizin zəngin təbii sərvətlərindən faydalı şəkildə istifadə edən peşəkar və istedadlı el sənətkarları çoxeralıq tarixi dövr ərzində böyük həvəs və maraqla çox zəngin irs yaradıb yadigar qoymuşlar. Gələcək nəsillərə yadigar qalmış həmin maddi mədəniyyət nümunələri etnomədəni dəyərlərimizin bir növ ümumiləşdirilmiş məcmusunu xatırladır. Başqa ifadə ilə, hər bir xalqın yaradıcılıq hünəri, onun sənətkarlıq qüdrəti, etnomədəni səviyyəsi, nəyə və nələrə qadir olduğu, hər şeydən əvvəl, əsrlər boyu araya-ərsəyə gətirdiyi maddi və mədəni sərvətlərin zənginliyi ilə ölçülür. Bu sahələrdə Azərbaycan xalqının yaradıcılıq qüdrəti çox böyük və sanballı görünür. Vətənimizin dünya sivilizasiyasının əsas mərkəzlərindən biri olduğunu əminliklə deyə bilərik. Qədim daş dövründən üzü bəri Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş saysız-hesabsız maddi mədəniyyət nümunələri dediklərimizi sübut edir.

Bu regionun qədim avtohton və aborigen əhalisi olan azərbaycanlıların etnomədəni irsinin yaradıcılarının cəfakəş əməyi, tükənməz sənətkarlıq bacarığı sayəsində böyük maddi-mədəni irs ərsəyə gəlmişdir. Bu baxımından, azərbaycanlı sənətkarların təcrübi bilik və bacarığı, onların ərsəyə gətirdiyi işlə tanış olanlarda heyranlıq yaradır. Bu cəhətdən, vətənimizin zəngin mədəniyyət irsinin təşəkkül tarixini, onun inkişaf mərhələlərini, tərəqqi və tənəzzül hallarına təsir göstərən sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi amilləri araşdırmaq, müəyyənləşdirmək Azərbaycan elmi qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maddi-mədəni və etnomədəni irsin ən mühüm və vacib nümunələrindən biri də epiqrafik abidələrdir. Epiqrafik abidələrin tədqiq edilməsi ona görə aktualdır ki, kitabələrdə cəmiyyət həyatının müxtəlif cəhətləri; siyasi, sosial, psixoloji, psixo-sosial, tarix, iqtisadi, dini və mədəni reallıqlar, inzibati bölgü və idarəetmə sistemləri haqqında digər qaynaqlarda olmayan zəruri məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Başqa ifadə ilə, şəhərdəki monumental abidələrin, yeni aşkarlanan ərəb, fars və türkdilli yazılı

abidələrin, xəttatlıq və həkkaklıq kimi sənətkarlıq sahələrinin araşdırılması öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Ümumiyyətlə, epigrafiya tarix elminin köməkçi fənlərindən biri kimi, daş, lövhə, qaya, mərmər, bərk ağac, sümük, şüşə, saxsı, mis, gil məmulatı üzərindəki qədim və orta əsr yazılarından bəhs edir. Digər bir tərifə görə kitabələri öyrənən və tədqiq edən elmə epigrafiya və yaxud «*ilm-i kitabət*» (kitabə elmi), bu elmlə məşğul olan mütəxəssislər isə epigrafist adlanır. «*Epigrafiya*» sözü yunan dilində iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. «*Epi*» üstündə, üzərində, «*grapho*» isə yazıram, təsvir edirəm deməkdir. Epigrafik yazıları Azərbaycan və müsəlman elmi ədəbiyyatında bəzən kitabə adlandırırlar.

Avropa tarixşünaslığında ilk əvvəllər epigrafiya dar çərçivədə nəzərə alınmış, yalnız Latın və Yunan dillərində yazılmış kitabələrin öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Daha sonralar, şərqşünaslıq elminin inkişafı ilə bu çərçivə böyüyərək digər dillərdə yazılmış abidələri də öz tədqiqat əhatəsinə almışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, epigrafik yazılar, kitabələr ən dəqiq tarixi mənbələr hesab olunur. Bizə qədər gəlib çatmış orta əsr əlyazmaları, bəzən bir neçə dəfə üzü köçürülmüş, məqsədli və ya məqsədsiz şəkildə təhrif olunmuşdur. Lakin müxtəlif materiallardan ibarət lövhələrə həkk olunmuş yazılar, heç bir məzmun dəyişikliyinə məruz qalmamış etibarlı sənədlərdir.

Heç şübhəsiz ki, kitabələr aid olduqları abidələrin şəxsiyyət vəsiqəsidir. Başqa bir ifadə ilə, tarixi tikililər haqqında ilk məlumatları həmin epigrafik abidələr vasitəsi ilə əldə etmək mümkündür. Kitabələrin üzərinə həkk olunmuş yazılar vasitəsi ilə bibliografik, din və ictimai fikir, dil və ədəbiyyat, demoqrafik və ailə vəziyyətləri, əlamətdar tarixi hadisələr və sairə istiqamətlərdə sağlam məlumatları əldə etmək olar. Kitabələr, həmçinin məxus olduğu məntəqənin və dövrünün memarlıq üslubları haqqında da geniş təsəvvürlər yaradır.

Şübhə şübhəsiz ki, epigrafik abidələr əsasında tədqiq etmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki bədii daşyonma sənəti Azərbaycan xalqının dekorativ bədii yaradıcılığının əsas sahələrindən

biri olmuşdur. Daşyonma sənəti memarlıq abidələri və məzar daşları üzərində kitabə yazmaq sənəti ilə sıx əlaqəlidir. Azərbaycanda orta əsr bədii daşyonma sənəti memarlıq binalarının monumental dekarativ bəzəklərində, məzar daşlarında və sairə heykəltaraşlıq nümunələrində geniş tətbiq olunmuşdur. Bu baxımdan, Şuşa şəhəri kitabə və yazılı maddi mədəniyyət nümunələri ilə zəngin bir şəhərdir.

Şuşa şəhərində toplanmış materiallar kitabələrin bədii tərtibatını, üslubunu, memarlıq və qəbirüstü abidələrin meydana gəlməsi və inkişaf tarixini daha düzgün açıb göstərir, nəhayət onların, tarixinin, bəzən də təyinatının dəqiqləşdirilməsinə kömək edir.

Şuşanın epigrafiq irsinin Azərbaycan tarixşünaslığında öyrənilməsi diqqətdən kənar qalmamışdır. Şuşanın yazılı abidələri ilə bağlı tədqiqatlar əsasən Sovet dövründə aparılmışdır. Şəhərin ərəb əlifbasının müxtəlif xətt növləri – kufi, süls, nəsx, təliq və nəstəliq xətləri ilə həkk edilmiş kitabələrin tədqiqi ilə bağlı Ə.Ələkbərov, İ.Əzimbəyov, Ə.Ələsgərzadə və digər alimlərin qeydlərinə rast gəlmək mümkündür.

AMEA-nın müxbir üzvü M.S.Nemətin araşdırmaları Azərbaycanda epigrafiqa sahəsinin inkişafında müstəsna rolə malikdir. Onun «*Azərbaycanın ərəb-fars-türkdilli kitabələri*» adlı çoxcildliyini qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, həmin çoxcildliyin 5-ci cildində Şuşa şəhərinə aid bir sıra yazılı abidələr tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Beləliklə, Şuşanın epigrafiq abidələrinin və yazılarının oxunuşu və tərcüməsinə həsr edilmiş tədqiqatların ümumi mənzərəsi belədir. Etiraf etmək lazımdır ki, bu tədqiqat işləri ilə çox böyük işlər görülmüş və Azərbaycan tarixşünaslığına böyük töhfələr verilmişdir. Lakin, yuxarıda sadələdiyimiz tədqiqat işləri nöqsanlardan xali deyildir. Tədqiqat işlərində bir sıra yazıların oxunuşlarında müəyyən xətalara və qeyri-dəqiqliklərə rast gəlmək mümkündür. Şəhərin epigrafiqası ilə bağlı tədqiqatlarda yeni yanaşmalara və mövcud nöqsanlara düzəliş aparılmasına əşəddü ehtiyac vardır.

Bu baxımdan təqdim etdiyimiz «*Şuşanın maddi-mədəni irsi (epiqlafik abidələr əsasında)*» adlı tədqiqat əsəri yuxarıda qeyd edilmiş problemlərin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bu tədqiqat işində yuxarıda sadaladığımız qüsurlar düzəldilmiş və boşluqlar doldurulmuşdur.

Kitab struktur baxımından, giriş, iki fəsil, bir neçə yarım-fəsil, nəticə və mənbələr siyahısından ibarətdir.

Kitabın «*Qarabağ tarixinə ümumi baxış*» adlı birinci fəsilində Qarabağ vilayətinin qədim və orta əsrlər tarixinə ümumi nəzər salınmış, bu ərazinin coğrafi relyefi, sərhədləri, yerli əhali-si və sairə mövzular haqqında problemlər lakonik şəkildə tədqiq edilmişdir. Bu fəsildə, həmçinin Qarabağ xanlığının təsis edilməsi, Şuşa şəhərinin salınması, bu şəhərin strateji mövqeyi və əhəmiyyəti, XVIII-XIX əsrlərdə regionda cərəyan edən iqtisadi-siyasi, dini-ictimai və mədəni hadisələr haqqında bir sıra problematik məsələlər araşdırılmışdır. Bu hissədə Qarabağ və Şuşa toponimlərinin etimologiyası ayrıca olaraq araşdırılmış, bu yer adları haqqında yerli və xarici alimlərin fikirləri müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Kitabın ikinci fəslə «*Şuşanın maddi mədəniyyət abidələri*» adlanır. Bu fəsildə Şuşa şəhərində mövcud olan məscid və mədrəsələr, karvansara və su bulaqları, imarət və malikanələr, ziyarət-gah və məzarlıqlar, həmçinin digər ictimai işə obyektləri tədqiq edilmişdir. Bu bölmədə, Şuşa şəhərinin məhəllələri, tarixi məkanları və mədəni irsi ilə bağlı bir sıra məsələlər haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. Tədqiqat zamanı epiqlafik abidələr əsas götürülmüş, yazılı kitabələr əsasında şəhərin maddi mədəniyyət tarixinə aydınlıq gətirilmişdir.

Bundan əlavə, Şuşa şəhərində indiyə qədər elmi dövriyyəyə daxil edilməyən kitabələr vardır ki, onlar tərəfimizdən müəyyən edilmiş və ilk dəfə olaraq tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın obyektə Şuşa şəhərinin tarixi, maddi-mədəni irsini özündə əks etdirən kitabələrdir. Tədqiqat predmetini müxtəlif materiallar üzərindəki kitabələrin oxunuşu, tərcüməsi, tarixlərinin dəqiqləşdirilməsi, ornament və simvollarının müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqat Şuşanın tarixinə və mədəniyyətinə aid irsin araşdırılmasına həsr olunduğu üçün problemin həlli zamanı sistemli kompleks yanaşma və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı mənbələr arasında müqayisəli təhlil metodologiyasından, ümumilikdə analitik tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda qarşıya qoyulan vəzifələrdən asılı olaraq ümumiləşdirmə, abstraktdan konkretə yüksəlmə, tarixi-müqayisəli və sistemli yanaşma, analiz, sintez, induksiya və deduksiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifəsi isə Şuşa şəhərinin tarixini, ələlxüsus maddi-mədəni irsini epiqrafik abidələr əsasında öyrənmək, mümkün olduğu təqdirdə XVIII-XIX əsrlərdə şəhərin tarixi abidələri, sosial-iqtisadi və ictimai-dini vəziyyəti, o cümlədən regionda cərəyan edən siyasi hadisələrlə bağlı yeni məlumatların müəyyən edilməsidir. Mövzunun özünəməxsusluğunu nəzərə alaraq, şəhərə məxsus tarixi abidələri, xüsusilə yazılı kitabələri araşdırmaq, onların işğaldan əvvəlki və işğaldan sonrakı vəziyyətini təyin etmək əsas məqsəd və vəzifələrdən biridir. Bu məqsədlə tədqiqatın qarşısında aşağıdakı elmi vəzifələr qoyulmuşdur:

1. Şuşa şəhərinin, ümumilikdə Qarabağın tarixinə qısa şəkildə nəzər salmaq, tarixi şəraiti və qanunauyğunluqları öyrənmək;

2. Qarabağ xanlığının təsis edilməsi və Şuşa şəhərinin salınması ilə bağlı səbəblərin müəyyənəşdirilməsi;

3. Şuşa şəhərinin epiqrafik abidələrini və yazılı daş kitabələrini müəyyən etmək;

4. Müxtəlif dillərdə həkk olunmuş yazıları düzgün oxumaq və tərcümə etmək;

5. Təsviri və analitik metodu izləyərək Şuşa şəhərinə məxsus epiqrafik abidələri müqayisəli şəkildə tədqiq etmək;

6. Yazılı abidələr əsasında Şuşa şəhərinin siyasi-iqtisadi və ictimai-dini vəziyyətini öyrənmək;

7. Yazılı abidələr əsasında Şuşa şəhərinin Azərbaycan tarixində yerini və Azərbaycan maddi-mədəni proseslərinin inkişafındakı rolunu müəyyənəşdirmək;

8. İlk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilən ərəb-farsdilli kitabələrin oxunması, tərcümə və təhlil edilməsi, epiqrafik abidələrin tarixlərinin dəqiqləşdirilməsi;

9. Kitabələrdə işlədilən sosial-iqtisadi və mədəni həyatı, inzibati-idarə, peşə fəaliyyəti ilə bağlı məlumatların təsnif edilməsi;

10. Şuşa şəhərindəki məscid və ziyarətgahlardakı kitabələrinin dini məzmunlu mətnlərinin izahının verilməsi;

11. Kitabələrdə iqtibas edilmiş dini məzmunlu mətnlərin mənbələrinin təyin edilməsi;

12. Kitabələrdə qeyd edilmiş toponimlərin və şəxs adlarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqat obyektini kimi seçilən Şuşa şəhərinin XVIII-XIX əsrlərə aid ərəb-farsdilli epiqrafik materialları xətt xüsusiyyətləri, mətnlərin tərtibi, kitabələrin həkk edildiyi materialların müxtəlifliyi, mətnlərdəki tarixi faktların əhəmiyyəti baxımından öz dövrünün digər şəhərlərdəki kitabələrindən daha dolğun və zəngindir.

Ümumiyyətlə, Şuşa ərazisində mövcud olan kitabələrin mütləq əksəriyyəti islamdan sonrakı dövrü əhatə edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən dövrümüzə gəlib çatmış yazılı abidələrin əksəriyyəti ərəb, fars və ərəb qrafikası ilə yazılmış azərbaycan dilindədir.

Əsərdə tədqiqatə cəlb etdiyimiz epiqrafik abidələr arasında məzarüstü abidələr də xüsusi yer tutur. Çünki, məzarüstü yazılı abidələr müfəssəl şəkildə tədqiq edildikdə təkcə ölənlər haqqında informasiyalar deyil, eyni zamanda bioqrafik araşdırmalar və məhəlli tarixə dair ilk əlçatan mənbələrdir. Bununla yanaşı yazılı məzar daşları sayəsində sənət tarixi, dil və ədəbiyyat, tarixi topoqrafiya, demoqrafik vəziyyət, köç və yerləşmə üsulları, kütləvi yayılmış xəstəliklər, dağıdıcı təbiət hadisələri, əlamətdar tarixi hadisələri də müəyyən etmək mümkündür.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, onlar uzaq əsrlərdən bəri xalqımızın başına gəlmiş müsibətlər, taun, vəba, xəstəlikləri nəticəsində həyatını itirmiş şəxslər, bir sıra iqtisadi-siyasi məhrumiyyətlər,

düşmənlərin talanları, feodal hökmdarların ağır vergi siyasəti və onlara qarşı baş vermiş xalq hərəkatları və s. haqqında əhəmiyyətli məlumatlar verir.

Bu istiqamətdə Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin həyətəyını sahəsində üzəri ərəb-fars dillərində yazılmış məzarları qeyd etmək olar. İlk dəfə tədqiqata cəlb edilən və tərəfimizdən oxunan bu yazılar XX əsrin əvvəllərində Qafqazda cərəyan edən bir çox hadisələrə işıq salır. Qəbirüstü abidələrin üzərinə həkk olunmuş yazılardan məlum olur ki, 1905-1906-cı illərdə erməni silahlı birləşmələri etnik təmizləmə məqsədi ilə Şuşa şəhərində dinc müsəlman azərbaycanlılara qarşı mütəşəkkil şəkildə qətlə törətmişlər. Belə ki, bir neçə məzarın üzərində dəfn edilmiş şəxsin kimliyi qeyd edildikdən sonra *«ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir»* ifadələri həkk olunmuşdur. Bu da erməni canilərinin müxtəlif dövrlərdə, ardıcıl şəkildə müsəlman azərbaycanlılara qarşı böyük cinayətlər törətdiyini bir daha sübut edir. Bu baxımından, bu növdən olan yazılı abidələr dövrünün hadisələri haqqında mötəbər məlumatların əldə edilməsinə böyük imkan yaradır.

Düşünürəm ki, oxuculara təqdim olunan bu kitab ümumilikdə Qarabağın, xüsusi ilə Şuşa şəhərinin tarixi, maddi-mədəni irsi ilə tanış olmaq istəyən şəxslərdə dolğun təsəvvür yaradacaqdır. Aparılan tədqiqatın əsas nəticəsi, elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, eyni zamanda tədqiqatın materialları tarix, epiqrafika, filologiya, dinşünaslıq və ilahiyyat fənlərinin tədris olunduğu ali təhsil müəssisələrində mühazirə və seminar zamanı istifadə edilə bilər. Bununla yanaşı Şuşa şəhərinin maddi-mədəni irsi, epiqrafik abidələri ilə bağlı yetkin təsəvvür yaratmaq və XVIII-XIX əsrlərdə regionda, o cümlədən Şuşada cərəyan edən iqtisadi-siyasi və ictimai-dini hadisələrin öyrənilməsində kitabı münasib mənbə hesab etmək mümkündür.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək tədqiqatın nəticələrindən elmi araşdırmalarda, xüsusilə bu sahədə tədris edilən fənnlərin optimallaşdırılması istiqamətində istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, layihənin material, nəticə və tövsiyələrinin aşağıdakı istiqamətlərdə istifadəsi mümkündür:

- respublikanın ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı fənlərinin tədrisində;

- bu sahədə layihələrin hazırlanmasında və reallaşdırılmasında;

- Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin beynəlxalq müstəvidə təbliğində;

- kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti problematikasına dair xüsusi veriliş və proqramların hazırlanmasında.

Kitabələr yığcam və konkret mətnlərinə, bədii tərtibatına, əyaniliyinə görə digər yazılı mənbələrdən fərqlənir, bəxş etdiyi estetik zövq, göstərdiyi dərin mənəvi təsirlə insanda müsbət hiss və təəssüratlar yaradır. Bu faktlar bir daha kitabələrin tarixi mənbə kimi nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Tarixi Azərbaycan dövlətlərinin (Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Şirvanşahlar, Səfəvilər) tarixi ərazilərində təxminən 3000-dən çox əhəmiyyətli kitabə qeydə alınmışdır. Bu iş sistemli şəkildə davam etdirilir və ilbəl yeni yazılı abidələr aşkar olunur. Tam əminliklə qeyd edə bilərik ki, epigrafiya abidələrin ilk mənbə kimi tariximizin, mədəniyyətimizin öyrənilməsindəki yeri və rolu müəyyənləşdirilmişdir.

I FƏSİL

QARABAĞ TARİXİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

1.1. Qarabağın qədim və orta əsrlər tarixi

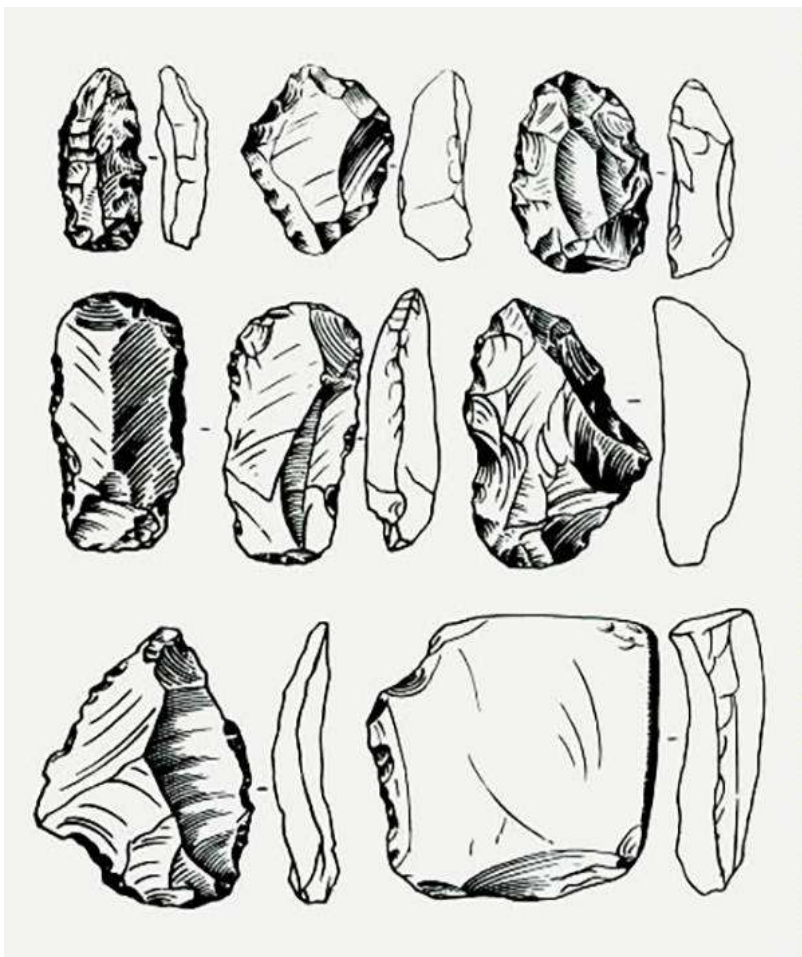
Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ərazisi ən qədim sivilizasiyaların yarandığı və formalaşdığı regionlardan biridir. Münbit təbii şəraiti və əlverişli coğrafi mövqeyi Azərbaycanı ən qədim dövrlərdən etibarən ilk insan cəmiyyətlərinin yaşadığı ərazilərdən birinə çevirmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Kür və Araz çayları arasında aşkar edilmiş insan məskənləri, həmçinin Qarabağdakı Azıx, Tağlar və Zağ mağaraları bu ərazilərdə qədim insanların yaşadığına dəlalət edir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixinin, ələlxüsus Qarabağ tarixinin öyrənilməsində Azıx mağarasının, Üzərliktəpə, Qızılburun və s. kimi abidələrin tədqiqi əhəmiyyətli yerə malikdir. 1968-ci ildə görkəmli arxeoloq Məmmədli Hüseynov tərəfindən aparılan qazıntılar zamanı Azıx mağarasından tapılan azıxantrop - qədim insanın alt çənə sümüyü bu ərazilərdə təqribən 350-400 min il bundan əvvəl yaşayış məskənlərinin mövcudluğunu sübut edir. *«Azıx mağarası Füzuli şəhərindən 14 km şimal qərbdə, Quruçayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 900 metr hündürlükdə yerləşir. Üst yura (Yura kelt dilində meşə deməkdir) yaşıl əhəngdaşından əmələ gəlmişdir. Mağaranın bir-birindən dar keçidlərlə birləşən 6 salonu var. Mağaranın 2 tərəfdən giriş yeri var. Mağarada 10 təbəqə aşkar edilmişdir»* [1, s. 183]. Elm tarixinə məlum olan ən qədim paleolit düşərgələrindən biri olan Azıx mağarası insanın meydana çıxması, onların yaşayış tərzində haqqında məlumatların əldə edilməsi baxımından olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

(Azıx mağarası)

AZIX mağarasından tapılan primitiv və kobud şəkildə hazırlanmış daş alətlər Qarabağın qədim tarixə malik olduğunun göstəricisidir. Qarabağ paleolit dövrünün Quruçay mədəniyyəti, tunc və dəmir dövründə mövcud olan, bir-birini əvəz edən Kür-Araz və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərini əhatə edir. Bunlar bir daha sübut edir ki, AZIX mağarası dünyada ibtidai insanın məskən saldığı ən qədim insan düşərgələrindən biridir.

(Azıx mağarasında aşkarlanmış daş əmək alətləri)

Qarabağ regionuna aid müxtəlif ərazilərdə aşkar edilmiş daş abidələr, Xocalıdakı dolmenlər¹, Xankəndindəki kromlexlər²,

¹ Neolit dövründə dini ibadət və digər məqsədlərlə qaya parçaları və iri daşlardan düzəldilmiş kiçik otaqlar

² Neolit və Tunc dövrlərində dini ayinlərin keçirilməsi məqsədi ilə iri daş parçaların dairəvi şəkildə basdırılması

antik dövərə aid daş qutu qəbirlər bu yerlərin qədimliyini, həmçinin bu regionda yaşayan qədim insanların özünəməxsus, lokal dini-ideoloji və milli-mədəni dünyagörüşünü nümayiş etdirir.

(Azıx mağarasında aşkarlanmış qadın alt çənə sümüyü)

Qeyd etmək lazımdır ki, e.ə II minilliyin ikinci yarısı – I minilliyin əvvəlləri Qafqazda Son Tunc dövrünün və Dəmir əs-

rinin başlanğıcıdır. Son Tunc dövrü və Dəmir əsrində regionda metallurgiya işlərinin inkişaf etdiyi dövrə təsadüf edir. Dəmir əsrinə aid Qafqaz bölgəsindən tapılmış maddi-mədəni irs nümunələri cəmiyyətin yüksək inkişaf səviyyəsinə sahib olduğunu sübut edir. Bu inkişaf istiqamətləri özünü ibtidai icma quruluşunun tədricən dağılmasında, cəmiyyətin həyat tərzı və iqtisadi münasibətlərində, adət-ənənə və dəfn mərasimlərində özünü göstərirdi. Misal olaraq, Qarabağ ərazisində tapılmış Qafqaz regionunda az təsadüf edilən qızıl məmulatlar, sədəf və fil sümüyündən hazırlanmış əşyalar, eyni zamanda çoxlu tunc məmulatları və başqa əşyalar dediklərimizə əyani sübutdur.

Daha maraqlı dəfn abidələrinə gəlicə isə Xocalı, Arçazor, Axmaxın kurqan qəbirlərini, Qarabulaq nekropolunu və başqalarını göstərmək mümkündür [13, s. 9]. Həmin dövrün qəbirlərində şirli qablara, silindirşəkilli möhürlərə, müxtəlif qızıl məmulatlarına, muncuq və sədəflərə rast gəlmək mümkündür. Bu dövrə aid Xocalı qəbiristanlığından tapılmış əqiq muncuğun üzərinə Aşşur³ (Assuriya) hökmdarı Adadnirariya aid mixi yazılar həkk olunmuşdur. Bu və digər tapılmış eksponatlar Azərbaycanın Yaxın Şərqlə iqtisadi və mədəni əlaqələrini təsdiq edir [87, s. 27].

Qarabağın Qızılburun, Üzərliktəpə və sairə ərazilərindən tapılmış Tunc dövrünə aid həndəsi formada, heyvan və bitgi rəsmləri ilə bəzədilmiş boyalı qablar bu regionun tarixi keçmişini əks etdirməklə yanaşı, orada yaşamış insan cəmiyyətlərinin tarixi inkişaf proseslərini izləməyə imkan verir.

Qarabağın qədim dövr tarixinə, İslama qədərki dövrünə iri miqyasda nəzər saldıqda təsərrüfat və mədəni həyatın inkişafı daxil olmaqla, etno-siyasi hadisələrin davam etdiyini müşahidə edirik. Azərbaycanın şimal və cənubunda Manna, Atropatena və Albaniya kimi dövlətlərin yaranması burada dövlətçilik ənənələrinin qədim dövrlərə gedib çıxmasından və dövlətçilik məfkurəsinin tarixi köklərə bağlı olmasından xəbər verir. Atropatena ilə təxminən eyni dövrdə yaranmış

³ Aşşur (Assur) e.ə VIII – e.ə VII əsrlərdə Şimali Mesopotamiyada mövcud olmuş qədim dövlət.

Albaniya dövləti e.ə IV əsrdən e. VIII əsrlərinə qədər, 1200 illik böyük zaman kəsiyini əhatə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Albaniya sərhədlərini genişləndirərək Qarabağı tam şəkildə əhatə etmiş və daha sonralar Qarabağı özünün əsas tərkib hissəsi kimi saxlamaq uğrunda böyük mübarizə aparmışdır. Qarabağ ərazisi antik dövrdə və erkən orta əsrlərdə Albaniyanın Uti və Arsax⁴ [8, s. 41] vilayətlərinin ərazisini təşkil edirdi.⁵ Ərəb işğalından sonra əsasən düzənlikdə yerləşən Uti Aran, Arsax isə Aqvan adlanmağa başlanmışdır [39, s. 22].

Albaniya ərazilərində qədim dövrlərdən bəri alban, qarqar, kəspi və b. avtohton tayfalarla birlikdə miladın ilk əsrlərindən etibarən kəngər, bolqar, peçeneq, qıpçaq, tərtər, hun, çul və digər türkdilli xalqlar yaşamağa başlamışdır. Bir məsələni qeyd edə bilərik ki, Arazın şimalında yerləşən Albaniyada və cənubunda yerləşən Atrapotenada yaşayan türkdilli xalqlar daha sonralar Azərbaycan xalqının təşəkkülündə böyük rol oynamışlar. Q.Qeybullayev bu mövzu ilə bağlı qeyd edir: «*Əgər XI-XII əsrlərdə oğuz-səlcuq türklərinin axınına qədər Azərbaycanda türkdilli əhali yaşamasaydı, iki-üç yüz il ərzində «qafqazdilli» əhali necə türkləşə bilərdi»* [31, s. 14]. Bu mövzu ilə əlaqədar Tofiq Mustafayev haqlı olaraq qeyd edir: «*Əslində, oğuz-səlcuq türklərinin gəlişi ilə Azərbaycan xalqının dili yox, dilindəki dialekt dəyişmişdir. Bu vaxta qədər ölkədə türk dilinin şimal-qərb dialekti (hun-bulqar) üstünlük təşkil etdiyi halda, bu vaxtdan sonra cənub-qərb dialekti (oğuz) üstün gəlir»* [39, s. 23].

Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ vilayəti Alban dövlətinin mərkəzi funksiyasını yerinə yetirirdi. Məsələn, Bərdə şəhəri 551-ci ildə Alban katalikosunun iqəmatgahı, 630-cu ildən etiba-

⁴ Arsax, həmçinin Albaniya dövrünə aid digər toponimlər (Sakasena, Sakan, Saki (Şəki) və s.) qədim türk tayfalarından biri olan saklarla bağlıdır. Arsax, Arsak, Ərsak “ər” (igid, kişi) və “sak” sözlərindən əmələ gəlməklə, qədim türk dillərində “ər sak” və ya “sak kişisi” mənasındadır. Bax: C. Cəfərov, “Arsax sözünün etimologiyası” // Qarabağ dünən, bu gün və sabah. Bakı, 2002, səh. 41

⁵ Albaniyanın Kür çayından cənubdakı ərazisi dörd iri vilayətə – Arsax (Orxistena), Uti (Otena), Paytakaran və Sünik vilayətlərinə bölünürdü.

rən Mehranilər sülaləsinə mənsub knyazların paytaxtı olmuşdur [89, s. 259].

1.1.1. Qarabağ vilayətinin tarixi sərhədləri

Qarabağ ərazi vahidi kimi kiçik Qafqaz dağlarından başlayaraq Kür və Araz çayları arasındakı əraziləri əhatə edən coğrafi məkandır. Bu haqda, istər qədim tarix mənbələrində, istər müasir dövrdə yazılmış kitablarda və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təsdiq olunmuş sənədlərdə kifayət qədər ətraflı məlumatlar vardır. Qarabağ xanlığının vəziri olmuş Mirzə Camal Cavanşir (1775-1853) özünün «*Qarabağ tarixi*» (1847) əsərində Qarabağın sərhədləri haqqında qeyd edirdi: «*O ki qədim təvərixə görə Qarabağ vilayətinin sınır və sərhədi budur: Cənub və qiblə tərəfi Araz çayıdır ki, Xudafərin körpüsündən gedir ta Sınıq körpüyə ki, Dəmirçi-Həsənli və Qazax əhlinin içində vaqedir ki, əmnayi-dövləti-Rusiya ona Krasnıy most adı qoyublar, yəni Qızıl körpü derlər. Şimal tərəfi Kür çayıdır və məşriq tərəfi Cavad qəryəsidir ki, orada Araz ilə Kür suyu bir-birinə mülləhəq olub gedib dəryayi-Xəzəriyə müttəsəl olurlar və məğrib tərəfi böyük dağlardır ki, Qarabağın və Gəncənin və Qazax Şəmsəddin xalqının yaylaqlarıdır*» [28, s. 114].

Mirzə Camalın verdiyi məlumatlarda qeyd edildiyi kimi, qədim tarix kitablarının yazdığına görə Qarabağ vilayətinin sərhədləri belədir: Cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər – Araz çayıdır. İndi (Sınıq körpü) Qazax, Şəmsəddil və Dəmirçi-Həsənli camaatları arasındadır və Rusiya dövləti məmurları onu rus istilasına ilə Krasnıy most, yəni Qızıl körpü adlandırırlar. Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür. Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür çayına qədər – Goran çayıdır. Qərb tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağın dağlarıdır [7, s. 11].

Qarabağ xanlığında yüksək vəzifədə çalışmış Mirzə Camalın xanlığın sərhədləri haqqında verdiyi məlumatları daha mötə-

bər hesab etmək olar. Əvvəla, Mirzə Camal Qarabağın sərhədlərini müəyyən edərkən qədim tarix kitablarına istinad edir. Digər bir tərəfdən, bu faktı bilavasitə Qarabağın idarəsi ilə məşğul olan ciddi dövlət adamı yazır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Mirzə Camalın əsəri yazdığı illər Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal və müstəmləkəçilik illərinə təsadüf edir. Bu baxımından, dövlət adamının və tarix salnaməçisinin sərhədləri dəqiq təsvir etməsi ciddi bir məsələ idi.

Qarabağ tarixini haqqında xüsusi əsər yazmış Mirzə Rəhim Fəna öz kitabında «*Hüdüd-i əyalət-i Qarabağ*» (Qarabağ əyalətinin sərhədləri) başlıqlı bir yarım fəsil ayırmış və orada Qarabağ vilayətinin sərhədlərini müfəssəl şəkildə qeyd etmişdir: «*Cənub tərəfdən mis mədənləri olan Qapan dağlarının imtidadilə bir yerdə sariyal ru be məşriq gedir Araz çayınadək. Oradan məcrayi-nəhri-Araz ilə bir yerdə şərqdən gedir ta haman suyun qərbdən şərqə dəryayi-Xəzərə tərəf cari Kür nəhrinin məcrasınadək ki, oradan hər iki nəhrin suyu bir yerə qarışub axar dəryayə. Bu nöqtə Qalaqayın adlı qəsəbədir ki, sabiqi Mustafaxanlı pristavlığına daxildir. Oradan Kür nəhrinin məcrası ilə sərhəd şərqdən qərbə qayıdıb Kür nəhrilə üz yuxarı gedir. Sabiqi poçta stansiyonu Türyan çay adlı yerədək ki, Duzdağ burnunda vaqedir. Sərhəd Goran mülkündən yuxarı Duzdağ burnu şimal tərəfdən ru becənub gedir Mirov dağının ətəyində vaqe Molla Vələdli mülkünədək. Oradan Qara Çinar mülklərinin əmlakını əhatə edib üz yuxarı cənubən haman dağın qarlı və buzlu sariyalı-nadək ki, hər yerdən ucaaraq nöqtədir və ucalıqda Böyük Qafqaz dağlarına özünü həmduş göstərəndir. Bu nöqtədən şərqdən qərbə tərəf hər yerdə sariyal sərhəd gedir. Ayrım kəndinin başının üstünədək ki, o kənd vaqedir Tərtər çayının əvvəlinci şaxəsindən olan çeşmələrdən. Bu nöqtədə Mirovdan gələn uca dağlar silsiləsi iki şaxə olub, biri Gəncə uyezdinə tərəf və biri Rumbasır və Kəlbəcər adlı uca dağlar ilə ki, İrəvan quberniyası ilə Gəncə quberniyasının sərhədidir, məzkur dağlar şimaldan üzü cənuba tərəf Qarabağ sərhədidir» [30, s. 10].*

Digər Qarabağ salnaməçisi, hakim ailəyə yaxın Baharlı özünün «*Əhvalat-i Qarabağ*» əsərində ərazinin sərhədləri haqqında qeyd edir: «*Və yenə Qarabağ qədimdir. Belə ki, Kürün bu tərəfləri Qarabağdır, nəinki bu şəhərə Qarabağ ad qoyublar. Belə ki, bəndə 80 təliqə üzü ki, böyük Xəlifənin dəftərxanasında var və keçən padşahlardan verilib və təliqələrin tarixi 600 il, 500 il, 400 il, 300 il olur. Kopyaların yazmışam. Çünki çox köhnə olmuşdur. O təliqələrdə Qarabağ və Şirvan və Gəncə və Bərdə yazılıbdır. Məlum olur ki, Qarabağ qədimdir və bu şəhərin adı deyil və təliqələrin məzmunundan belə məlum olur ki, Qarabağ var imiş*» [30, s. 34].

Göründüyü kimi, Baharlı yaşı beş ərsdən çox olan səksəndən artıq «*təliq*»lərdən (əlavə qeydlər aparılmış sənədlər) söhbət açır. Üzünü köçürdüyü həmin qədim tarixə malik sənədlərdə Qarabağın adı və sərhədləri müəyyən edilmişdir. Bu sənədlər, həm Qarabağın qədim bir vilayət olduğunu, həm də sərhədlərinin beş-altı əsr bundan əvvəl müəyyənləşdirildiyini bir daha sübut edir.⁶

Qarabağın coğrafi mövqeyi ilə bağlı R.Yüzbaşovun fikirləri də kifayət qədər maraqlıdır: «*Azərbaycan SSR EA Coğrafiya İnstitutunun kartoqrafik fondu öyrənilərkən orada olan «İran səltənəti» adlı xəritə Qarabağ şəhərinin yerini dəqiq müəyyən etməyə imkan verdi. Həmin xəritənin müəllifi alman səyyahı Adam Oleari XVII əsrin birinci yarısında Rusiyadan İrana getmiş, həmin yolla da vətəninə qayıtmış və bundan sonra adını çəkdiyimiz xəritəni tərtib etmişdi. A.Olearinin xəritəsində Qarabağ şəhəri 39° şimal en dairəsi ilə 82°21' şərq uzunluq dairəsinin kəsişdiyi nöqtədə göstərilir. Həmin şəhərin qalıqları indiki Füzuli rayonunda Horadiz dəmiryol stansiyasından şərqdə, İran ərazisində olan Aslandüz kəndindən şimalda, İrandan keçib Araza tökülən Qarasu çayının mənsəbinə yaxın bir yerdə olmalıdır. Qarabağ adının kiçik miqyaslı bir xəritəyə düşməsi və böyük bir mahalın (əyalətin) onun adı ilə adlandırılması Qarabağ şəhərinin mühüm şəhər olduğunu göstərir.*

⁶ <http://www.tarixinstitutu.az/maps/46>

Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, İran Azərbaycanından Kiçik Qafqaza gedən böyük ticarət yolu da Qarabağ şəhərindən keçirmiş» [58, s. 86-92; 59, s. 63-64].

Alman səyyahı Adam Olearinin verdiyi məlumatlar Qarabağın coğrafi mövqeyilə bağlı digər mənbələrdə verilən məlumatlarla üst-üstə düşür. Bir daha məlum olur ki, Qarabağ Azərbaycanın ən mühüm vilayətlərindən biri kimi bu xəritələrdə öz əksini tapmışdır.

İ.P.Petruşevski Azərbaycanda feodal əlaqələrinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərində yazırdı: ***«İrsiyyətlə keçən bəylərbəyiliklərinədən parlaq nümunə Ziyadoğlu sülaləsinin hakimiyyəti altında olan Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi. Onlar Qızılbaş Qacar tayfasının Ziyəddin oynağına mənsub idilər. Həmin bəylərbəyilik XVI əsrin birinci yarısından başlayaraq 300 ilə yaxın Ziyadoğlu sülaləsinin hakimiyyəti altında olmuşdur»*** [99, s. 122].

1.1.2. Qarabağ toponiminin etimologiyası

Ümumiyyətlə, elmi nöqteyi-nəzərdən Qarabağ sözünün dilimizə hansı əsrdən daxil olmasını dəqiq demək çətindir. Lakin bu sözün VII əsrdən etibarən bu və ya digər fonetik dəyişmələrlə işləndiyini güman etmək olar. İki Azərbaycan türk mənşəli sözün birləşməsindən təşəkkül tapmış Qarabağ toponiminə ilk dəfə 1284-cü ildə məşhur tarixçi alim Fəzlullah Rəşiduddin Həmədani (1247-1318) tərəfindən yazılmış ***«Cami-ut Təvarix»*** əsərində rast gəlirik.

Ərəb və fars dillərində yazılmış ***«Cami-ut Təvarix»***, Monqol və Türklərin tarixi, daha dəqiq desək Elxanilər dövləti, Hülakü xan və onun övladları haqqında mövzulardan müfəssəl şəkildə bəhs edən ensklopedik qədim bir tarix qaynağıdır. Kitab şimal və cənub daxil olmaqla bütöv Azərbaycan haqqında qiymətli məlumatlarla zəngindir. Əsər həm tarixi hadisələrin ardıcıl və sistemli şəkildə öyrənilməsi, həm də o dövrün toponimlərinin aşkar edilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Əsərin «*Əmir Qunqurtayın məsələsi və vəfatı, Əhmədin Xorasan vilayətinə istiqamət alması, Əmir Arğunun qələbəsi*» (قضية الأمير قونقورتاي و هلاكه، و توجه أحمد إلى ناحية) (خراسان، و انتصار الأمير أرغون *Qarabağ bölgəsi*» (موضع قراباغ من أران) ifadəsinə rast gəlirik [119, s. 102]. Bu, Qarabağ toponiminin qeyd edildiyi ən qədim və ilk yazılı mənbədir.

«*Qarabağ*» toponiminin etimologiyasının elmi təhlili onun bir daha Azərbaycan vilayəti olduğunu aşkar edir. Azərbaycan və digər türk dillərində «*qara*» sözünün rəng mənası ilə yanaşı «*böyük*», «*iri*», «*sıx*», «*qalın*», «*geniş*», «*çox*» və başqa mənaları da vardır. Adın ikinci hissəsi, «*bağ*» sözünün mənşəyi barəsində türk və yaxud fars mənşəli olması barəsində fərqli fikirlər mövcuddur. Çox ehtimal ki, «*bağ*» sözü türkmənşəlidir. Belə ki, «*cad*» mənasında işlədilən bu söz bağlamaq kəlməsinin kökü ilə qohumdur. Bağın ətrafını bağlayırlar ki, malqara girməsin (*müqayisə et: ozo pod və ozo-po-dumь*). Q. Qeybullayev Qarabağ toponimini peçeneq-kəngərlərin biri qolu olan Qarabay (Qarabağ) tayfasının adı ilə bağlayır [31, s. 96-99]. Bu məsələ ilə bağlı X. Xəlilov qeyd edir: «*Ulu Qarabağın sıx, qalın meşəlik bir sahədə yerləşməsi Qarabağ toponimini sıx qalın meşəlik yer kimi izah edən müəlliflərin fikrini əyani olaraq təsdiq edir*» [24, s. 14]. Düzdür, qeyd etdiyimiz kimi, bu söz, fars dilində də işlədilir. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə ərəb dili dominant olmaqla türk, fars hər üç dil bir-birilərdən təsirlənmiş və bəhrələnmişdir. Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, «*Qarabağ*» sözü «*böyük bağ*», «*sıx bağ*», «*qalın bağ*», «*səfalı bağ*» mənalarını kəsb edir [48, s. 98].

Toponomika üzrə tədqiqatçı alim Ş. Sədiyev «*Qarabağ*» sözünün izahı barəsində yazırdı: «... *Qarabağ, Azərbaycanın müəyyən coğrafi hissəsinə verilmiş tarixi – ənənəvi addır. O, Azərbaycan dilinə məxsus qara və bağ sözlərindən ibarətdir. Mənaları asan anlaşılan qara sifəti və bağ ismi birləşərək tərkibcə mürəkkəb bir söz - Qarabağ sözünü əmələ gətirmiş-*

dir. V.Liokqobitov «Qafqaz arxasındakı rüs müllklərinin icmal» əsərində göstərir ki, meşələrinə görə zəngin olan bu ölkə... Azərbaycan dilində qara bağ mənasını verən «Qarabağ» adını almışdır. Q.Qan adlı başqa müəllif yazır ki, Qarabağ – qara və bağ sözlərindəndir. Qara yarpaqlı (həmyaşıl) bağlar deməkdir. M.Bodnarski «Coğrafi adlar lüğəti»ndə qeyd edir ki, Qarabağ –qara yarpaqlı bağlar ölkəsi deməkdir. Müasir elmi ədəbiyyat həmin fikirləri qəbul etmişdir»[51, s. 15; 19, s. 24].

Yuxarıda qeyd edilənləri əsas alsaq, Qarabağ toponiminin XII əsrin ikinci yarısından etibarən formalaşmasının başa çatdığını görə bilərik. Qarabağın təkrarolunmaz təbiəti və tarixi keçmiş haqqında Qətran Təbrizi (X əsr), Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani (XII əsr) və başqalarının əsərlərində də dönə-dönə rast gəlirik.

1.1.3. Qarabağ tarixi Azərbaycan torpağıdır

Mötəbər tarix mənbələrinin verdiyi məlumatlardan açıq şəkildə aydın olur ki, ərazi vahidi kimi Qarabağın bütün ərazilərini əhatə edən ümumi «**Qarabağ**» anlayışından söhbət gədir. Heç bir etibarlı tarixi qaynaqlarda «**Dağlıq Qarabağ**» ifadəsinə rast gəlmək mümkün deyil. Qondarma «**Dağlıq Qarabağ**» ifadəsi separatçılıq və regionda münaqişə ocaqlarının yaradılması məqsədilə daha sonralar Qarabağın bir hissəsinə verilmiş addır. Digər bir cəhətdən, Qarabağ sözünün mənşəyinin elmi təhlili, bu ərazilərin Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olduğunu təsdiq etməyə imkan verir. Bu mövzu ilə bağlı, Qarabağın maddi-mədəni irsini tədqiq etmiş və müqayisəli təhlillər aparmış İ.P.Petruşevski qeyd edirdi: «**Qarabağ heç vaxt erməni mədəniyyətinin mərkəzi olmamışdır. Qarabağ mədəniyyəti vahid mərkəz olub, Azərbaycan xalqına məxsusdur**» [46, s. 12; 3, s. 49]. Amerikalı tarixçi alim Samuel A. Uims «**Ermənistan – terrorçu «xristian» ölkənin gizlinləri, Ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları**» əsərində Qarabağ

haqqında bu fikirləri paylaşır: *«Qarabağın tarixi kökləri antik dövrə gedib çıxır. Bu, Azərbaycanın tarixi əyalətlərindən biridir. Bu region Azərbaycanın vacib siyasi, mədəni və mədəni mərkəzidir... Bədnam «Qarabağ problemi» ermənilər tərəfindən saxta iddialar əsasında yaradılmışdır»* [108, s. 189].

Qarabağ müxtəlif əsrlərdə bu və ya digər dövlətlərin tərkibində olmuş və həmin dövlətlərin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı ilə sıx bağlı olmuşdur. Belə ki, Qarabağ tarixi - etnoqrafik əyalət kimi əvvəlcə Alban dövlətinin tərkibinə daxil olmuş, sonra bütün Azərbaycanla birlikdə ərəb Xilafətinin əsarəti altına düşmüş, ərəb imperiyasının süqutundan sonra IX-X əsrlərdə Sacilər dövlətinin, X əsrdə Səlairlər, XI-XII əsrlərdə Şəddadilər, XII-XIII əsrlərdə Atabəy-Eldəgizlər, XIII əsrin ikinci yarısından XIV əsrə qədər Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin, XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur. XVI əsrdən etibarən isə böyük Azərbaycan dövləti Səfəvi dövlətinin tərkibində əsas mərkəzlərdən birinə çevrilmişdir [25, s. 9; 4, s. 70]. Belə ki, 1501-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan torpağının vahid dövlət altında mərkəzləşməsi başa çatdı. Qarabağın Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatılması nəticəsində yeni bir bəylərbəyi – mərkəzi Gəncə şəhəri olan Qarabağ bəylərbəyi yaradıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ bəylərbəyi vəzifəsinə Səfəvi dövlətinin qurulmasında iştirak etmiş qızılbaş tayfalarından biri olan – Qacar tayfasına mənsub, Ziyadoğulları nəslinin nümayəndələri təyin olunurdu. Bəylərbəyin sərhədləri Kür və Araz çayları arasında qərbdə Samxet dağları və Göyçə gölünə kimi uzanan olduqca geniş bir ərazi ilə əhatələnirdi. Bəylərbəyliyin tərkibinə Bərdə şəhəri, Aqstabad (indiki Ağstafa), Bərgüşad, Arazbar, Cavanşir və başqa mahallar daxil idi. 1593-cü ilin məlumatına əsasən, Gəncə-Qarabağ əyaləti 7 sancaq, 36 nahiyəyə bölünürdü [12, s. 14]. Çox maraqlıdır ki, həmin mənbədə qeyd olunan yer adlarının hamısı Azərbaycan adlarıdır.

siyanın, həm də Osmanlı dövlətinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən, Qafqazdan çıxması ilə yekunlaşır. Əlbəttə, Nadirin bu uğurları Azərbaycan və İranın siyasi dairələri arasında onun nüfuzun artmasına səbəb olur. Ölkədəki bəzi feodalların mənfi münasibət bəsləməsinə baxmayaraq 1736-cı ilin mart ayında Nadir şah elan olunur. Lakin Nadir şah Əfşarın 1747-ci il iyun ayının 1-də Xorasan vilayətinin yaxınlığında yerləşən Xanbusan yaylağında sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra imperiya dağılır.

Nadirin ölümündən sonra regionda yeni mürəkkəb siyasi vəziyyət yaranır. Məntəqədə geosiyasi və geostrateji proseslərin dərinləşdiyi bir dövrdə Azərbaycan xalqının istiqlaliyyət mübarizəsi başlayır. Beləliklə Azərbaycan ərazisində iyirmiye qədər müstəqil və yarımüstəqil feodal xanlıqlar təşəkkül taparaq öz varlıqları uğrunda tarix səhnəsinə çıxır. Başqa sözlə, Azərbaycan kiçik feodal dövlətlərinə - xanlıqlarına bölünür: Bakı, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Gəncə, Ərdəbil, Xoy, Qaradağ, Dərbənd, Naxçıvan, Təbriz, Urmiya, Marağa, Maku və başqa xanlıqlar.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti illərində inzibati idarə vahidi kimi Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində iki xanlıq – Gəncə və Qarabağ xanlıqları yaradılır. Qeyd etmək olar ki, Qarabağ xanlığının yaranması Nadir şahın vəfatından sonra ölkədə hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda baş verən hadisələrin zəururətindən doğmuşdur. Ümumiyyətlə, xanlıqların yaranması, təşəkkül tapmalarını şərtləndirən ictimai-siyasi amillər və haqlı səbəblər var idi. Bunu ölkənin hərbi-siyasi iqtidarının zəifləməsi ilə izah etmək mümkündür. Olduqca çətin tarixi şəraitdə Ağdamın Sarıçalı oymağından olan, Cavanşirlər sülaləsinin nümayəndəsi, görkəmli dövlət xadimi və sərkərdə Pənahəli bəy 1747-ci ildə Qarabağ xanlığının əsasını qoyur.

Qarabağ xanlığının təşəkkül tarixini öyrənmək üçün ilk ən etibarlı mənbələr heç şübhəsiz ki, «*Qarabağnamələr*»dir. Bunlardan Mirzə Camalın «*Qarabağ tarixi*» əsəri ilə Mirzə

Adıgözəl bəyin «*Qarabağnaməsi*» xüsusilə fərqlənir. Mirzə Camal və Mirzə Adıgözəl bəy digər «*Qarabağnamə*» müəlliflərindən fərqli olaraq öz əsərlərində siyasi məsələlərlə yanaşı iqtisadi məsələlərə də diqqət yetirmişlər. Bundan əlavə, «*Qarabağnamələr*»in demək olar ki, hamısında XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş vermiş siyasi hadisələrin təsvirləri üst-üstə düşür. Mirzə Adıgözəl bəyin «*Qarabağnamə*»si ilə Mirzə Camalın «*Qarabağ tarixi*» əsərlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda, o cümlədən də Qarabağda baş verən siyasi hadisələr bir-birini tamamlamışdır.

Qarabağ salnaməçilərin hamısı Qarabağ xanlığının banisi kimi Sarıcalı oymağına mənsub Pənahəli xanın (1703-1763) olduğunu təsdiq edirlər. Mirzə Camal öz əsərində Pənahəli xanın sülalə mənsubiyyəti haqqında qeyd edir: «*Mərhum Pənah xanın əsl-nəsəbi Dizaxın Cavanşir elindəndir. Bu el qədim zamanlarda Türküstandan gəlmiş Bəhmənli elinin bir qolu olan Sarıcalı oymağındandır. Bunların ata-babaları Cavanşir eli arasında məşhur, adlı-sanlı, çörəkli, mal-dövlət və ehsan sahibi olmuş adamlar idilər.*»

Qarabağnamələrdə verilən məlumatlara əsasən O, uşaqlıqdan at minməyi, qılınc oynatmağı, nişan almağı yaxşı öyrənmişdi. Pənahəli xanın böyük qardaşı Fəzləli bəy Nadir şahın sarayında keşik ağası məmuru idi. O, qardaşı Pənahəli bəylə birlikdə, I Nadir şah Qarabağda ordusuna əsgər topladığı zaman, hər iki qardaşı əsgər kimi özü ilə götürmüşdü. Nadir şahın qoşununda xidmət edərkən igidliyə görə fərqlənmiş, Osmanlı ilə müharibədə onun xüsusi rəğbətini qazanmışdı. Lakin Qarabağda Cavanşir, Otuziki, Kəbirli tayfalarının Xorasan yaxınlığına sürülməsi hər iki qardaşı narazı salmışdı. Nadir şahın göstərişi ilə Fəzləli bəy edam olunur. Şahın əmri ilə Pənah bəy böyük qardaşının yerinə eşik ağası təyin edilir [27, s. 32]. İşgüzar və qoçaq bir insan olan Pənah bəy qardaşı kimi öldürüləcəyini hiss edərək 1738-ci ildə İrandan Zaqafqaziyaya qaçır [27, s. 110].

(Pənahəli xan)

1.2.1. Qarabağ xanlığının elan edilməsi

Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən sonra Pənahəli bəy azad fəaliyyətə başlayaraq xanlığın qurulması istiqamətində lazımi tədbirləri görməyə başlayır. Nadir şahın dövründə sürgün edilmiş Qarabağın yerli tayfaları Cavanşir, Kəbirli, Otuziki və başqaları geri dönərək Pənahəli bəyin ətrafında birləşirlər. Pənahəli bəy sürgün edilmiş tayfaları mehribanlıqla qarşılayıb, onlara yaşamaq üçün lazım olan bütün şəraiti yaradır. Rzaqulu bəy özünün «*Qarabağnamə*» əsərində bu haqda qeyd edir: «...*Mərhum Pənah xanın xatirindən hökumət qurmaq fikri keçdikdə Qara-*

bağ kəndlilərinin, elatının əhalisini öz başına toplamağa başladı. İranda hökmü keçən nüfuzlu, müstəqil padşah olmadığından, həm də Gəncə hakiminin öz hökmünü Qarabağ ellərində və kəndlərində yeridə bilmədiyindən Pənah xanın başına toplaşanlar ona itaət etdilər» [28, s. 242].

Nadir şahın vəfatından sonra ölkədə yaranmış hakimiyyət uğrunda mübarizə, dövlətə bağlı dairələrin mərkəzdən qaçma meyilləri, həmçinin qonşu dövlətlərin yeni torpaqları ələ keçirmək niyyətləri regionda cərayan edən ictimai-siyasi prosesləri mürəkkəbləşdirmişdi. Belə bir məqamda, tarixi şərait nəzərə alınaraq 1747-ci ildə bütün dövlət atributlarına malik Qarabağ xanlığı təsis edilir. Pənahəli bəy isə yeni yaranmış feodal dövlətin xanı elan edilir.

(Qarabağ xanlığının bayrağı)

Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Pənahəli xanın başçılıq etdiyi Qarabağ xanlığı heç bir dövlətdən asılı olmayan suveren feodal dövləti kimi yaradılmışdı. Rzaqulu bəyin verdiyi məlumatlara görə Pənahəli xanın Qarabağın bütün elatını və kəndlərini, həmçinin mahallarını birləşdirib, hökmranlıq etdiyi dövrdə, onun vəfatından sonra isə mərhum İbrahim xanın müstəqil hakimiyyəti dövründə Qarabağ vilayətindən heç bir padşaha istər külli və istərsə də cüzi olaraq xərc və vergi verilməmişdir [30, s. 199].

Xanlıq müstəqil dövlət kimi təsis edildikdən sonra Pənahəli xanın qarşısında bir sıra vəzifələr dayanırdı. Təbii ki, yeni qurulmuş dövlətin müstəqilliyini möhkəmləndirmək üçün siyasi, iqtisadi və sosial istiqamətlərdə islahatların aparılması qarşıda duran ən vacib vəzifələr idi. Lakin bu vəzifələrin ən ümdəsi isə xanlıq üçün siyasi mərkəzin yaradılması və Gəncə xanlığından asılı olmaması üçün müdafiə tədbirlərinin görülməsi idi. Digər xanlıqlar, Bakı, Gəncə, Şəki, Naxçıvan, İrəvan və başqalarından savayı olaraq Qarabağ xanlığının siyasi mərkəz və özünü müdafiə rolunu oynayacaq şəhəri yox idi. Mirzə Camal bu məsələ ilə bağlı yazırdı: *«Məşvərətdən sonra indiki Kəbirli mahalı içərisində olan Bayat qalasının binası qoyuldu. Qısa bir zamanda möhkəm hasar tikildi və xəndək qazıldı, bazar, hamam və məscid tikildi. Xan bütün ailəsini, qohumlarının və el böyüklərinin əhli-əyalını oraya topladı. Ətrafda olan camaat, hətta Pənah xanın tərəqqisini, onun rəftar və məhəbbətini eşidən Təbriz və Ərdəbil vilayətlərinin bir çox əhalisi və sənətkarları öz ailələri ilə birlikdə gəlib Bayat qalasında yerləşdilər. Bayat qalası müsəlman tarixi ilə 1161-ci ildə, xristian tarixi ilə 1745-ci ildə (hicri 1161-ci il, miladi 1748-ci ilə bərabərdir - M.E.) tikilmişdir»* [28, s. 243].

Bayat qalasının tikilməsi yeni dövlətin siyasi cəhətdən möhkəmləndirilməsi istiqamətində ilk addım idi. Bundan sonra Pənahəli xanın şöhrəti bütün Azərbaycana yayılır. Mənbələrdə qeyd edildiyi kimi Pənahəli xan hərbi və sosial-iqtisadi vəziyyəti yüksəltmək üçün əhalinin sayını artırır, əkinçilik və maldarlığın

inkişafı üçün isə öriş torpaqları ayırır, yeni su xətləri çəkdirirdi. Bu mənada, Pənahəli xan qədim Beyləqan ətrafında olan arxların bərpasına böyük əhəmiyyət verirdi. Rzaqulu bəy yazırdı: *«Pənah xan və İbrahim xanın hökmrənliyinin ilk illərində bu arxlardan istifadə olunur və xanlar onlardan gəlir əldə edirdilər. Arxların adı belədir: Kürək arxı, Luvar arxı, Mehmənə arxı, Gəmiçi arxı, Sarı arxı, Ayaz arxı, Taşqay arxı, Xan arxı»* [26, s. 124].

Mirzə Camalın yazdıqlarına görə torpağın məhsuldarlığı, suyun bolluğu hər arxın ətrafında 5-6 min ailənin yaşamasına imkan verirdi, həmin arxların suyu ilə suvarılan əkin yerlərində taxıl, çəltik, pambıq, çəkil (tut) və başqa hər cür bitki əkilərsə, bol məhsul əldə etmək olar. Belə ki, bir çətvər⁷ buğdadan iyirmi, hətta ondan da artıq məhsul yığmaq olar. Xüsusilə buranın çəltiyi bol olur. Əgər bu bitkilərdən bir çətvər əkilərsə, təxminən əlli çətvər, hətta ondan daha artıq məhsul əldə edilə bilər [27, s. 37; 30, s. 198].

Qarabağ xanlığının hərbi və iqtisadi cəhətdən qüvvətlənməsi digər xanlıqları narahat edirdi. Pənahəli xanı aradan götürmək məqsədilə Şirvan və Şəki hakimləri müqavilə bağlayıb, Hacı Çələbi xanın başçılıq etdiyi çoxsaylı qoşunla Bayat qalasına hücum edirlər. Bu, xanlığa qarşı elan edilmiş ilk müharibə idi. 1748-ci illərin sonlarında baş vermiş bu müharibədə Pənahəli xan ordusu ilə düşmən qoşunlarına ağır zərbə vurur, onları qalaya yaxınlaşmağa qoymur. Heç bir nəticənin əldə edilmədiyini görəndə Şəki və Şirvan xanları geri qayıtmalı olurlar.

Mirzə Camal yazır: *«Şirvan və Şəki xanları heç bir iş görə bilmədilər... Zəmanəsinin kamil adamlarından olan Şəki vilayətinin hakimi Hacı Çələbi qayıdan zaman bu sözləri dedi: «Pənah xan bir xan idi. Biz gəldik onunla dava elədik və bir iş də görə bilmədik. Biz indi onu şah edib qayıdırıq»* [27, s. 127].

Mirzə Adıgözəl bəy *«Qarabağnamə»*sində bu döyüşlə bağlı qeyd edirdi: *«Onlar həmişə bu dövlətin yox olması uğ-*

⁷ Metr sistemi tətbiqindən əvvəl 100 qrama bərabər ağırlıq ölçüsü

runda son dərəcə səy və qeyrat edirdilər. Onlar Xəmsə mülüklərini də özlərinə həmməslək və müttəfiq etmişdilər. O zaman bütün Şirvanatda əbədi ixtiyar sahibi və hökmran olan Hacı Çələbiyə ərizələr yazdılar. Ona bildirdilər ki, Pənah xan burada taxta çıxmış, qala və səngər tikdirmişdir. Əgər dəfində bir qədər təxir edilsə, sonra onun qarşısında durmaq mümkün olmayacaqdır ...

... Hacı Çələbi də bu hiyləyə aldanıb fitnəkarlığa başladı. Dərbənd, Car və Balakənədək bütün Şirvanat qoşununu cəm etdi. Sətsiz əsgər və hesabsız qoşunla, tam bir calal və vəsfəgəlməz bir dəbdəbə ilə gəlib Bayat qalasını dörd bir tərəfdən mühasirəyə aldı. Pənah xan da qabaqcadan bütün elata bu əhvalatı bildirmiş və hamısını yığib səngərə dolduraraq sığınmaq etmişdi. Hacı Çələbi gəldi və mühasirə ilə məşğul oldu. Hər gün müharibə gedir, didişib-döyüşməkdən əl çəkmirdilər. Axırda Hacı Çələbi məqsədinə çatmadan, külli zərərlə qayıtmaq təbilini vurdurdu. O, yolda gedərkən dedi: «Pənah xan bu vaxtacan bir sikkəsiz gümüş idi. Biz gəldik ona sikkə vurduq və qayıtdıq». Bu söz xalqın dilində və camaatın ağızında bir məsəl olaraq qalmışdır» [27, s. 41].

Tarix qaynaqlarında verilən məlumatlardan bir neçə məsələ aydın olur. Əvvəla, Qarabağ xanlığı ərazisində yerləşən xristian Xəmsə mülükləri təxribat xarakterli işlərlə məşğul olurdular. Xəmsə mülükləri müxtəlif hiylələrə əl ataraq Hacı Çələbi xanı Qarabağ xanlığı ilə müharibəyə cəlb edə bilmişdilər. Digər bir məsələ isə, müharibədən sonra Hacı Çələbi xan Pənahəli xanı, dövlət başçısı kimi rəsmi surətdə etiraf etməklə xanlığın legitimliyini təsdiq etmiş olur.

Bayat müharibəsindən dərhal sonra Pənahəli xan daxili asayiş möhkəmləndirmək məqsədilə xristian mülüklərini özünə tabe etdirməyə başladı. Bir müddət müqavimət göstərdikdən sonra Xəmsə xristian mülükləri itaət etməyə məcbur oldular.

Müharibələrin nəticələri göstərdi ki, Bayat qalası uzunmüddətli müharibələr üçün heç də əlverişli müdafiə qalası deyildi. Bayat qalası beş il ərzində Qarabağ xanlığının mərkəzi olmuş-

dur. Böyük tikinti və abadlıq işlərinin aparılmasına baxmayaraq, Pənahəli xan Bayat qalasının strateji baxımdan bir o qədər uğurlu olmadığını, orada qoşun saxlamağın çətinliyini, iqlimin sərtliyini nəzərə alıb yeni müdafiə qalası tikdirməyi qərara alır. Beləliklə, 1751-1752-ci illərdə Ağdam şəhərindən 10 km aralıda Şahbulaq adlı Tərənkül qalası inşa edilir. Mirzə Camal Qarabaği yazırdı: «*Şahbulağındakı böyük çeşmə yanında qala tikərək, onun ətrafında yüksək yerdə geniş hasar hördülər, bazar, çar-su (meydan), hamam və məscid tikdilər*» [7, s. 19]. Qalanın inşası tamamlandıqdan sonra əhali yeni qalaya köçürülür.

Bayat qalasının inşası və orada Pənahəli xanın qələbələri, Tərənkütdə Şahbulaq qalasının tikilməsi, Xəmsə mülüklərinin itaət altına alınması Pənahəli xanın nüfuzunu sürətlə artırırdı. Azərbaycan xanlıqları onu tanımağa, əlaqə yaratmağa səy göstərdilər. Şirvan, Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz və Qaradağ xanları Pənahəli xanın yanına elçi və məktub göndərərək, onunla dost və müttəfiq olmaq istədiklərini bildirdilər [27, s. 129; 30, s. 202]. Bununla da, İran dövlətinin Pənahəli xanı Qarabağ ərazisinin müstəqil hakimi kimi tanınmasına siyasi şərait yarandı.

İranda baş verən hadisələr Qarabağ xanlığının taleyi ilə bilavasitə bağlı idi. Mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda Məhəmməd Həsən xan Qacar, Fətəli xan Əfşar, Kərim bəy Zənd mübarizə aparırdılar. Bu qüvvələrdən hər hansı biri yeni inşa edilmiş Şahbulaq qalasına hücum etsəydi, qalanın həmin hücumlar qarşısında davam gətirməsi sual altında idi. Bu haqda Mirzə Rəhim Fəna «*Tarix-i cədid Qarabağ*» əsərində yazır: «*...Qarabağ kimi böyük bir əyalətin hifz və himayəsini dər öhdə alıb əhali üçün hənzur bir siyasəti-möhkəm təyin etməmiş və əsasi-müstəhkəm mərkəz rəyasət naminə əmniyyətli bir yerdə qurmamış, qəflətən bir qəvi düşmən Qarabağın üstünə gələrsə, hər ayinə əhali pəmal olub...*» [30, s. 202].

1.2.2. Şuşa şəhərinin salınması

Yaranacaq təhlükələri qabaqcadan dəf etmək məqsədi ilə Pənahəli xan, saray məmurları və ruhaniləri məşvərət etmək üçün ümumiyyəncə dəvət edir. Qarabağnamələrdə yazılan məlumatlara görə müşavirədə qərara alınır: «...*Belə bir münasibət və dostluq əlaqəsi bizimlə Məhəmmədhəsən xan arasında ola bilsin ki, olmasın. Ətraf xanlarından da bir o qədər xatircəm deyilik. Onların Məhəmmədhəsən xanı üzərimizə təhrik edərək, onunla birlikdə bizə qarşı çıxacaqları ehtimalı vardır. Belə bir vəziyyətdə Qarabağın elləri, adlı-sanlı adamları Qızılbaş qoşununun ayağı altında paymal olar, biz isə Şahbulağı qalasında elə bir qüvvətli düşmənin və ətraf xanların qarşısında müqavimət göstərə bilməyib bütünlükdə qurularıq... Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin. Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daima açıq olmalı və mahallarla əlaqəmiz bir an belə kəsilməməlidir» [27, s. 115].*

Pənahəli xanın tapşırığından sonra ərazini yaxşı bilən yerli əhalidən bir dəstə insan yeni inşa olunacaq şəhərin yerini müəyyən etmək üçün axtarışa çıxır. Mirzə Camal yazır ki, xanın etibarlı adamları axtarışların nəticəsində, üç tərəfi təbii istehkamlarla, hündür qayalarla əhatə olunmuş bir ərazini müəyyən edirlər. Lakin gələcək şəhəri su ilə təmin etmək müşkül məsələ idi: «...*Qalanın içində iki-üç bulaqdan başqa axar su yox idi. Bu bulaqların suyu isə qala camaatma kifayət etməzdi. Ona görə, güman gedən yerlərdə quyu qazdırıb müəyyən elədilər ki, buranın bir çox yerlərində su quyuları qazmaq mümkündür. Bu xəbəri mərhum Pənah xana çatdırdılar. Xan sevinərək, bir neçə nəfər öz yaxın adamı ilə buraya gəldi, yerlə tanış olub, əzmlə qalanın binasını qoydu» [30, s. 205].*

Göründüyü kimi Şahbulaq qalası da çox deyil, cəmi 3-4 il xanlığın mərkəzi olur. Pənahəli xan müxtəlif istiqamətlərdən, həm daxildən, həm də xaricdən edilən aramsız hücumların qarşı-

sını almaq üçün daha etibarlı və əlçatmaz olan yeni paytaxt-qala şəhəri inşa etdirməyə məcbur qalır. Odur ki, Azərbaycanın dəniz səviyyəsindən 1600 metr hündürlükdə yerləşən Şuşanın yerləşdiyi yer bütün bu tələblərə cavab verirdi. Beləliklə, azərbaycanlıların qədim yaşayış məskəni olan Şuşa ərazisində Qarabağ xanlarının yeni iqamətgahının tikintisinə başlandı. Yeni şəhər-qala mövcud olduğu ilk illərdə öz banisinin adı ilə Pənahabad, sonralar isə bu yerin qədim adı ilə Şuşa adlandırıldı və Qarabağ xanlığının əbədi paytaxtına çevrildi.

Şuşa şəhəri şimal-şərqdən keçən dar və çox dolanbac cığır-larla əhatə olunurdu. Şəhərə yalnız bu cığır-lar vasitəsi ilə qalxmaq mümkün idi. Bəzi tədqiqatçı alimlər şəhərə aparan bu cığırı Yunanıstandakı Fermopil keçidi ilə müqayisə edirdilər [54, s. 15]. Qeyd etmək mümkündür ki, burada dayanan bir neçə adam böyük bir ordunun qabağını saxlaya bilər.

Şuşanın strateji mövqeyi və təbii konfigurasiyası onun qala-şəhər kimi əhəmiyyətini artırır. Şəhərin salındığı ərazinin rel-yefi onun möhkəm müdafiə qalası kimi inşa olunmasına zəmin yaratmışdır. Daxili və xarici müharibələrin fasiləsiz davam etdiyi bir vaxtda yaşayış məntəqəsi üçün qala divarları həyati əhəmiyyətə malik idi. Nəzərə almaq lazımdır ki, orta əsrlərdə qala divarlarının inşası olduqca böyük maliyyə hesabına başa gəlirdi. Şuşa şəhərinin salındığı ərazi üç tərəfdən sıldırım, kanyonva-rı qayalarla əhatə olduğundan həmin hissələrə istehkam divar-larının çəkilməsinə ehtiyac qalmırdı. Çünki, Şuşa şəhərinin sa-lınması üçün nəzərdə tutulmuş ərazi yalnız hərbi-strateji baxı-mından deyil, eyni zamanda iqtisadi cəhətdən də əlverişli idi. Şəhərin coğrafi xüsusiyyətləri Pənahəli xanı əlavə xərclərdən azad edirdi.

Şəhər ərazisi coğrafi mövqeyinə uyğun olaraq, orta əsrlərə xas möhkəm müdafiə qurğuları ilə möhkəmləndirilir. Bu cəhətdən, yaşayış məntəqələrinin ətrafında, əhalini hücum təhlükəsindən xəbərdar etmək üçün əhəmiyyət kəsb edən yolların üzərində müvəqqəti qalaçalar və keşikçi qurğular inşa edilir.

1.2.3. Şuşa toponiminin etimoloji təhlili

Şuşa toponiminin etimoloji izahı ilə bağlı tarixçi alim Yaqub Mahmudov yazır: «*Şəhərin adının etimoloji mənasının Azərbaycan türk dilinə mənsub olması heç bir şübhə doğurmur. Bu ad şəhərin salındığı relyefə uyğun olub qədim türk dilində «yayla», «piramida», «şiş qaya» mənasını daşıyır. Təsədüfi deyildir ki, bu şəhər xalq arasında və bir sıra ədəbi əsərlərdə «Şişə» kimi də məşhurdur*» [33, s. 22].

Şəhərin ilk dövrlərdə «*Şişə*» adlanması ilə bağlı bir tarixi faktı qeyd etmək yerinə düşərdi. 1895-ci ildə Şuşanı mühasirəyə almış Ağa Məhəmməd Qacar tez-tez Qarabağ camaatını, xüsusilə İbrahimxəlil xanı hədələyir, ona təhqirlərlə dolu məktublar yazırdı. Göndərdiyi məktublardan birində məşhur fars şairi Seyid Ürfinin qəsidəsindən bir misraya iqtibas edərək belə bir şeir yazır:

زمنجیق فلک سنگ فتنه می بارد
تو ابلهانه گریزی به آبیگینه حصار؟

Transkripsiya:

*Ze məncañaqi-fələk səngi-fitnə mibarəd,
To əbləhanə gərizi be abginə hisar?*

Tərcümə (sətri): «*Fələyin mancañağından⁸ fitnə daşı yağır, Sən əbləhcəsinə büllur şüşə içərisində sığınmisan*».

İbrahimxəlil xan məktubu alan kimi cavab yazmaq üçün vəziri Molla Pənah Vaqifə tapşırıq verir. O da şaha belə cavab yazır:

گرنگهدار من آنست که من می دانم
شیشه را در بغل سنگ نگه میدارد

⁸ Mancanaq – orta əsrlərdə qala divarlarını dağıtmaq üçün istifadə edilən döyüş sursatı

Transkripsiya:

*Gər nigahdari mən anəst ki, mən mi danəm,
Şişərə dər bağəli-səng nigəh mi darəd.*

Tərcümə (sətri): «*Əgər məni qoruyan mənim bildiyimdir-sə, O, Şişəni daşın qoltuğunda mühafizə edər*».

Ağa Məhəmməd Qacarla Molla Pənah Vaqifin deyişməsinə də şəhərin adı «*Şişə*» kimi göstərilir. Belə ki, Ağa Məhəmməd Qacar Şuşa şəhərini vəsf edərəkən fars dilində büllür şüşə mənasını verən «*abginə*» sözünü işlədir. Bu kontekstdə, Vaqif də cavab məktubunda şəhəri «*Şişə*» adlandırır [30, s. 224].

«*Şişə*» ifadəsinə digər bir yerdə, Pənahəli xanın məzardaşı üzərindəki yazılarda rast gəlmək mümkündür.⁹ Belə ki, başdaşıya fars dilində həkk olunmuş üç beytlik şeirin ilk iki misrasında qeyd edilir:

[۱] پناه خان جوانشیر آفتاب شکوه
[۲] که سنک و شیشه نشست بعد کن در برکوه

Tərcümə: «*Günəş əzəmətli Pənah xan Cavanşir, dağlarda yerləşən daş və şişədə (Şuşa) əyləşən*».

Məzar daşının üzərinə həkk olunmuş yazıdan göründüyü kimi, Pənahəli xan vəsf olunarkən Şuşa şəhərinin adı «*Şişə*» (شیشه) kimi qeyd edilir.

Bu, Şuşa toponiminin etimoloji təhlili və sözün mənasının müəyyən edilməsi baxımından olduqca maraqlı faktlardır. Çox güman ki, ilk dövrlərdə «*Şişə*» (شیشه) sözü saf, təmiz, büllür kimi şüşə mənasında dərk edilib və təbiətinin gözəlliyinə, havasının təmizliyinə görə şəhərin adına verilib. Zaman keçdikcə kiçik dəyişikliyə məruz qalaraq Şuşaya çevrilmişdir.

⁹ Pənahəli xana aid məzar daşındakı yazılar haqqında daha ətraflı məlumatları bu kitabın «*Şuşa qəbiristanları*» başlıqlı yarım-fəsildə əldə edə bilərsiniz.

Bəzi tədqiqatçılara görə, şəhər adını yaxınlığındakı Şuşa-kənd kəndinin adından götürmüşdür. Çünki, Şuşa şəhərinin yerləşdiyi ərazi həmin kəndin meşə ilə əhatə olunmuş əkin və otlaq yeri idi [36, s. 51]. Digər bir versiyaya görə, bu yerlərin havası büllur kimi saf və şəfalı olduğu üçün onu «**şuşa**» (şüşə) adlandırmışlar.

1.2.4. Şuşa şəhəri Azərbaycanın iqtisadi-siyasi və mədəni mərkəzi kimi

XVIII əsrin ikinci yarısında Şuşa şəhəri Azərbaycanın ən mühüm şəhərlərindən birinə çevrilir. Şəki xanı Hacı Çələbi xanın Pənahəli xana məğlub olması, o cümlədən, tez bir zamanda Bayat, Şahbulaq və Şuşa qalalarının inşası, Gəncə, Naxçıvan, Qaradağ xanlıqlarının Qarabağ xanlığının təsiri dairəsinə düşməsi, həmçinin sosial və iqtisadi islahatlar Pənahəli xanın şöhrətini gündən-günə artırır. Qarabağ salnaməçisi Əhmədbəy Cavanşir bu haqda yazırdı: «*Pənahəli xanın dövründə və bundan bir qədər sonra Gürcüstandan və digər qonşu xanlıqlardan Püsyan, Qaraçarh, Çinli, Dəmirçihəsənli, Qızılhacılı, Səfikürd, Boyəhmədli, Saatlı, Kəngərli tayfaları və bir çox başqaları Qarabağa, Pənah xanın yanına köçüb gəldilər*» [29, s. 182; 30, s. 206].

Şuşa şəhərinin salınması xanlığı müdafiə mövqeyini daha da artırır. Şuşalı tarixçi Həsən İxfə Əlizadə «*Şuşa şəhərinin tarixi*» adlı əsərində bu şəhərin təsis edilməsi ilə bağlı aşağıdakı mülahizələri qeyd edir: «*Miladi 1750-ci ildə Şuşa şəhərinin bünövrəsi qoyulmuşdur. Pənahəli xan tezliklə şəhərin ətrafına möhkəm bir hasar çəkərək hər növ təcavüzə qarşı müdafiə sistemi və möhkəm bir səngər düzəltməkdən sonra, daxili islahat və inşaat işlərinə başladı. Pənah xan Pənahabadı qədim Azərbaycan memarlıq abidələri ənənələri əsasında tikmək üçün adamlar göndərərək Təbriz, Ərdəbil və başqa şəhərlərdən ustalar gətirdirmişdir. Sonralar həmin ustaların özləri də Pənahabadın sakinini oldular*» [29, s. 316].

Qarabağnamələrdə Şuşanın inşa edilib əhalinin tam istifadəsinə verilməsilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Mənbələrdə şəhərin tam salınması ilə bağlı 1752-ci ildən etibarən 50-ci illərin ikinci yarısına qədər müxtəlif illəri görmək mümkündür. Bütün yuxarıda deyilənlərə əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, şəhərin bünövrəsi 1750-ci illərdə qoyulmuş və prosesi 1760-cı illərə qədər davam etmişdir. İlk dövrlərdə Şuşa şəhərinə Şahbulaq qalasının sakinləri, rəiyyətlər, mülazimlər, kəndxudalar və əsgərlər köçürülmüşdür. Sonrakı illərdə mərhələli şəkildə ətraf kənd və mahalların əhalisi yeni inşa edilmiş şəhərə köçməyə başlamışdır.

Ümumiyyətlə, Qarabağ xanlığında 22 mahal var idi. Bu mahalları naiblər idarə edirdilər. Hər bir naibin ixtiyarında olan kəndlərdə dağalar, yüzbaşılar, kəndxudalar və başqa vəzifəli şəxslər olurdu. Dağalar polis vəzifəsini icra edir və vergi yığırdılar. Yüzbaşılar və kəndxudalar kənd ağsaqqalı hesab olunurdular. Xanlığın hər bir mahalında axundlar və qazilər ali ruhani vəzifəsini yerinə yetirirdilər.

Qarabağ xanlığı dövründə Qarabağda kəndlərin sayı və əhali sıxlığı təxminən iki dəfə artmışdı. İran, Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan və Ermənistan əhalisinin Qarabağa «səfər etmələrinə» səbəb ilk növbədə, onun təbii sərvətləri, ab-havası, misilsiz torpaqları, çayları, bulaqları, meşələridir. Rzaqulu bəy yazır: *«Qarabağ vilayəti hər cəhətdən yer üzünün behiştidir. Qarabağın ab-havası, məhsulu, əlbəttə, ali Rusiya dövlətinin məmurlarına da məlumdur. Qarabağın dağlıq yerləri və yaylaqları Göyçə sərhədindən tutmuş Ordubada qədər başdan-başa cənnət otlaplardan ibarətdir... Qışda mal-qara və heyvanları burada saxlamaq olur. Bu yerlər də Qarabağ səhrasının qışlaqları kimi çox salamat olur və qışın şiddətindən heç zərər görmür. Dağlıq yerlərdə və dərələrin hamısında rəiyyələrin kəndləri və məskənləri vardır. Rəiyyələr qışda və yayda qoyun sürüsü, mal və heyvan saxlayırlar, həm də taxıl əkirdilər, çox xoş dolanırdılar...*

...Qarabağ torpağı çox mənfəətli və dövlətli torpaqdır. Heç bir məmləkətdə və iqlimdə bu cür torpağın olduğunu eşit-

məmişəm. Lakin Qarabağ rəiyyətləri pul qazanmaqda tənbəldirlər. Onlar sair vilayətlərin rəiyyətləri kimi pul qazanmağa, bağ salmağa və əkin əkməyə səy etsələr, onların var-dövlətlərinin sayı-hesabı olmaz. Burada əkin əkmək asandır. Burada bir baş atla əziyyət çəkmədən istənildiyi kimi cift sürülə bilər» [28, s. 284].

Pənahəli xan və oğlu İbrahimxəlil xanın dövründə Şuşa şəhəri inkişaf edərək Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Onların gördüyü tədbirlər nəticəsində yaşayış yerləri çoxaldı, gözəl və qüdrətli Şuşa şəhəri tikildi. XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ əhalisi və yaşayış yerləri nəzərə cərpacaq dərəcədə artmışdı. Həmin dövrdə Qarabağ xanlığında bir şəhər - Şuşa və 638 kənd olmuşdur. Əhalinin ümumi sayı 90000 nəfər idi ki, bunlar 18563 ailə də birləşirdi [30, s. 219].

Şuşanın etnik-millət tərkibi və ictimai-dini mühiti bu şəhərin Azərbaycan şəhəri olduğunu, burada yaşayan əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etdiyini sübut edən kifayət qədər sübutlar var. Bunu Rusiya işğalından sonra – XIX əsrin əvvəllərində rus məmurları tərəfindən tərtib edilmiş rəsmi sənədlər də təsdiq edir. Bu sənədlərdən birində Şuşanın ən qədim məhəlləsi olan Təbrizli məhəlləsində yaşayan 162 ailənin hamısının müsəlman azərbaycanlılardan ibarət olduğu göstərilir [98, s. 4-5].

XVIII əsrin sonlarında Şuşada yaşayan əhalinin mütləq əksəriyyətini xanlığın Dəmirçihəsənli, Kəbirli, Cavanşir, Otuziki, İyirmidörd, Dizaq və başqa mahallardan köçüb gələnlər təşkil edirdi. Mənbələrdə qeyd edilən məlumatlara görə, XIX əsrin əvvəllərində şəhərdə iki mindən çox ailə yaşayırdı. Bu da Şuşa əhalisinin sayının təxminən 10 min nəfərə çatdığını göstərir. Bu rəqəm, o dövrün şərtlərini nəzərə alsaq bir şəhər üçün böyük say hesab edilə bilər.

XIX əsrin əvvəllərində əhalinin siyahıya alınması ilə bağlı tərtib edilmiş məlumatlardan aydın olur ki, xristian əhali Qarabağ xanlığının əhalisinin çox az bir hissəsini təşkil edirdi. Məsələn, «*Qarabağ əyalətinin coğrafi təsviri*»ndə verilmiş məlumat-

lara görə, 1823-cü ildə Qarabağ xanlığında yaşayan 20095 ailədən 15079-unu azərbaycanlı, 4366-sı isə xristian ailələri olmuşdur. Amma bir məsələni diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, mənbədə saxta düzgün olmayaraq «erməni» kimi qələmə verilənlər, əslində alban-xristian ailələridir. Başqa bir ifadə ilə, bu ermənilərin böyük bir hissəsi qriqorianlaşdırılmış və erməniləşdirilmiş keçmiş albanlar idi [98, s. 7]. Rəsmi məlumatlara əsasən, 1828-1830-cu illər arasında, Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa İrandan 40 min, Osmanlı imperiyasından 90 min erməni köçürülmüşdür [98, s. 13]. Qeyri-rəsmi mənbələrdə isə köçürülmüş ermənilərin sayının 200 mini ötdüyü qeyd edilir [34, s. 32]. Bu da öz növbəsində Qarabağ ərazisində böyük demoqrafik problemlərə yol açmışdı.

Hər iki xan, Pənahəli xan və İbrahimxəlil xan şəhərin inkişafına xüsusi qayğı göstərirdi. Şuşa şəhərinin memarlıq abidələri haqqında məlumatlara Mirzə Yusif Qarabağının «*Tarix-i Safi*» və Həsənəli Qaradağının «*Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və övziyaları*» əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Mirzə Yusif Qarabaği əsərində yazır ki, Şuşa ilk əvvəl dörd darvazadan ibarət olmuşdur. Həmin darvazalardan biri şəhərin şimali-şərq tərəfində yerləşirdi və ona xalq arasında Muxətər, yazılı mənbələrdə isə Ağoğlan darvazası kimi qeyd edilirdi. İki darvaza isə şimal ilə qərb arasında yerləşirdi ki, bu darvazaların birinə İrəvan darvazası, digərinə isə Gəncə darvazası deyilirdi. Dördüncü darvaza isə cənuba tərəf açılırdı. Daha sonralar bu darvazanı yenidən hörmüşdülər.

İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərində Şuşanın yalnız üç darvazası qalmışdı. Sonrakı dövrlərdə yalnız giriş və çıxış ibarət iki darvaza qalmışdı. Darvazalardan biri İrəvan, digəri isə Gəncə istiqamətində idi. Mənbələrdə Pənahəli xanın Şuşada hakimiyyəti illərində xüsusi zərbcəxananın hazırlanmasını tapşırıq vermişdi. Mirzə Yusif yazır ki, Şuşada Pənah xan tərəfindən sikkəxana tikildi. Pənahi adı ilə bir misqal vəznində gümüşdən pul sikkəsi vurulurdu. Düzdür, Qarabağ xanlığının ilk dövrünə aid sikkə zərbi barədə məlumat yoxdur. Görünür, bu, bölgədəki gər-

gin siyasi-hərbi durumla bağlı olub. Bu dövrdə əvvəlki Səfəvi, Əfşar, Zəndi və digər qonşu xanlıqların pulları işlədilirdi. İlk Qarabağ xanlığı sikkələri «*Pənahabad*» adlandırılan Şuşa qalasında zərb edilib. Sikkənin bir tərəfindən «*Pənahabad*», o biri tərəfində isə «*La ilahə illəllah, Məhəmmədən Rəsullullah, Əliyyə Vəliyullah*» sözləri yazılmışdır. Pənahinin altısı bir manat, səkkizi isə Qarabağ tüməni adlanırdı. Pənah xanın buraxdığı pul Qarabağın Rusiya tərkibinə daxil edilməsindən sonra da öz dəyərini saxlamışdı.

Qarabağ xanlığında gümüş sikkələrin «*pənahabadi*» və «*sahibkiran*», mis sikkələrin isə «*fulus*» və «*bisti*» növləri dövriyyədə olub.

Ümumiyyətlə, Şuşanın bir şəhər kimi formalaşması tarixini şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar. Şəhərin inşası ilk dövrlərdə çox qısa müddət ərzində, sürətlə və hətta tələsik aparılmışdı. Hər an gözlənilən dağıdıcı hücumlar Pənahəli xana imkan vermirdi ki, Şuşada aparılan tikinti işlərinin keyfiyyətinə lazımı diqqət yetirmək mümkün olsun. Bu da özünü bir tərəfdən iç qalanının olmamasında, digər tərəfdən isə müdafiə qurğularının və ictimai binaların istər monumentallıq, istərsə də kefiyyət baxımından sonralar inşa edilmiş tikililərdən xeyli aşağı səviyyədə olmasında göstərir [54, s. 16]. İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərində həmin tikintilərin əsaslı şəkildə təmir edilməsi və yaxud tamamilə yenidən inşa edilməsi bunu bir daha sübut edir.

Şuşa şəhərinin əsası qoyularkən Pənahəli xan şəhərin ərazisini məhəllələrə bölmüşdü. Mirzə Yusif Qarabağiyə görə, Şuşa şəhərindəki ilk məhəllələrin sırasında Qurdlar, Quyuluq, Çuxur, Hacıyusifli, Mərdinli, Cuhudlar, Saatlı, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Hamam arası və ümumən 16 məhəllə salınmışdır. Tədricən bu məhəllələrdə su quyuları qazılır, hamamlar tikilir, məscidlər inşa olunurdu. Şəhərin bütün məhəllələrində çirkli suları şəhərdən uzaqlaşdırmaq üçün geniş kanalizasiya sistemi mövcud idi. İbrahim Xəlil xan dövründə Şuşa şəhərində 17 məhəllə mövcud idi. Məhəllə məscidlərindən başqa ümumşəhər əhalisinin istifadəsi üçün iki Cümə məscidi və mədrəsə tikilmişdir.

Lakin, bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Pənahəli xanın dövründə şəhər və müdafiə qalası bir qədər sürətli tikildiyi üçün qala hasarları bir o qədər möhkəm deyildi. Onun vaxtında bir sıra iaşə və inzibati obyektlər qamış və əhəng daşından inşa edilmişdi. İbrahimxəlil xan hakimiyyətə gəldikdən sonra şəhərin müdafiə qalasının hasarlarını yenidən tikilməsini təmin etdi. Mirzə Camal bəy öz kitabında diqqətləri bu məsələyə çəkir: **«Şuşa qalasının hasar divarları müsəlman tarixi ilə 1198 (1783-84)-ci ildə binası qoyulmuş və üç il ərzində çəkilib başa çatdırılmışdır. Qala divarlarının uzunluğu 2,5 km-dir».**

Göründüyü kimi İbrahimxəlil xanın vaxtında inşa edilmiş qala divarları Pənahəli xanın dövründə inşa edilmiş qala divarlarından daha möhkəm və keyfiyyətli idi. Çünki, inşa edilmiş yeni qala divarları xanın nəzarəti altında yüksək ixtisaslı memarlar tərəfindən həyata keçirilirdi. Qeyd edə bilərik ki, Qarabağ xanlığı İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərində siyasi, iqtisadi, mədəni və bərpa-quruculuq işləri baxımından xeyli inkişaf etmiş, onun 47 illik hakimiyyəti illəri ərzində Qarabağda daxili və xarici siyasət sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Çox maraqlıdır ki, Qarabağnamələrdə bir qayda olaraq Pənahəli xanın, xüsusilə İbrahimxəlil xanın həyata keçirdiyi inşa və bərpa işlərindən söhbət açılır. İlk növbədə, Mirzə Camalın Pənahəli xanın dövründə inşa edilmiş bina və imarətlər haqqında yazdığı məlumatları qeyd edirik:

«Birinci - Bayat qalasıdır ki, orada bişmiş kərpicdən hasar, bazar, hamam və imarətlər tikdirmişdir. İndi xarabadır, yalnız xırda-para qalıqları görünür.

İkinci - Şahbulağı qalasıdır. Burada bulaq başında daş və əhənglə məscid, hamam tikilmiş, şəhər və bazar salınmışdır.

Üçüncü – Şuşa qalasının sabiq divarı və indi qoşunun taxıl anbarı olan bina».

Digər Qarabağ salnaməçisi Rzaqulu bəy yazdığı əsərin bir hissəsini **«Mərhum İbrahim xanın apardığı təmirat işləri»** adlandırmışdır. O, bu barədə yazırdı:

«Əvvələn indi də qalmaqda olan böyük məscidi göstərmək olar. Bu məscid şəhərin ortasında - qalanın içərisində 1182

(1766-cı ildə)-ci ildə tikilmişdir. Köhnə olduğu üçün mərhum İbrahim xanın qızı Gövhər ağa bu məscidi hicri 1198-ci ildə əsaslı surətdə təmir etdirmişdir.

İkincisi, Şuşa qalasının hasar və divarıdır ki, indi də durur. Bunu mərhum İbrahim xan 1198-ci ildə tikdirmişdir. Bu hasar üç ilə tikilib qurtarmışdır. Bəzi yerləri köhnəlmişdi. Ali Rusiya dövləti təzəlikdə möhkəmlətməmişdir.

Mərhum İbrahim xanın yadigarlarından üçüncüsü hər iki Əsgəran qalasındadır. Bu qalaları 1203 (1787)-cü ildə tikdirmişdi. Bu qalalar Şuşa qalasının dörd ağaqlığında, dağın arasında, Qarqar çayının keçdiyi yerdədir. Şirvan, Şəki və Dağıstan vilayətləri mərhum Pənah xana düşmən olduğu vaxt böyük oğlu İbrahim xana vəsiyyət etmişdir ki, əgər fürsət tapmasam, sən Əsgəran dağının arasında iki qala tikdir ki, düşmən gələndə zaman piyada qoşunları bu qalalarda olsunlar. Oradan Şuşa qalasına 8 verst¹⁰ qədər məsafə vardır. Düşmən oradan keçib qalaya gələ bilməz...

...Dördüncü imarət İbrahim xanın özünün imarətidir. Şuşa şəhərində Gəncə xan zadələrindən olan Mehdiqulu xanın anası üçün tikdirmişdi. Bu imarətdə polkovnik Xanlar ağa və Əhməd xanın anası Bikə ağa yaşayırdı. Bikə ağa Avar vilayətinin valisi dağıstanlı Ümmə xanın bacısı idi.

Beşincisi - Dərə xəzinəsinin imarət və otaqlarıdır. Şuşa qalasında dağların, daşların arasında olan imarətdir ki, mağaranın içində əhəng və daşla tikilmişdir. Buraya tək bircə yol vardır. Çox xərclə başa gəlmişdir. Bu yoldan piyada adamdan savayı heç kəs keçə bilməz. Buranın eni və uzununu təxminən 40-50 sajen¹¹ həcmində olan bir yerdir. Burada çaya 100 sajenə qədər məsafə vardır. Yuxarisında olan qaya daşı 500 sajen hündürlüyündədir. Əgər qayanın başında bir tüfəng atsalar, çox olmaz, çaya düşər. O imarətin qarşısında Şüşü qalası tərə-

¹⁰ Verst - 1,06 km-ə bərabər uzunluq ölçüsü (metr üsuluna keçməzdən əvvəl)

¹¹ Sajan (sajen) – 2,134 m-ə bərabər uzunluq ölçüsü (metr üsuluna keçməzdən əvvəl)

fində böyük bir mağara vardır ki, onun ucu-bucağı heç bilinməmişdir. Bu mağaranın ağzına yaxın bir yerdə Məlik Şahnəzər xanın bir neçə böyük otağı vardır ki, düşməncilik vaxtı o mənzillərdə oturanlar bir-birlərinə kömək etsinlər. Düşməni Şüşü qalasına, habelə çay tərəfə gəlməyə qoymasınlar.

Altıncı - qalanın bir ağaclığında olan Xan bağı imarətləridir. Burada tövlələr, buxana, dəyirmanlar və arxlar vardır. Həmçinin burada böyük bir cəbbəxana tikilmişdir ki, mərhum İbrahim xan vaxtının çoxunu burada keçirirdi. 1826-cı ildə Qızılbaş qoşunu bu imarətləri xarab edib yandırmışdır. Sonra Mehdiqulu xan bunları yenidən təmir etdirirdi.

Yeddinci - Ağdam bazarının hasarı və oranın ali günbəzləridir. Bu günbəzlər mərhum Pənah xanın və onun vəfat etmiş sair övladlarının qəbirlərinin üzərində tikilmişdir. Orada ali otaqlar və imarətlər vardır. Bunlar İbrahim Xəlil ağanın qədim ocağı idi. Bura yonma daşdan tikilmiş tağbənddir. Ağa Məhəmməd şah bu yerlərdə ordu və Tiflis şəhərinə getdiyi zaman evləri və günbəzləri xarab etmişdi. Mərhum general-mayor Mehdi Qulu xan İbrahim xanın miras çatan oğlu olduğu üçün o yerləri bir daha təmir etdi. İmarətlər əvvəlkindən də zəif oldular. Həmin qəbirlərə vəqf olaraq ehsan üçün əlahiddə bir bağ saldırdı. Həmin bağın dörd tərəfinə daşla və əhənglə divar-barı çəkirdi. Bu qəbirlərə ehsan olmaq üçün böyük bir buxana düzəltdi. Elat, səhrada yaşayanlar və kəndlilər hər il yayda biçin vaxtı xəstələri üçün buradan buz aparardılar, ən azı min yük, bəlkə daha çox buz sərfl olunurdu [29, s. 280; 30, s. 214]».

Rzaqulu bəyin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Şuşada inşa edilmiş bina və imarətlərin əksəriyyəti İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərində həyata keçirilmişdir. Əslində, Rzaqulu bəyin verdiyi məlumatlar atası Mirzə Camalın əsərində verdiyi məlumatların təkrarıdır. Bu iki şəxsin Qarabağın tarixi, ictimai-siyasi hadisələri və memarlıq abidələri haqqında verdikləri məlumatları daha mötəbər hesab etmək olar. Çünki, Mirzə Camal bəy Qarabağı XVIII əsrin sonlarında və XIX əsrin əvvəllərində Şu-

şada və bütövlükdə Qarabağ xanlığının siyasi-ictimai həyatında baş verən hadisələrin canlı şahidi olmuşdu. Mirzə Camal bəy xanlığın daxili və xarici işlərində fəal iştirak etmiş, Mehdiqulu xanın dövründə vəzir vəzifəsində çalışmışdır. Rusiya imperiyası tərəfindən xanlıq ləğv edilənə qədər – 1822-ci ilə kimi bu vəzi-fədə qalmışdır.

Qeyd edilmiş mənbələrdə yazılan məlumatlara görə İbra-himxəlil xanın dövründə şəhərin kənarları qala divarları ilə möh-kəmləndirilmiş, daxilində isə xanının özünə, övlad və qohumla-rına, bəylərə, ağalara, ali din xadimlərinə, saray məmurlarına, ta-cirlərə məxsus imarətlər, ictimai iaşə obyektləri, hamam, kar-vansara, çeşmə və s. obyektlər inşa edilmişdir. Şuşa qalasının in-kişaf mərhələləri Qarabağ xanlığının siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı ilə sıx bağlı olmuşdur. Şuşa qalasında inşa olunan bina-ların əksəriyyəti iki mərtəbəli idi. Üç mərtəbəli binaların sayı ol-duqca az idi. Daş və əhəngdən tikilən binaların otaqları geniş, hündür və işıqlı idi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şuşa qalası hər birinin adı olmaqla 17 məhəllədən ibarət idi. Baharlı özünün «*Əhvalat-i Qarabağ*» əsərində bu məhəllələrin adlarını və yerləşdikləri yer-ləri bir-bir sadalamışdır:

«Birinci məhəllə yuxarı məhəllədən xanlıq aradır. Bu mə-həllənin əsl adı Mir adlanır. Ona görə ki, ona Xanlıq ara deyir-lik ki, İbrahim xanın imarətinin yanındır. İkinci məhəllə Saatlı məhəlləsidir. Üçüncü məhəllə Köçərli məhəlləsidir. Dördüncü məhəllə Mamayı məhəlləsidir. Beşinci məhəllə Xoca Mərcanlı məhəlləsidir. Altıncı məhəllə Dəmirçi məhəlləsidir. Yeddinci məhəllə Hamam qabağı məhəlləsidir. Səkkizinci məhəllə Təzə məhəlləsidir. Aşağı məhəllələrin adları bunlardır: Birinci mə-həllə Qurdlar məhəlləsidir. İkinci məhəllə Seyidli məhəlləsidir. Üçüncü məhəllə Culfalar məhəlləsidir. Dördüncü məhəllə Qu-yuluq məhəlləsidir. Beşinci məhəllə Çuxur məhəlləsidir. Altın-cı məhəllə Dördlər Qurdu məhəlləsidir. Yeddinci məhəllə Hacı Yusifli məhəlləsidir. Səkkizinci məhəllə Dördçinar məhəlləsi-dir. Doqquzuncu məhəllə Çölqala məhəlləsidir» [27, s. 277].

Baharlı öz əsərində Şuşa şəhərində inşa edilmiş hamamlar haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Onun verdiyi məlumatlara görə Şuşa şəhərində 18 hamam olmuşdur ki, onlardan 17-i müsəlmanlara, biri isə xristian ermənilərə xidmət göstərirdi. İslam dininə görə ermənilər murdar olduqları üçün onlar üçün nəzərdə tutulmuş hamam qaladan kənarında inşa edilmişdir. Baharlı Şuşa hamamları haqqında qeyd edir: *«İlk hamamı Əbdüssəməd bəy tikdirmişdir. Bir hamam Uğurlu bəy, bir hamam Qazi Mirzəli, bir hamam Əli bəy Fuladov, bir hamam Rüstəm bəy, bir hamam Rəhim bəy, bir hamam Bəhmən Mirzə, iki hamam Məşədiqulu xanın qızı, iki hamam Hacı Rza Xanqızı ilə, iki hamam Ağakəşi, bir hamam Hacı Əbdürrəhim, bir hamam Xeyrənsə, bir hamam Hacı Saleh, bir hamam Şahbaz, bir hamam Qaladan xaricdə xristianlar üçün tikilmişdir»*.

Şuşa şəhərində geniş yayılmış ictimai işə və ticarət obyektlərindən biri də karvansaralar idi. Qeyd etmək lazımdır ki, İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərində Şuşa şəhərində sosial-iqtisadi vəziyyət və ticarət sahəsində dinamika öz yüksək həddinə çatmışdı. Uzunmüddətli müharibələr və hakimiyyət uğrunda aparılan mübarizələr Azərbaycanda iqtisadi geriliyə səbəb olmuşdu. Qarabağ xanlığında isə sənətkarlığın inkişafına, əhalinin peşələr üzrə ixtisaslaşmasına, pul dövriyyəsinin genişlənməsinə, bazarlara məhsul çıxarmağa şərait yaranmışdı. Qarabağ xanlığında, xüsusilə, İbrahim Xəlil xan dövründə ipəkçilik və bağçılıq sahəsində canlanma baş vermişdir. Şəxsən İbrahim xanın hindarxı ərazisində 26 tut bağı var idi. İllik ipək məhsulu 1700 pud¹² idi. Xanlığın demək olar ki, hər bir ailəsində xırda toxucu dəzgahı mövcud idi. Onlar ipdən müxtəlif məmulatlar toxumağı bacarırdılar. Bu səbəbdən xanlıqda ən inkişaf etmiş kустar sənaye toxuculuq idi. Xanlıq dövründə Qarabağ xalçaları xarici bazara çıxarılırdı. Bu illərdə Qarabağ tacirləri Şəki, Şirvan, Gəncə xanlıqlarında istehsal olunan ipəyi alıb həqiqi mənada ipək monopoliyası yaratmış və onu xarici bazara çıxara bilmişdir.

¹² Pud – 16,4 kq-a bərabər ağırlıq ölçüsü

Məşhur Qarabağ atları, Qarabağ xalçaları da ticarətdə mühüm rol oynayırdı.

1832-ci ildə Şuşada 324 usta və fəhləsi, 132 dəzgahı olan 42 ipək toxuculuq müəssisəsi vardı. Bu müəssisələrdə dəsmal, örpək, dama-dama parçalar, şalvar və köynək tikmək üçün qırmızı parçalar toxunurdu [21, s. 44]. Mənbələrdə Şuşanın toxuculuq müəssisələrində pambıqdan bez hazırlanması haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Həmin müəssisələrdə 80 dəzgah var idi ki, burada da 28 sənətkarlıq müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Bu müəssisələrin illik məhsulu orta hesabla 80 000 xan arşını (rus arşını ilə 12000) təşkil edirdi. İstehsal olunan toxuculuq məhsullarını boyamaq üçün, şəhərdə 3 boyaqçı emalatxanaları var idi ki, burada 6 nəfər çalışırdı. Bundan əlavə, Şuşada 40 nəfər adamın işlədiyi 19 dəri zavodu fəaliyyət göstərirdi. Zavodların illik məhsul istehsalı 2 min ayaqqabı altlığı, 1400-ə qədər keçi, təxminən 1600 qoyun 45 dərisi təşkil edirdi.

Şuşa zərgərləri bütün yaxın Şərqdə öz sənətkarlıqları ilə seçilmişdir. Zərif incə naxışlar yalnız qızıl və gümüşə vurulmurdu. Şuşa şəhərində qızıl və gümüşdən zərgərlər biləzik, qızılla bəzədilmiş toqqalar, bəzək sancaqları, sırğalar, paltar üçün bəzək əşyaları və sairə düzəldirdilər. Şuşanın özündə olan mərmər tipli daşlar üzərində rəngarəng fiqurlar nəqş edilmiş, çoxlu kitabələr yazılmışdır. Şəhərin azərbaycanlı daşyonanları daşdan yüzlərlə müxtəlif ölçülü və xüsusi zövqlə işlənmiş əşyalar hazırlayıb və bunlar şəhərin bina və küçələrinə əvəzsiz memarlıq zənginliyi verirdi.

Xanlıqda ticarət əlaqələrinin təşkilində karvansaralar mühüm yer tuturdu. Belə ki, karvansaralar həm müsafirxana, həm də satış mərkəzi rolunu oynayırdı. Başqa ölkə və xanlıqlardan gələn tacirlər karvansaralarda həm qalır, həm gətirdiyi məhsulu satır, həm də lazım olan məhsulları buradan alıb öz ölkələrinə aparırdılar. Şuşada inşa edilən karvansaralar adətən iki mərtəbədən ibarət olurdu. İkinci mərtəbə tacirlərin qalması üçün otaqlardan, müvafiq olaraq hər otağın altında, birinci mərtəbədə isə malların qorunması üçün saxlanc yerlərindən və ya dükanlardan

ibarət idi. Karvansaraların birinci mərtəbəsində mərkəzdə isə məhsulların satılması üçün xüsusi piştaxtalar da nəzərdə tutulurdu.

Baharlı Şuşa karvansaraları haqqında yazır: *«Uğurlu bəyin, Hacı Əmiraslan bəyin karvansarayı idi, sonralar onu Məşədi Hüseyn Mirsəyab oğlu alıb təmir etdirmişdir. Hacı Hüseynin Karvansarayı, Timçəli Hacı Məhərrəmin kravansarayı, bir karvansarayı Hacı Böyük və Hacı İsgəndər, bir karvansara Ağa Qəhrəman Mirsəyaf oğlu, bir karvansaray Abbas bəy, bir karvansara Cavad Ağa, bir karvansaray Gövhər Ağa tikdirmişlər».*

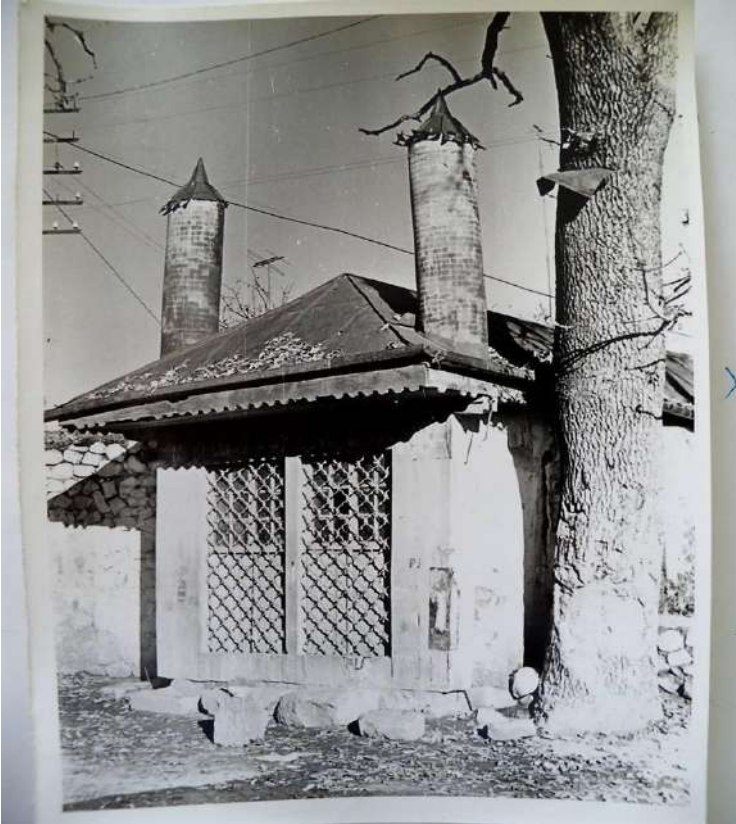
Siyasi və iqtisadi inkişafın nəticəsi olaraq Şuşa şəhəri XVI-II əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ticarət mərkəzi kimi Qafqazda ilk sıralarda yer tuturdu. Şuşadan ticarət karvanları Azərbaycan xanlıqlarının mərkəzlərinə və xarici ölkələrə gedirdi. Şuşa şəhəri ilə Bakı, İrəvan, Təbriz, Tiflis, Dərbənd və sairə ticarət mərkəzləri ilə sıx əlaqələr mövcud idi.

Şuşa şəhərinin əsas memarlıq abidələrindən biri də məscidlər idi. Artıq XIX əsrin sonlarında Şuşa şəhərində 17 məscid mövcud idi.¹³ Hər bir məhəllə üçün məscid və bulaq inşa edilmişdi. Bu məscidlərdən memarlığına və böyüklüyünə görə İbrahimxəlil xanın qızı Gövhər ağanın inşa etdirdiyi məscidlər seçilirdi. Bu iki məscid Yuxarı Gövhər ağa və Aşağı Gövhər ağa məscidlər adlanırdı. Yuxarı Gövhər ağa məscidinə Cümə məscidi də deyilirdi. Hər bir məscidin həyətində dini elmlərin tədrisi məqsədilə iki mədrəsə də inşa edilmişdi.

Məhəllə məscidləri arasında Çuxur məhəllə məscidi özünün arxitektura tikintisində və həcmində görə fərqlənirdi. Bu məscidin qarşısında xalq tərəfindən «*Səqqaxana*» adlandırılan bir bina da inşa edilmişdi. Dini mərasimlərin icrası zamanı, ələlxüsus Məhərrəmlik ayı ilə əlaqədər məclislərdə əhaliyə çay, güləb suyu və şirin şərbət paylanırdı. Şuşanın yuxarı məhəllələrində inşa edilmiş

¹³ Bəzi tədqiqatçı alimlərə görə Şuşa şəhərində 23 məscid mövcud olmuşdur - bax: Hüseynov.Y. Qarabağ-Şuşa. Bakı, Füyuzat, 2022. səh. 41.

Həzrəti Abbas məscidi də əhalinin və ətraf yerlərdən gələn qonaqların çox ziyarət etdiyi yerlərdən biri idi [21, s. 49].

(Səqqaxana – Çuxurlu məhəlləsi)

Yuxarıda qeyd edilən fakt və məlumatlardan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Şuşa Azərbaycanın ən qədim tarixə malik, özünəməxsus mədəniyyəti, tarixi memarlıq abidələri, o cümlədən bu şəhərdə göz açmış mütəfəkkirləri və ziyalıları ilə seçilən şəhərlərindən biri olmuşdur. 1752-ci ildə Pənahəli xan tərəfindən salındığı üçün bu şəhər ilk əvvəllər Pənahabad, da-

ha sonralar Şuşa adlandırılmışdır. Yerli əhali arasında bu şəhərə Qala da deyilmişdir. Təsis olunduqdan sonra Şuşa şəhərinə köçürülən əhalinin mütləq əksəriyyəti ilk qala mərkəz Bayat, ikinci mərkəz Şahbulaq və Qarabağ vilayətinin digər mahallarının sakinləri idi. Bunlar bir daha sübut edir ki, Rus işğalına kimi şəhərin əhalisi yalnız müsəlman azərbaycanlılardan təşəkkül tapırdı. Bu iddianı sübut edən əsas faktlardan biri də məhəllə adları və toponimlərdi; Təbrizli, Culfalar, Saatlı, Köçərli, Çölqala, Qurdlar, Hacı Yusifli və b. Tarixi mənbələrə istinad edərək qeyd etmək mümkündür ki, rus işğalına qədər Şuşa şəhərinin azərbaycanlılardan ibarət sosial tərkibi dəyişilməz qalmışdı.

Şuşa şəhəri Qarabağ xanlığının mərkəzi kimi regionun iqtisadi həyatında aparıcı yer tuturdu. Şuşa şəhərində müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin inkişafı Qarabağ xanlığının istehsal sənayəsinə müsbət təsir göstərir, məşğulluqla bağlı bir sıra problemləri həll edirdi. Şuşa şəhərində toxunan xalçalar, nəinki Yaxın və Orta Şərqdə, habelə dünya bazarlarında böyük şöhrət qazanmışdı. Şuşa xalçaları keyfiyyətinə, xarici görünüşünə görə başqalarından fərqlənirdi. Şuşa xalçaları bir qayda olaraq, azad bazar üçün, eyni zamanda sifarişlə toxunurdu. Burada xalçaçılıqla yanaşı, papaqçılıq, zərgərlik, xəttatlıq və digər sənətkarlıq sahələri öz inkişaf dövrünü yaşayırdı. Əsas ticarət və sənətkarlıq obyektləri şəhərin mərkəzi rolunu oynayan Aşağı bazar və Meydan adlandırılan ərazilərdə cəmləşmişdi. Baharlı yazır ki, Aşağı bazarda çoxlu ticarət dükanı və sənətkar emalatxanası ilə yanaşı, bir neçə karvansaray və hamam da tikilib istifadəyə verilmişdi. Bundan əlavə, Şuşada barıt və kərpiç zavodları, ipəkçilik fabrikləri də fəaliyyət göstərirdi.

Şəhərin daxilində daimi fəaliyyət göstərən iki bazarda aparılan ticarətdə kəndlilərlə yanaşı, tacirlər, sənətkarlar da fəal iştirak edirdilər. Bu bazarlarda taxıl, ipək, pambıq, zəfəran, tütün, küncüt, xalça, müxtəlif parçalar, gön-dəri məmula-

tı, sabun, duz, neft və s. satılırdı. Şəhərin ticarət həyatında bazarlarda, karvansaralarda və şəhər meydanlarında yerləşən dükanlar da mühüm rol oynayırdı. XX əsrin əvvəllərində burada 1464 dükan qeydə alınmışdı. Elə həmin dövrdə şəhərin həm bazarlar, həm də dükanlar vasitəsilə aparılan illik ticarət dövriyyəsi 6 mln. rubla çatırdı [34, s. 74].

XVIII əsrin ikinci yansı - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqları arasında gedən müharibələr və vaxtaşırı baş verən xarici hücumlar, ölkənin başqa yerlərində olduğu kimi, Şuşada da silah istehsalını zəruri edirdi. Bununla əlaqədar şəhərdə həm soyuq, həm də odlu silahlar istehsal edən sənətkarlar çalışırdılar. XIX əsrin əvvəlinə aid mənbədə Şuşada silah istehsalı ilə məşğul olan sənətkarların 6 nəfəri «*xəncərsaz*», 3 nəfəri «*çaxmaqşaz*», 2 nəfəri isə «*qundaqsaz*» kimi qeydə alınmışdı. Burada fəaliyyət göstərən 6 nəfər dəmirçi, 3 nəfər misgər, 1 nəfər kotançı, 1 nəfər çilingər əhalinin metaldan hazırlanan məişət əşyalanna və əmək alətlərinə olan tələbatını ödəməklə məşğul idi [34, s. 88].

Tariximizin Orta əsrlər dövrünün müəyyən hissəsini özündə əks etdirən Şuşa şəhəri memarlıq abidələri və şəhərsalma mədəniyyəti ilə də unikaldir. Şuşa memarlığı Azərbaycan memarlığının tərkib hissəsi kimi Qarabağ memarlıq məktəbinin əsas simgəsi kimi əsas yer tutur. Şuşa şəhəri maddi-mədəni irsinin zənginliyi, müxtəlifliyi və rəngarəngliyi baxımından nəinki, Azərbaycanın, ümumən, Yaxın Şərq dünyasının parlaq nümunələrindən biridir. Burada XVIII-XIX əsrlərdə inşa edilmiş imarətlər, binalar, məscid və mədrəsələr, karvansaralar və başqa tikililər şəhərin təbii gözəlliyinə əlavə rəng qatmış, ziyarətçilərdə xoş təəssüratlar oyatmışdır. Başqa bir sözlə, uca dağların zirvəsində yerləşən Şuşa qalasının sıx meşələri, axan gur çayları, saf və təmiz havası ilə orada, incə zövqlə inşa edilmiş tikililər sanki bir tandem yaradır, bir-birini tamamlayır. Elə bil, Tanrının iradəsi ilə insan bacarıq və istedadı bu şəhərdə təzahür edir. Bir yandan təbii gözəllik, di-

gər tərəfdən isə insan əməyinin məhsulu olan gözoxşayan abidələr.

Pənahəli xanının xahiş və dəvəti ilə Təbriz, Ərdəbil və s. yerlərdən gəlmiş ustalar şəhərin quruculuğunda yaxından iştirak etmiş, daha sonralar ailələrilə birlikdə bu şəhərin sakinlərinə çevrilmişlər. Bu şəhərin öz şöhrətli memarları da ölkə daxilində və xaricində şöhrət tapmış, ad-san qazanmışlar. Məsələn olaraq, onlarla məscid, imarət, karvansara və hamamın inşasına rəhbərlik etmiş Kərbəlayi Səfi xan Qarabağının adını qeyd etmək olar. Şuşalı memarın inşa etdiyi abidələr müsəlman dünyasına səs salmış, böyük qiymətə layiq görülmüşdür. Kərbəlayi Səfi xanın inşa etdiyi abidələrin bir çoxu dövrümüzdə gəlib çatmışdır.

Şuşa şəhəri yaradıldıqdan sonra təkcə, regionun siyasi və iqtisadi mərkəzi kimi deyil, eyni zamanda elm, mədəniyyət və incəsənət mərkəzi kimi də önə çıxmışdır. Şuşa elm mərkəzi kimi dövrünün əsas şəhərlərindən biri hesab olunurdu. İbrahimxəlil xanın dövründə alim və ədiblərə qarşı yüksək münasibət, qızı Gövhər ağanın şəxsi vəsaiti hesabına inşa edilmiş iki mədrəsə burada elm və maarifçiliyin inkişafına müstəsna təsir göstərmişdir. Azərbaycan tarixşünaslığının əsas qaynaqlarından hesab edilən «*Qarabağnamə*»lərin bütün müəllifləri də Şuşa şəhərində yaşamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada təşkil olunan və dövrün yüksək intellektinə malik olan yerli ziyalıları özündə birləşdirən ədəbi məclislərin şəhərin mədəni həyatında xüsusi yeri olmuşdur. Belə məclislərdən biri, 1864-cü ildə xan qızı Xurşudbanu Natəvanın başçılığı ilə təşkil edilən «*Məclis-i Üns*» ədəbi məclisi idi. «*Məclis-i Üns*» özünün yığıncaqlarında hər bir iştirakçıya hörmətlə yanaşır, ehtiyacı olanlara məddi cəhətdən köməklik göstərirdi. «*Məclis-i Üns*»ün məşğələlərində – Mirzə Sadiq Piran, Mirzə bəy Məxfi, Məmo bəy Məman, Mirzə Məhəmməd Katib, Mirzə Ələsgər Növrəs, Hacı Abbas Ağah, İsmayıl bəy Darucə və başqaları fəal iştirak

edirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, adı sadalanan məclis üzvləri Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə Azərbaycan dilində qəzəl janrının inkişafında böyük paya sahibdirlər.

1832-ci ildə Şuşada anadan olan Natəvan qarşılaşdığı çətinliklərə baxmayaraq, maarifçilik, xeyriyyəçilik və ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Bu sahədə Şuşanın ədəbi mühiti də Natəvana böyük təsir göstərmişdir. Bir neçə Şərq dilini mükəmməl bilən Natəvan mənsub olduğu xalqın milli ruhu, sadə və səmimi dili daha aydın müşahidə olunur. Natəvanın yaradıcılığında həyatın özünü, daha çox qəm, kədər və iztirab üzünü görmək mümkündür. Natəvan yaradıcılığı öz dövrünün və özündən sonrakı bədii yaradıcılığa gələn şairlərin yetişməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Dünya klassik ədəbiyyatının məşhur siması fransız yazıçı Aleksandr Düma 1858-ci ildə Bakıda olarkən Natəvanla görüşmüş və öz təsəvvürlərini «*Qafqaz*» əsərində belə qeydə alırdı: «*Mənim dövət olunduğum evdəki məclisdə iki tatar (Azərbaycanlı) knyaz qadını və kiçiyinin əri iştirak edirdilər... Onlar gəlişimizi səbirsizliklə gözlədiklərindən bizi sevinclə qarşıladılar. Knyaz qadınlarından biri Qarabağın son hakimi Mehdiqulu xanın arvadı və o biri onun qızı idi...*»

A.Düma Natəvanın yadigar olaraq ona bağışladığı əl işini yüksək qiymətləndirərək göstərir ki, başqa yerə getməyimə baxmayaraq bu gözəl hədiyyələri götürdüm.

Natəvan xeyriyyəçilik işləri ilə də məşğul olmuş, Şuşaya şirin su xətti çəkdirmiş, körpülər tikdirmişdir. O, 1873-cü ildə Şuşaya saxsı borularda «*Xan qızı*» bulağı ilə məşhur olan bulaq çəkdirmişdir [22, s. 4].

Dahi Azərbaycan şairəsi 1897-ci ildə Şuşada dünyasını dəyişmişdir. Məzarı Ağdam Şəhərində İmarət adlanan qəbiristanlıqdadır.

Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərən digər ədəbi məclis isə 1872-ci ildə Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən təsis edilmiş «*Məclis-i Fəramuşan*» idi. M.M.Nəvvabla yanaşı ədəbi məc-

lisin işində Abdulla bəy Asi, Fatma xanım Kəminə, Həsənəli xan Qarabaği, Məşədi Əyyub Baki, Xan Qaradaği, Əbülhəsən şəhid və başqaları iştirak edirdilər. Qeyd edək ki, «*Məclis-i Fəramuşan*» ədəbi məclisi 1910-cu ilə qədər davam etmiş, Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərən hər iki məclisin üzvləri bir-birilərilə bilik və fikir mübadiləsi aparmış, Azərbaycan milli ədəbi janrlarının inkişafında böyük xidmətlər göstərmişlər [21, s. 53].

Mir Möhsün Nəvvab Şuşa şəhərində «*üsul-i cədid*» adlanan yeni metodlara əsaslanan tədris ocağının əsasını qoymuş, əlavə olaraq alim, tələbə və həvəskar oxucular üçün qiraətxana açmışdır. Bundan əlavə, Şuşa şəhərində Mir Möhsün Nəvvaba məxsus mətbəə və cildxana da fəaliyyət göstərirdi. Ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl bilən Nəvvab bir neçə əsərin müəllifi idi. Onun Qarabağ şairlərinin yaradıcılığından bəhs edən «*Təzkirə-i Nəvvab*», astronomiya elmi haqqında qələmə aldığı «*Kifayət-ül Ətfal*», musiqişünaslıq elm sahəsindəki «*Dər elm-i musiqi vüzuh-ül Ərqam*» əsərləri böyük elmi dəyərə malikdir.

Azərbaycanın elmi-mədəni və milli-ideoloji məfkurəsinin təşəkkülündə şuşalı ziyalılar olduqca böyük yer tuturdu. Bunlara misal olaraq, Şuşada doğulmuş və ya yaşamış Molla Pənah Vaqif, Xurşudbanu Natəvan, Qasım bəy Zakir, Mir Möhsün Nəvvab, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Haqverdiyev, Yusif bəy Çəmənəzəminli, Nəcəf bəy Vəzirov, Üzeyir bəy Haqverdiyev, Süleyman Sani Axundov, Firudin bəy Köçərli və başqalarını qeyd etmək mümkündür.

Sonda qeyd etmək mümkündür ki, Şuşa şəhəri xalqımızın çoxəsrlik tarixi keçmişini, adət-ənənələrini və milli ruhunu özündə ehtiva edən unikal bir mədəniyyət mərkəzidir. Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Şuşanın salındığı Qarabağ vilayətinin ən qədim sakinləri - avtoxton əhalisi Azərbaycan xalqının ulu babaları olmuşlar. Şuşa şəhəri Qarabağ xanlığının paytaxtına çevrildiyi XVIII əsrin 50-ci illərindən başlaya-

raq, tez bir zamanda regionun siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzinə çevrilməyi bacardı. Mənbələrdə qeyd edildiyi kimi, Şuşa şəhəri XVIII əsrin sonlarından başlayaraq bütün Cənubi Qafqazın mühüm ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Şuşadan çıxan ticarət karvanları müxtəlif Azərbaycan xanlıqlarına gedir, geri qayıdarkən isə həmin xanlıqlarda istehsal olunmuş məhsulları Şuşa bazarlarına daşıyırdılar. Bundan əlavə, həmin dövrdə Şuşaya Qafqazın, Osmanlı imperiyasının, Rusiyanın, İrənin, İraqın və Hindistanın müxtəlif şəhərlərindən ziyarət edirdilər. Şuşa tacirləri də həmin ölkələrdə olur, hətta Almaniyadakı məşhur Leypsiq yarmarkasında iştirak edirdilər. Bu qarşılıqlı iqtisadi və mədəni əlaqələr, öz növbəsində şəhər əhalisinin dünyagörüşünə, habelə maarifçiliyin, mədəniyyətin və ictimai fikrin inkişafına müsbət təsir göstərirdi.

Şuşa şəhərinin tarixi ilə bağlı müstəqil bir kitab yazmış Həsən İxfə Əlizadənin bu şəhərlə bağlı fikirləri diqqətəlayiqdir:

«Şuşa! Bu ad nə qədər əziz, doğma, munis və sevimli bir ad; nə qədər dilnəvaz və mehriban bir ana - vətəndir. Şuşa o qədər gözəl bir yerdir ki, onun adı qarşısında daima diz çökərək «xaki-payini» hörmətlə öpmək mənim ən müqəddəs vəzifəm olub. Bu şəhərin uğrunda hər bir varlıqdan: candan, maldan, həyatdan və sairədən keçmək, al qanlara bulanmaq, məhv olmaq mənim üçün ən müqəddəs bir səadət və şərəfli bir haldır.

Qarabağ dağlarından birinin ən yüksək zirvəsi olan bir yamac üzərində bina olunmuş bu şəhər ən mühüm strateji bir mövqe tutmuşdur. Şuşa şəhəri Bakı, Gəncə və başqa Azərbaycan şəhərlərinə nisbətən həm yaşca çox gəncdir, həm də həcmi etibarilə kiçik bir sahəni əhatə edir. Buna baxmayaraq, keçən əsrlərdə bu şəhər sənət, ədəbiyyat, incəsənət, xüsusilə musiqi sahəsində Zaqafqaziyada ən mühüm və demək olar ki, birinci yer tutmuşdur. Qısa tarixi bir dövr-

də Şuşa şəhərində çoxlu istedadlı şairlər, alimlər, müəllim və sənətkarlar yetişmişdir.

Molla Pənah Vaqif Şuşa mühitində nəşvi-nüma tapmışdır. Qazax mahalında doğulsa da, Vaqifin dünyagörüşü, yaradıcılıq tərəqqisi Şuşada zirvəyə çatmışdır və «Hər oxuyan Molla Pənah olmaz» zərbiməsəli, ən yüksək ad və qiymətə Şuşa mühitində yüksəlmişdir. Şuşanın Vaqifləri, Zakirləri, Asiləri, Natəvanları, Aşıq Pəriləri, Kəminələri, Nəvvabları yetişmişdir» [30, s. 77].

Məhz bunlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycan xalqının ərəsəyə gətirdiyi Şuşa şəhəri Qafqazın, ümumən, Yaxın Şərfin, müsəlman dünyasının, xüsusilə Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi, müqəddəs bir ocağıdır.

II FƏSİL

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN MADDİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

2.1. Şuşa məscidləri

İslam memarlığının ən dayanıqlı və inkişaf etmiş nümunələrindən biri də heç şübhəsiz ki, məscidlərdir. Ərəb dilində, lüğəti tərcüməsi «**səcdə edilən yer**» mənasını daşıyan məscid sözü, terminoloji mənada isə, namaz və sairə dini ritualları, ictimai və yaxud fərdi şəkildə həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi yerlər kimi başa düşülür. İlk dövrlərdən etibarən müasir dövrə qədər, müsəlmanlar və əsasən imkanlı şəxslər məscidlərin tikintisinə xüsusi maraq göstərir, bunun üçün çoxlu vəsait ayırırdılar.

Məlum olduğu kimi, İslam dininə görə məscidlərin inşası zamanı memarlıq quruluşu bəzəndə, həm də bu müqəddəs yerlərlə əlaqədar nəzərə alınmalı hüquqi və mənəvi rəftar qaydaları vardır. Belə ki, məscidlər, əksər hallarda, üzü qibləyə, Məkkə şəhərində yerləşən Kəbə evinə doğru tikilir. Məscidin daxilində, baş hissəsində isə, qiblənin istiqamətini bildirmək üçün mehrab oyulur. Adətən, bir qədər yuxarıda xətibin moizə oxuması üçün minbər də qurulur. Məscidlərə xas, xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də minarələrin ucadılmasıdır. Düzdür, minarələr məscidlərin memarlıq quruluşunda vacib element olmasa da, ona xüsusi gözəllik qatan əsas tərkib hissələrdən biridir. Minarələr müəzzinlərin azan verməsi üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi yerlərdir. Müxtəlif müsəlman ölkələrində minarəsiz məscidlər kimi, bir, iki, dörd və daha çox minarəli məscidlərə də rast gəlmək mümkündür.

Məscidlər istifadə təyinatına görə fərqli ola bilərlər. Bunlara misal olaraq, cümə məscidləri, məhəllə məscidləri, müsəllə və başqalarını qeyd etmək olar. Cümə məscidləri adından məlum

olduğu kimi, Cümə namazının qılınması üçün nəzərdə tutulmuş, həcmcə daha böyük olan məscidlərdir. Cümə məscidləri, adətən, hamının rahat toplaşa biləcəyi şəhər mərkəzlərində inşa edilir. Məhəllə məscidləri isə yalnız bir məhəllənin və ya məntəqənin əhalisinin gündəlik ibadətlerini yerinə yetirmək üçün tikilir. Məhəllə məscidləri cümə məscidlərindən fərqli olaraq daha kiçik və memarlıq quruluşu cəhətindən isə daha sadə olur. Müsəllalar isə Qurban bayramı ilə bağlı dini ayınların icrası üçün inşa edilən açıq meydanı olan, ümumşəhər məscidlərdir.

Məscidlər inşa edilərkən həcminə uyğun olaraq həyətəyənə sahə ayrılır, tikilişində sadəliyə riayət edilir və quruluş baxımından digər dinlərə məxsus ibadət yerlərinə oxşadılmır. Bir çox hallarda, məscidlərin fasadı, həmçinin daxili interyeri xəttatlıq sənətinin imkanlarından istifadə edilməklə, Quran ayələri və müxtəlif naxışlarla bəzədilir.

Orta əsrlərdə müsəlman ölkələrində məscidlər təkcə ibadət üçün nəzərdə tutulmur, eyni zamanda onun içərisində keçirilən tədbirlər insanlar arasında ünsiyyəti gücləndirmək, mühüm hadisələrdə bir araya toplaşmaq məqsədi daşıyırdı. Həmin dövrlərdə, bu tikililər həm təhsil ocağı, iqamətgah, informasiya mərkəzi, həm də məhkəmə divanı kimi fəaliyyət göstərirdilər.

XI-XIII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində çoxsaylı kənd və məhəllə məscidləri, böyük cameələr tikilmişdir ki, bunlar da öz memarlıq dəyərini bu gün də qoruyub saxlayır.

Orta Əsr müsəlman şəhərsalma mədəniyyətinə uyğun olaraq Azərbaycanın başqa şəhərlərində olduğu kimi, Şuşa şəhəri salındığı gündən etibarən burada da məscid, mədrəsə, karvansara, hamam, türbə, ovdanlar və bazarların tikintisinə xüsusi diqqət göstərilirdi. Məscidlər Şuşa şəhərinin memarlıq quruluşunun ən vacib elementlərindən biri sayılırdı. Şəhər mərhələli şəkildə 17 məhəllədən təşkil olunmuşdu ki, hər bir məhəllənin öz məscidi, öz bulağı, öz təndirxanası və öz hamamı var idi.

Tarix qaynaqlarında yazılanlara əsasən XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada artıq 17 məscid inşa edilərək əhalinin istifadəsinə verilmişdi. Onlardan ikisi Cümə məscidi, qalanları isə məhəllə

məscidi funksiyasını yerinə yetirirdi. «*Cümə*» məscidi kimi Yuxarı və Aşağı Gövhər ağa məscidləri fəaliyyət göstərirdi.

Məhəllə məscidləri, adətən, məhəllə meydanlarının ən görkəmli yerlərində yerləşir və xarici görkəmlərinə görə çox sadə olur, yaşayış evlərini xatırladırdılar. Bu məscidlər məhəllə sakinlərinin sayına uyğun tikilirdi. Lakin bu məscidlərin daxili quruluşu dini mərasimlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan bütün tələblərə cavab verirdi.

Memarlıq quruluşu baxımından, Şuşadakı məhəllə məscidlərini iki növə bölmək mümkündür. Birinci növ məscidlər, adətən, müxtəlif cizgili tağlı eyvanlarla inşa edilirdi. Bu tip abidələrə Şuşadakı «*Mərdinli*», «*Quyuluq*», «*Xoca Mərcanlı*», «*Köçərli*» məscidlərini misal göstərmək olar. İkinci növ isə kiçik, simmetriyasız, qapısı olan düz divarlı məscidlər idi. Bu növdən olan məscidlər, tavanları ilə digərlərindən fərqlənirdi. «*Çuxur*», «*Culfalar*», «*Hacı Yusifli*» məscidlərində düz taxta tavanlar var idi. «*Çöl Qala*», «*Təzə məhəllə*», «*Saatlı*», «*Mamayı*» məhəllələrinin məscidlərində isə səkkizüclü sütunlara söykənən, qübbə və tağlardan istifadə olunmaqla üçnefli zal olurdu. Böyük və kiçik məscidlərdə qadınlar üçün ayrıca giriş qapısı nəzərdə tutulurdu.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Şuşa şəhərində böyük və bəzəkli minarəsi olan Saatlı məscidindən başqa, bütün məhəllə məscidlərinin damlarına iri, ayparayla bəzədilmiş kiçik çadır köşklər və ya güldəstələr əlavə edilirdi. Güldəstələr müzəzzinlər üçün nəzərdə tutulurdu.

2.1.1. Yuxarı Gövhər Ağa məscidi

Xalq arasında «*Cümə*» məscidi kimi məşhur olan Yuxarı Gövhər ağa məscidi Şuşa şəhərinin mərkəzində yerləşir. Tarixi mənbələrə istinadən qeyd edə bilərik ki, Şuşa şəhərindəki «*Cümə*» məscidi dörd mərhələdə inşa edilmişdir.

(Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin fasad görünüşü)

Şəhərdə ilk məscid təxminən 1750-1752-ci illərdə Pənahəli xanın tapşırığı əsasında inşa olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, Pənahəli xanın vaxtında şəhər intensiv şəkildə inşa edildiyi üçün ilk məscid qamışdan tikilmişdi. Pənahəli xanın hakimiyyəti illərində məscidin inşa edilməsilə bağlı məlumatlara Mirzə Rəhim Fənanın «*Tarix-i cədid Qarabağ*» əsərində rast gəlmək mümkündür. O xanlığın mərkəzi Şuşa şəhərinə köçürülərkən bəzi tikililərin inşasından söhbət açır: «*Köç başlanmaq ilə Pənah xan şəhərin yerinə baxıb öz şəxsi dəstgahından ötrü bir tərəfdən*

güşadə və vəsi bir qitə yerdə, daş və əhəng ilə bir möhkəm ha-sar çəkdirib əvvəl xaricdən əndərün, daxil yerdə neçə pişxid-mət otaqları və yemək mənzili, sonra özündən ötrü mütədib otaqlar, qonaq otaqları, ondan sonra hərəmxana otaqları, ha-mam, məscid, sonra bir böyük mətbəxxana təmir etdirir» [30, s. 14].

Bu haqda digər Qarabağ salnaməçisi Baharlı «*Əhvalat-i Qarabağ*» əsərində qeyd edir: «...*ta camaat çox olan vaxtda Pənah xan bir məscid qarqudan*¹⁴ *təmir elədib həmən yuxarı məscidi-camenin yerində*» [1, s. 37]. Baharlının verdiyi məlu-matdan aydın olur ki, hal-hazırda Yuxarı Gövhər Ağa məscidi-nin yerləşdiyi yerdə Pənahəli xan qamışdan bir məscid inşa edibmiş. Həsən İxfə Əlizadə «*Şuşa şəhərinin tarixi*» əsərində yazır: «*Bayat və Şahbulaq qalalarında olduğu kimi Şuşa qala-sında da ilk tikililər sırasında hamam və məscid var idi. Şəhər meydanında tikilən məscidi yenidən İbrahimxəlil xan təzələdi*» [1, s. 83]. Həsən İxfə Əlizadə də özündən əvvəlki tarixçilərin məlumatlarını təsdiq edərək, Pənahəli xanın Bayat, Şahbulaq və Şuşa şəhərlərində sair tikililərlə yanaşı bir məscidin də inşa et-dirməsini qeyd edir. Aydın olur ki, bu məscid müvəqqəti olaraq qamışdan tikilmişdi. Bu dini abidənin iki qapısı olduğu üçün xalq arasında məscidə «*iki qapılı*» məscid də deyirdilər.

Məscidin inşasının ikinci mərhələsi Pənahəli xanın oğlu və varisi İbrahimxəlil xanla bağlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şuşa şəhəri təcili salındığı üçün məscid ilk dəfə qamışdan inşa edilmişdi. Lakin, İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərində xan-lıqda siyasi və sosial-iqtisadi sabillik yarandığı üçün bir sıra ti-kililər yenidən inşa olunur. Mir Mehdi Xəzani «*Kitab-i tarix-i Xəzani*» əsərində qeyd edir: «*İkinci, qalada vaqe böyük məsci-di-camedir ki, daş və əhəng ilə sənəyi 1182 (1768-69)-ci tarix-də təmir etmişdi*» [28, s. 234]. Rzaqulu bəy Mirzə Camal da Qa-rabağ tarixinə dair yazdığı əsərdə yazır: «*Birincisi - indi də şə-hərin ortasında, qalanın içərisində olan böyük məsciddir ki,*

¹⁴ Qamış

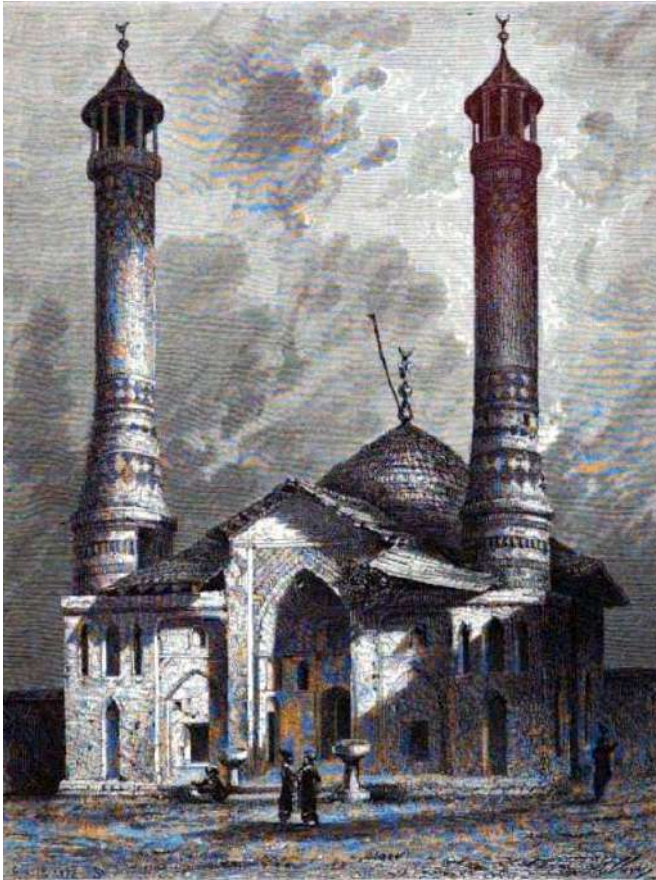
*hicri 1182-ci il miladi 1766-cı ildə*¹⁵ *tikilmişdir*» [28, s. 280]. Qarabağnamələrdə qeyd edilən məlumatlardan aydın olur ki, Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xanın dövründə məscid daş və əhəngdən olmaqla ikinci dəfə inşa olunur.

Məscid inşasının üçüncü və dördüncü mərhələsi isə İbrahimxəlil xanın qızı Gövhər ağanın şəxsi vəsaiti hesabına həyata keçirilmişdi. Belə ki, təxminən miladi 1865/66-cı illərdə Gövhər ağanın tapşırığı ilə yararsız hala düşmüş məscid bərpa edilir və məscidə iki minarə əlavə edilir. Mirzə Camal Qarabaği qeyd edir: «*Bu məscid köhnədikdən sonra onu möhtərəm qızı rəhmətlik Gövhər ağa təmir edib, əvvəlkindən daha gözəl (şəkilə salmışdır)*» [26, s. 162]. Mirzə Mehdi Xəzani də öz əsərində məscid inşasının üçüncü mərhələsi haqqında yazır: «*Amma sonra köhnə olmuşdu. 1281 (1864-65)-ci ildə öz mükərrəmə qızı Gövhər ağa təciddi-imarət qılıb, yaxşı artıq möhkəm səliqə ilə təciddən təmir elədi və iki ali minarə müzəyyid elədi*» [28, s. 234]. Rzaqulu bəy Mirzə Camal da yuxarıda qeyd edilən məlumatları təkrar edir: «*Köhnəldiyinə görə onu mərhum İbrahim xanın qızı Gövhər ağa bu yaxınlarda 1279-cu ildə*¹⁶ *əsaslı surətdə təmir etdirdi*» [28, s. 280]. Rzaqulu məscidin yenidən təmir edilməsini digərlərindən fərqli olaraq 1862/63-cü illər göstərir. Lakin, daha sonra ətraflı məlumat verəcəyimiz məscidin üzərindəki kitabələrin üzərində 1865/66-cı illər qeyd edilir ki, bu da digər müəlliflərin qeyd etdiyi tarixlərlə üst-üstə düşür. Çox güman ki, Rzaqulu bəy, məscidin bərpa tarixində kiçik xətəyə yol vermişdir.

Həmin məscidin üçüncü mərhələdəki təsvirlərinə Vasili Vereşaginın rəsmlərində rast gəlmək mümkündür. V. Vereşaginın rəsmləri məscidin memarlıq-bədii xüsusiyyətləri haqqında məlumat verən yeganə mənbələrdir [75, s. 53]. «*Şimal arı-sı*» (rus. Северная пчела) qəzetinin 1836-cı ildə verdiyi məlumata görə, həmin dövrə kimi Şuşada inşa edilmiş məscidlərin heç biri minarəyə malik deyildi.

¹⁵ 1182-ci il 1768/69-cu illərə təsadüf edir.

¹⁶ Hicri 1279-cu il, miladi 1862/63-cü illərə təsadüf edir.

*(V.Vereşaginın çəkdiyi rəsmə əsasən
Yuxarı Gövhərağa məscidi-1865-ci il)*

V.Vereşaginın «*Tatarlar ibadət zamanı*» adlı başqa bir rəsminə isə Şuşa «*Cümə*» məscidinin konstruktiv strukturun məntiqli fəzası və daxili planlaşdırma ilə yanaşı, həm də interyerin zəngin plastikası, incə və cazibədar bəzəklərini görmək mümkündür. Dekorların mükəmməlliyi, tağların ornamental naxışlarının dəqiqliyi və məntiqli sxemliyi, mərkəzi günbəzin yelkənlərinin quruluşu diqqət çəkir. Məscidin cənub-qərb tərəfində ənə-

nəvi olaraq qibləni göstərmək məqsədilə mehrab yerləşdirilmişdi. Ehtimal ki, qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş ikinci mərtəbənin künc tərəflərində səliqəli ballüstradalı eyvanlar uzanırdı. Məscidin divarlarından birində Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması tarixi qeyd edilmişdi.

(V.Vereşagin – «Tatarlar ibadət zamanı»)

Məscidin dördüncü, sonuncu inşa mərhələsi 1883-cü ilə təsadüf edir. Məlum olduğu kimi, Gövhər ağanın böyük sərvəti ol-

duğu üçün mülkünün əksər hissəsini xeyriyyə işlərinə, məscid, mədrəsə və s. ictimai tikililərin inşasına vəsiyyəət etmişdir. Məhz, məscidin son inşası Gövhər ağanın vəfatından beş il əvvəl həyata keçirilmişdir. Sonuncu mərhələdə məscid tamamilə sökülərək, yerində yenisi tikilmişdir. Bu haqda Baharlı öz kitabında qeyd edir: «*Əlavə öz səyilə hamı üçün yaxşı fikir çəkdi. Belə ki, həmən bu iki qitə məscidi-camelərinin hər birini iki dəfə təmir edib və neçə kəndlər və dükanlar və karvansaralar bu məscidlərin bərəsində vəqf edib ki, kəndlilərin mədaxili bu iki məscidi-camelər üçün məsrəf olsun*» [30, s. 47]. Baharlının dediklərindən aydın olur ki, Gövhər ağa öz vəsaiti ilə həm Yuxarı, həm də Aşağı məscidi iki dəfə təmir və ya inşa etdirmişdi. Cümə məscidinin dördüncü dəfə sökülərək yenidən inşa edilməsi haqqında dəqiq məlumatı Həsən İxfə Əlizadənin kitabında görürük: «*Şəhər meydanında tikilən məscidi yenidən İbrahimxəlil xan təzələdi. XIX əsrdə isə İbrahim xanın qızı Gövhər ağa bu məscidi tamamilə söküb yenidən tikdi. Xalq arasında bu məscidə Yuxarı məscid də deyilir*»[30, s. 83]. Məscidin üzərinə hörülmüş bəzi daş kitabələrdə abidənin son inşa tarixinin hicri-qəməri 1301, miladi 1883/84-cü illərdə olduğu aydın olur.

Dövrümüze gəlib çatmış dördüncü məscidin memarı Qarabağda bir çox tikililərin müəllifi olan Kərbəlayi Səfixan Qarabağidir [75, s. 54].

Məscidin sonuncu quruculuq-bərpa işləri zamanı tətbiq edilən kompozisiya-planlaşdırma və memarlıq bədii xüsusiyyətləri sələflərindən kəskin şəkildə fərqlənir. Abidənin giriş hissəsi Şahbulaq məscidində olduğu kimi yarım dairəvi daş tağla tikilmişdir. E. Avalov qeyd edir ki, ola bilsin, memar əvvəlki tikilinin özüllərini yeni məscid binası üçün istifadə etmişdir və bu halda Şərq memarlığında tez-tez rast gəlinir. Məscidin ümumi ölçüləri planda 26.5 x 21.5 metrə bərabərdir. Məscidin portikinin arkadası, iki mərtəbəli tikilinin hündürlüyü boyunca ucalan üç eyni tağdan ibarətdir. Eyvanın tağları üzərində ərəb qrafikası ilə yazılmış dekorativ lent kimi uzanır. Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin dam örtüyünün orta hissəsində əsas ox boyunca yerləşən

və mərkəzi damın üstünü örtərək təxminən 5 metr diametrə malik olan iki günbəz mövcuddur. Kərpiclə hörülmüş minarələrin səthi qabarıq lentlərlə üç hissəyə bölünmüş və rəngli daşlarla bəzədilmişdir [75, s. 57]. Minarələrin içərisində yerləşdirilmiş 85 pilləkənli vintvari nərdivan müəzzin üçün nəzərdə tutulmuş meydana çıxır. Minarə meydanının üstü üçüncü məsciddə olduğu kimi zövqlə yonulmuş incə dirəklər üstündə duran çadırvari damla tamamlanır. Minarələrin üstünü son zamanlara kimi ayparalar bəzəyirdi. Minarələrin vintvari şəkildə yerləşdirilmiş pilləkənləri kiçik pəncərə yarıqları ilə işıqlandırılır. Minarənin yuxarısında ərəb qrafikası ilə yazılmış lent vardır. Minarələrin naxış dizaynı, həmçinin məscid yaxınlığındakı mədrəsənin ikinci mərtəbəsindəki kiçik otağın divar rəsmləri Mir Möhsün Nəvvab (1833–1918) tərəfindən işlənmişdir. Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin hündür oxvari minarələri və mərkəzi gümbəzi tikiliyə xüsusi gözəllik verir və şəhərin memarlıq kompozisiyasında əhəmiyyətli yer tutur [101, s. 97].

Məscidə məxsus kitabələr abidənin bir neçə yerində, əsas fasadında, çöl tərəfdən giriş qapısının sağ, sol və üst tərəflərində, içəri tərəfdən giriş qapısının sağ və sol tərəfində, həmçinin minarələrin üst hissələrində bəzi yazılara rast gəlmək mümkündür. Qeyd edək ki, bu kitabələrin bəziləri məşhur azərbaycanlı epigrafika alimi Məşədixanın Nemətova tərəfindən tədqiqata cəlb edilsə də, bəziləri diqqətdən kənar qalmış və yaxud bəzi kitabələr isə əvvəlki tədqiqatçılar tərəfindən yarımçıq oxunmuşdur. Abidənin son tədqiqi zamanı məscidə məxsus bütün kitabələr tərəfimizdən ilk dəfə olaraq tam şəkildə oxunmuşdur.

«*Cümə*» məscidinin şimal fasadında bir neçə kitabəyə rast gəlmək olar. Abidənin giriş qapısının yuxarı hissəsində düzbucaqlı formada və onun yuxarısında iki ədəd xonça şəkilində kitabə mövcuddur. Ərəb-fars dillərində, nəstəliq xətti ilə yazılmış iki sətirdən ibarət düzbucaqlı formada olan kitabənin mətni belədir (bax: şəkil 1).

(Şəkil 1)

[۱] فإنه كريم يجب الكرامة لعباده المضطرين اليه المحترقين على بابه لطلب مرضاته

[۲] از قرار وصیت نامه رضوان جایگاه کوهر آغا از وجوه أرجاه املاک موقوفه مسجدین و مدرستین تمام وکلاء تعمیر شد، ۱۳۰۲

Tərcüməsi: «*O (uca Allah) səxavətlidir. Allah onun razılığını aldı etmək üçün onun qapısına yönələn əlacsız bəndələrinin kəramətli olmasını arzulayır. Cənnətməkan Gövhər ağanın vəsiyyətnaməsinə əsasən təyin olunmuş vəkillər vəqf olunmuş əmlakdan tam şəkildə istifadə etməklə məscidi təmir etmişdir, 1302*».

İnşaat kitabəsinin birinci sətrində ərəb dilində həkk olunmuş yazı şiə-müsəlmanlarda altıncı imam kimi qəbul edilən Cəfər ibn Məhəmməd Sadiqdən nəql olunmuş irihəcimli hədisdən bir hissədir. Belə ki, hədis İmam Sadiqə nisbət edilən «*Misbah-uş Şəriə*» kitabının «*Məscidə daxil olarkən*» adlı 61-ci babında yer almışdır. Hədis məscidlərə aid ədəb-ərkan və davranış qaydalarından bəhs edir [112, s. 149-141].

Kitabənin ikinci sətrində isə fars dilində, Gövhər ağanın vəqflə bağlı vəsiyyətinin icra olunduğu qeyd edilir. Kitabənin

aşağısında hicri-qəməri tarixlə 1302-ci il tarixi qeyd edilmişdir ki, bu da məscid inşasının son mərhələsinə, miladi 1883-cü ilə təsadüf edir. Kitabəyə həkk olunmuş yazıdan bir daha məlum olur ki, məscidin təmiri Gövhər ağanın vəsiyyətnaməsinə əsasən vəqf etdiyi vəsait hesabına həyata keçirilmişdir. Vəqf haqqında bir az sonra daha ətraflı məlumat verəcəyik.

Düzbucaqlı formada olan kitabənin yuxarı sağ tərəfində olan xonçanın içərisində ərəb dilində «*Fəth*» surəsinin 48-ci ayəsindən bir hissə yazılmışdır (bax: şəkil 2).

(Şəkil 2)

«يد الله فوق ايديهم»

Tərcümə: «*Allahın əli (qüdrəti) onların (möminlərin) əli üzərindədir*»¹⁷.

Sol xonçanın içərisində isə ərəb dilində Allah kəlməsi və Əhli-beyt üzvlərinin adları yazılmışdır (bax: şəkil 3):

¹⁷ Fəth, 48/10

(Şəkil 3)

«الله محمد علي فاطمة حسن و حسين»

Transliterasiya: «Allah, Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən və Hüseyin».

Məscidin giriş qapısının sol hissəsində düzbucaqlı formalı kitabədə ərəb dilində nəstəliq xətti ilə aşağıdakı yazı həkk olunmuşdur: (bax: şəkil 4)

(Şəkil 4)

[۱] قال رسول الله صلعم¹⁸ اعبد الله كأنك تراه فإن لم يكن تراه فإنه يراك و
حروف العبد ثلاثة العين
[۲] والباء و الدال فالعين علمه بالله و الباء بونه عن سواه و الدال دنوه
من الله بلا كيف و لا حجاب و ليس شيء أشد عقابا ممن ليس قميص التنسك
بالدعوى بلا حقيقة و لا معنى ۱۱۳۰۲

Tərcümə: «*Allahın Rəsulu (Allahın salamu və duaları ona və ailəsinə olsun) dedi: Allaha elə ibadət et ki, sanki onu görürsən. Əgər sən onu görməsən belə bil ki, O, səni görür. «Əbd» (qul, bəndə) sözü üç hərfdən ibarətdir. «Eyn», «bə», «dəl». «Eyn» hərfi bəndənin Allahı bilməsi, «bə» Onu (Allah) başqalarından fərqləndirməsi, «dəl» isə qulun Ona (Allah) yaxın olmasıdır Heç bir həqiqəti və mənası olmayan ibadət köynəyi geyinmək iddiasında olmaqdan böyük cəza yoxdur, 1302» [112, s. 8].*

Kitabəyə həkk olunmuş Məhəmməd peyğəmbərin bu kəlamı, İmam Sadiqə nisbət edilən «*Misbah-uş-Şəriə*» kitabının «*Bəndəlik*» adlı ikinci babından götürülmüşdür. Kitabədə qeyd olunan tarixdən məlum olur ki, yazı hicri-qəməri 1302, miladi 1883/84-cü ildə yazılmışdır.

Giriş hissənin sağ tərəfində yerləşən digər düzbucaqlı formada olan kitabədə isə bu sözlər yazılmışdır (bax: şəkil 5).

(Şəkil 5)

¹⁸ Salavatın ixtisar olunmuş versiyası

[۱] قال الصادق عليه السلام إذا استقبلت القبلة فانس الدنيا و ما فيها، و الخلق و ما هم فيه، واستفرغ
 [۲] قلبك من كل شاغل يشغلك عن الله و عين بسرك عظمة الله واذكر
 وقوفك بين يدي الله تعالى، سنة ۱۲۸۲

Tərcümə: «*Sadiq (Allahın salamu olsun Ona) dedi: Üzü qibləyə tərəf durduqda dünyanı və orada olanları, yaradılmışları və onların hansı halda olduqlarını unut. Allahdan uzaqlaşdıran hər bir şeyi qəlbindən boşalt. Daxili aləminlə Allahın əzəmətini dərk et və uca Allahın qarşısında dayandığını xatırla. 1282-ci il.*»

Kitabədəki yazı digərlərində olduğu kimi «*Misbah-uş Şəriə*» kitabının «*Namaza daxil olma*» adlı 39-cu babından götürülmüşdür. Bu hədis eyni zamanda Əllamə Məclisinin məşhur «*Bihar-ül Ənvar*» kitabının 81-ci cild, «*Namazın ədəbləri*» adlı 16-cı babında da mövcuddur. Yazıda göstərilən tarix hicri 1282, miladi 1865-ci ilə təsadüf edir ki, bu kitabənin digərlərindən daha qədim olduğunu göstərir. Çox güman ki, 1865-ci ilə aid kitabə məscidin üçüncü dəfə təmiri zamanı yazılmışdır. Daha sonra, məscid 1883/84-cü illərdə dördüncü dəfə inşa ediləndə abidəyə yenidən əlavə edilmişdir.

Məscidin qarşısındakı tikintini iki yerə bölən daş arakəsmə üzərindəki xonça içərisində isə belə yazılmışdır (bax: şəkil 6).

(Şəkil 6)

Tərcümə: «*Qarabağlı memar Kərbəlayi Səfixanın işidir 1301*»

Görkəmli memar Kərbəlayi Səfixan Sultanhüseyn oğlu Qarabağ 1817-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Onun adına Qarabağda inşa edilmiş bir çox məscidin üzərində rast gəlmək mümkündür. Bu isə Səfixan Qarabağının XIX əsrin axırlarında Qarabağ vilayətində tanınmış memar olmasını göstərir. Onun Qarabağ memarlığının inkişafında xüsusi xidmətləri olmuş və inşa etdiyi tikililərdə, xüsusilə məscidlərdə şərqli memarlığına xas olan konstruktiv elementləri yerli ənənələrlə əlaqələndirmişdir.

Məscidin kitabələrindən biri də çöl fasadın eyvanındakı lent kimi uzanan tağların üzərindədir. Üç hissədən ibarət lent kimi uzanmış kitabə ərəb dilində nəstəliq xətti ilə çox səliqəli şəkildə yazılmışdır. Həmin kitabənin mətni belədir (bax: Şəkil 7).

(Şəkil 7)

[۱] بسم الله الرحمن الرحيم، قال الصادق عليه السلام فإذا بلغت باب المسجد فأعلم أنك قد قصدت باب بيت ملك عظيم، لا يطأ بساطه إلا المطهرون و لا يؤذن لمجاورة مجلسه إلا الصديقون

[۲] واعلم أنه قادر على ما يشاء و هو فعال لما يريد، واعترف بعجزك و تقصيرك بين يديه، فإنك قد توجهت للعبادة له و الموائسة به، و اعرض أسرارك عليه و لتعلم أنه لا تخفي عليه أسرار الخلائق أجمعين، و أدخل قلبك عن كل شاغل يحجبك

[۳] عن ربك، فإن ذقت من حلاوة مناجاته و شربت بكأس رحمته و كرامته، فقد صلحت لخدمته، فادخل المسجد فلك الإذن و الأمان، و إلا فقف و قف مضطرب

قد انقطع عنه الحيل و قصر الأمل فإن علم الله من قلبك صدق الالتجاء إليه نظر
إليك بعين الرأفة، حرره ميرزا حسن تبريزي ١٢٩٤

Tərcümə: «*Rəhman və Rəhim olan Allahın adıyla, İmam Sadiq (əleyhis-salam) dedi: «Məscidin qapısına çatdıqda, bil ki, əzəmətli Sultanın evinin qapısına yönəlmisən. Onun torpağına yalnız pak insanlar ayaq basa və orada yalnız siddiqlər əyləşə bilər. Bil ki, O, istədiyi şeyi həyata keçirməyə müqtədir və istədiyi işi icra edə biləndir. Onun qarşısında öz acizliyini və təqsirlərini etiraf et. Çünki, sən Ona ibadət etməyə və Onunla səmimi olmağa gəlmisən. Bütün sirlərini Ona bəyan et. Bil ki, Ona yaradılmışların heç bir sirri gizlin deyil. Qəlbini Rəbbindən uzaq tutan hər bir şeydən təmizlə. Əgər münacatın şirinliyini dadıb, rəhmət və kəramət qədəhini içsən, o zaman Onunla aranızdakı münasibətləri düzəltmiş sayılırsan. Elə isə, məscidə daxil ol, sənin üçün icazə və orada bir aman vardır. Əks təqdirdə, bütün tədbirləri tükənmiş və ümidi hər şeydən kəsilmiş darda olan şəxsin durduğu kimi Onun qarşısında dayan. Allah, qəlbindəkini, Ona olan ehtiyac və sığınmağın səmimiliyini bildikdə, sənə rəhmət və şafqət gözü ilə nəzər edəcəkdir» Bu yazını Mirzə Həsən Təbrizi yazdı, 1294»*

Kitabədə yazıldığı kimi, hədis İmam Cəfər Sadiqə aiddir. Digər kitabələrdə olduğu kimi bu hədis də İmam Sadiqə nisbət edilən «*Misbah-uş Şəriə*» kitabından götürülmüşdür. Digər kitabələrdən fərqli olaraq bu kitabədə həkkakın adı qeyd edilmişdir. Yazıdan məlum olur ki, mətn hicri-qəməri 1294, miladi 1877-ci ildə Mirzə Həsən Təbrizi tərəfindən həkk edilmişdir.

Məscidin hər iki minarəsinin üst hissəsində kufi xətlə «*kəlimət-ut-tayyibə*» və tarix həkk olunmuşdur. Həmin yazıların mətni belədir (bax: şəkil 8).

(Şəkil 8)

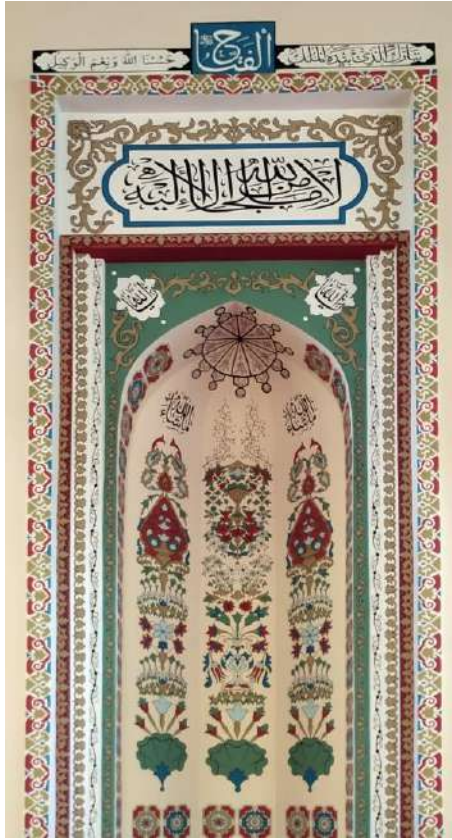
لا إله إلا الله محمد رسول الله علي ولي الله ١٣١٧

Tərcümə: «*Allahdan başqa Tanrı yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir, Əli Allahın vəlisidir, 1317*»

Minarənin üzərinə yazılmış tarixdən məlum olur ki, yazı hicri-qəməri 1317, miladi 1899-cü ildə həkk olunmuşdur. Kitabə və minarələrin üzərinə həkk olunmuş yazılarda müxtəlif

tarixlərin qeyd edilməsi, bir daha abidənin müxtəlif illərdə, mərhələli şəkildə inşa və bərpa edildiyinə, abidəyə onu əmələ gətirən bölünməz element və müəyyən komponentlərin əlavə olunduğuna dəlalat edir.

Şuşa şəhəri işğaldan azad edildikdən sonra məscid tarixi görkəm və formasına uyğun olaraq yenidən restavrasiya edilmişdir. Bərpa zamanı məscidin cənub-qərb tərəfində yerləşən meharab hissəsinə ərəb dilində bəzi ifadələr və Qurani-Kərimdən bir neçə ayə əlavə edilmişdir. Həmin yazılar sağ tərəfdən sol tərəfə başlamaqla aşağıya doğru bu cürdür (bax: şəkil 9).

(Şəkil 9)

[١] تبارك الذي بيده الملك
[٢] الفتحاح
[٣] حسبنا الله و نعم الوكيل
[٤] لا ملجأ من الله إلا إليه
[٥] يا الله
[٦] ما شاء الله

Tərcümə:

- 1) «Hökm (hər şeyin ixtiyarı) əlində olan Allah nə qədər ucadır»¹⁹
- 2) «əl-Fəttah»²⁰
- 3) «Allah bizə bəs edər. O, nə gözəl vəkildir»²¹
- 4) «Allahdan başqa sığınacaq yer yoxdur»²²
- 5) «Ya Allah»
- 6) «Maşallah»²³

Məscidin içəri tərəfdən giriş qapısının üzərində «*Gövhəriyyə*» vəqfnaməsi adlandırılan iki daha əlavə kitabə vardır. İçəri-dəki yazıların həkk olunduğu daşların hər birinin sahəsi təqribən 1,60 x 70 sm. ölçüsündədir. Kitabələr on yeddi sətrdən ibarət olmaqla, fars dilində nəstəliq xətti ilə həkk olunmuşdur. Kitabələrin ətrafı yuxarı və yan tərəfdən nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Həkkakın az yerdə, çox söz yerləşdirməsi onun mahir usta olduğuna dəlalət edir. Lakin, həkkakın adı çox təəssüf ki, heç bir yerdə qeyd olunmamışdır.

Hər iki kitabədəki yazılar Gövhər ağanın Şuşa şəhərindəki iki məscid və iki mədrəsəyə ianə etdiyi əmlakın siyahısını və həmin əmlakın nə cür sərf olunması barədə verdiyi göstərişləri əhatə edir. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Gövhər ağa vəqfnaməni daş kitabələrə yazdıraraq ictimai bina olan məscidə həkk

¹⁹ Mülk - 67/1

²⁰ Allahın adlarından biri, Fəth edən

²¹ Ali-İmran – 3/173

²² Tövbə - 9/118

²³ O şeyi ki, Allah istəyir, ona heç bir ziyan toxuna bilməz

etdirmişdir. Belə bir addım, həmin vəqflər və vəqfnamə şərtləri ilə bütün camaatı xəbərdar etmək, sui-istifadə hallarının qarşısını almaq və onun şərtlərinin dəyişilməsinə heç cür yol verməmək üçün idi.

«*Vəqf*» sözü ərəb dilində lüğəti tərcüməsi «*durmaq*», «*durdurmaq*», «*saxlamaq*» mənalarını ehtiva edir. Terminoloji mənada isə «*hər hansı bir əmlakın sahibi tərəfindən dini, ictimai və xeyriyyə işlərinə əbədi olaraq ianə etməsi*» kimi tərif edilir. Vəqf anlayışı İslam dinində hüquqi və mənəvi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən bir xeyriyyə müəssisəsidir.

Məlum olduğu kimi İslam dinində vəqfin özünəməxsus hüquqi qaydaları və məsuliyyətləri vardır. Məşhur görüşə əsasən İslam hüququnda vəqfdə üç əsas ünsür vardır. Bunlar, vəqf edən şəxs (vaqif), vəqf edilən şey (mövquf) və vəqfdən faydalananlardır (mövqufun aleyh). Vəqfin son ünsürü, vəqf edilmiş əmlakdan faydalananlar qismi, sosial təminatı aşağı olan kasıb təbəqəyə aid və yaxud xüsusi imtiyazlara malik insanlar olduğu kimi, məscid, mədrəsə, kitabxana və sairə ictimai obyektlər də ola bilər. Vəqfin sağlam olması üçün həm vəqf edən şəxs, həm də vəqf olunan mülklə əlaqəli təsbit edilmiş hüquqi şərtlər ödənilməlidir. İslam hüququna əsasən vəqf edən, gərək aqıl və həddibuluğa çatmış olsun. O cümlədən öz qəsdı və ixtiyarı ilə vəqf etsin, həmçinin öz malından istifadə etmək hüququna malik olsun [113, c. 2, s. 91]. Buna görə də əqli məhdud şəxslərin öz malından istifadə etməyə haqqı olmadığına görə əgər bir şeyi vəqf etsə, səhih deyildir. Bundan əlavə, həddi-buluğa çatmamış, fikirləri dağınıq və qeyri-ixtiyari vəqfə məcbur edilən şəxslərin də etdiyi vəqflər düzgün hesab edilmir.

Əgər bir şəxs hər hansı bir şeyi vəqf edərsə, onun mülkündən çıxmış olur. Özü və başqaları onu bağışlaya və ya sata bilməzlər. Heç kəs o mülkdən irs apara bilməz. Vəqf edən şəxs mülkü vəqf etdiyi vaxtdan daimi vəqf etməlidir. Əgər desə ki, «*bu mal mən öldəndən sonra vəqf olsun*» və yaxud 10 ilə kimi vəqf olunsun və ondan sonra vəqf olunmasın. 10 il vəqf olub, sonra 5 il vəqf olmasın və ondan sonra yenə də vəqf olsun, bu cür vəqf səhih deyil.

Bir vəqfin hansı əmlakdan ibarət olduğunu, hara vəqf edildiyini və nə cür idarə olunacağını bəyan edən yazılı qanunlar toplusuna «*Vəqfnamə*» və yaxud «*Vəqfiyyə*» deyilir. Vəqf edilmiş əmlakın və əldə olunan gəlirlərin sərf edilməsi ilə əlaqədar qayda və qanunları, əksər hallarda vəqf edən şəxslərin özləri təsbit edirlər. Başqa sözlə ianə edilmiş əmlakla bağlı təsbit edilmiş hüquqi qanunlar toplusuna vəqf nizamnaməsi də deyə bilərik. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, vəqfnamədə yer alan şərtlər, vəqfin quruluşuna və qanuniliyinə zidd olmazsa nizamnamədə yer alan şərtlərə əməl edilməsi vacibdir.

Qaydalara uyğun şəkildə qurulan vəqfdən gözlənilən məqsədləri həyata keçirmək, ianə edilmiş əmlakın idarə olunması və əldə olunan gəlirləri təyin edilmiş yerlərə sərf edilməsi üçün bu məsuliyyəti icra edəcək şəxslərə ehtiyac yaranır. Bu baxımdan, İslam hüquqnda vəqfin idarəetmə səlahiyyətinə «*vilayət*» və yaxud «*tövlüyə*» deyilir. Vəqfin işlərini vəqfnamə şərtlərinə uyğun şəkildə idarə etmək və nəzarətdə saxlamaq üçün təyin edilmiş şəxslərə isə «*mütəvəlli*» və ya «*nazir*» deyilir.

Mütəvəllilərin kimlərdən təşkil olunacağı, adları və səlahiyyətləri, daşdıqları vəzifə və məsuliyyətləri, hüquqları və xidmət haqları, vəzifəsinin davamlı və yaxud müvəqqəti olması və başqa digər hüquqi məsələlər vəqfnamələrdə müfəssəl şəkildə qeyd edilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Gövhər ağanın vəqfnaməsinin iki variantı, daş və kağız versiyaları mövcuddur. Vəqfnamənin kağız üzərində yazılmış nüsxəsinin surəti AMEA – nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-590/2208 inventar nömrəsilə qorunur. Nüsxənin vərəqələrinin həcmi 22 x 15 sm ölçüsündədir. Bu nüsxə, XIX əsrin sonlarına məxsus Rusiya fabrikaçı kağızı üzərində yazılmış kardon cildə malikdir. Əlyazmalar İnstitutunda qorunan nüsxənin tarixi yoxdur. Lakin bu surətin əsil nüsxə ilə uyğun olduğunu təsdiq edən iki möhürə və ərəb, fars, Azərbaycan türkcəsi və rus dilində olan bəzi qeydlərə rast gəlmək mümkündür. Bu qeydlər aşağıdakılardan ibarətdir (bax: şəkil 10)

و المدرستين المزبورين على نحو ما قرروا وفضل في

المتن

قد ثبت وقفية الاملاك المذكورة بالمتن في ايام
لغالبى باقرار الواقفة المعظم الربها بالوقف لدى
شيخ الاسلام ممالك قافقاس آخوند خوجه حيدري

ببر حرم كرماني
بشهادته
اقباله
بشهادته

بشهادته
المجلس
الاسلامي
الاسلامي
الاسلامي

صحح وطلعت في اسمايت اخوند خوجه حيدري

بموجب وقف غنمه اصلية مطابقي الوقف المذكور في حرمي سنة ١٢٦٥

بمبارك بطول المضا وبادشاه في حرمي ميمود اسيد

صدر في حرمي حيدري

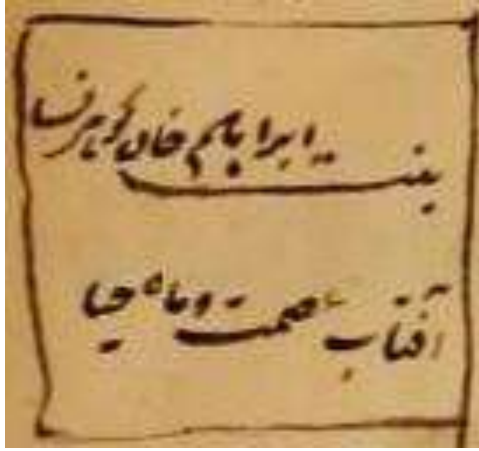
عضو حرمي آخوند خوجه حيدري

(Şakil 10)

«المتن
قد ثبت وقفية الاملاك الموقوفة بالمتن في سبيل الله تعالى باقرار الواقفة
المعظم إليها بالوقف لدى شيخ الإسلام ممالك قافقاس آخوند أحمد حسين زاده»

Tərcümə: «*Mətn – mətndə göstərilən Allah yolunda vəqf edilmiş əmlak vəqf edəninin təsdiqi ilə Qafqaz məmləkətlərinin Şeyxul-islamı Axund Əhməd Hüseynzadənin yanında sabit (təsdiq olmuşdur).*

Təsdiq mətninin sonunda qeyd edilmiş düzbucaqlı şəkildə olan fiqurun içərisində bu sözlər yazılmışdır (bax: şəkil 11)

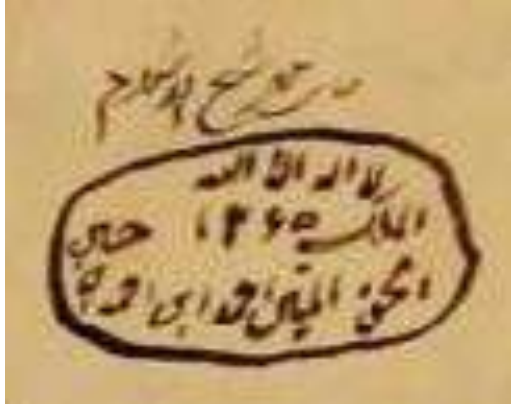

(Şəkil 11)

بنت ابراهيم خان گوهر نسا
أفتاب عصمت و ماه حيا

Tərcümə: «*İsmət günəşi və həya ayı, Gövhərnisə İbrahim xan qızı*

Təsdiq mətninin aşağısında isə Qafqaz müsəlmanlarının Şeyxulislamı Axund Əhməd Hüseynzadənin ellips formasında möhürünü görmək mümkündür. Möhür aşağıdakı mündəricəyə malikdir (bax: şəkil 12)

(Şəkil 12)

«لا اله الا الله الملك الحق المبين احمد ابن احمد بن حسين 1265 هـ»

Tərcümə: «*Hökmdar və açıq-aydın haqq olan Allahdan başqa tanrı yoxdur, Əhməd ibn Əhməd bin Hüseyn, 1265*».

Möhürün mərkəzində hicri-qəməri tarixlə 1265-ci il qeyd edilmişdir ki, miladi tarixlə 1848/49-cu illərə təsadüf edir.

Vəqfnamənin son vərəqinin aşağı hissəsində isə ərəb qrafikası ilə Azərbaycan türkcəsində bu yazılar qeydə alınmışdır (bax: şəkil 10)

«صحيح و مطابق اصل است آخوند حاجي ملا حسين اوروج زاده
عين وقف نامه اصليله مطابق اولمغه كوره غوبرنسكي مجلس شيعه مذهب يليسا
وطبول امضى و پادشاه لىق مهريله ممهور ايتدي
صدر غوبرنسكي مجلس شيعه. عضو مجلس آخوند حاجي ملا حسن ملازاده»

Tərcümə: *«Vəqfnamə doğrudur və əslilə mütabiqdir. Axund Hacı Molla Hüseyin Oruczadə. Eyni vəqfnamə əslilə mütabiq olmağa görə Quberinski məclisi-şiə məzhəb Yelizavetpol imza və padişahlıq möhrilə məmhur etdi. Sədri Quberinski məclisi-şiə. Üzvi-məclis Axund Hacı Molla Həsən Mollazadə».*

Bu qeyddən sonra imzaları təsdiq edən Çar Rusiyasının embleması, iki başlı qartalın rəsmi olan dairəvi padşahlıq möhrü vardır. Möhürün ətrafında rusca bu sözlər yazılmışdır (bax: şəkil 13). *«Елизаветпольский губернский меджлис шиитского учения»* - *«Yelizavetpol Quberniyası Şiə məclisinin təlimatı».*

(Şəkil 13)

Vəqfnamənin surəti fars dilində, təliq xətti ilə qamış qələm və qara mürəkkəblə yazılmışdır. Vəqfnamə surətinin əslilə uyğun olduğunu təsdiq edən qeydlər və imzalar isə müasir mürəkkəb və metal qələmucu ilə yazılmışdır. Vəqfnamənin tarixi dəqiq göstərilməsə də, onun yazıldığı tarixi təxminini müəyyən etmək mümkündür. Belə ki, Yuxarı Gövhər Ağa məscidindəki

vəqfnamənin daş nüsxəsinin hicri-qəməri 1282, miladi 1865/66-cı illərdə yazıldığını güman etsək, haqqında danışdığımız kağız üzərində yazılmış vəqfnamənin daş nüsxədən bir qədər əvvəl yazıldığını təxmin etməyə imkan verir.

Maraqlıdır ki, Qarabağ şairlərindən Kərbəlayi Abdulla Cənizadənin məscidin inşa edilməsi ilə bağlı fars dilində bir şeir yazmış və şeirin son misrasında maddeyi-tarixi qeyd etmişdir:

قلم اهل دعا زد رقم تاریخش
بادپیوسته گهر در صدف لطف اله

Tərcümə: «*Qələm əhli onun tarixini belə dua etdi, ilahi lütf sədəfində onu davamlı ev et*» [60, s. 30; 61, s. 69; 62, s. 23].

Bu beytdəki son misranı əbcəd hesabı ilə ədədi ifadəsi hicri-qəməri 1249-cu il edir ki, miladi tarixlə 1832/33-cü illərə təsadüf edir. Belə güman etmək olar ki, vəqfnamə 1830-1865-ci illər arasında yazılmışdır.

Vəqfnamənin daş nüsxəsinin tarixi ilə bağlı bir mühüm məsələni qeyd etmək istəyirəm. Şuşa şəhərinə 30 iyun – 03 iyul 2023-cü il və 30 noyabr – 05 dekabr 2023 – cü il tarixlərində Şuşa şəhərinin epiqrafik abidələrinin tədqiqi məqsədilə ezam olunduğum müddətdə vəqfnamənin daş nüsxəsinin tədqiqi zamanı üzərində heç bir tarixə rast gəlmədim. Lakin məşhur epiqrafist alim Məşədixanım Nemətin «*Azərbaycanın ərəb-fars-türkdilli kitabələri*» adlı çoxcildliyinin 5-ci cildində verdiyi məlumatlara görə daş nüsxənin üzərində tarix qeyd edilibmiş.

Birinci daş üzərində on yeddi sətirdə nəstəliq xətti ilə yazılmış kitabənin mətni belədir (bax: şəkil 14).

- [۱] هو الواقف على الضماير موقوفات مسجدين و مدرستين كوهريه واقعه
- [۲] در قلعه شوشی تمامی یازده باب دکاکین معینه واقعه در جنوب مسجد
پایین یکطرف از یکطرف متصل
- [۳] بحیاط مسجد و از یکطرف منتهی بمیدان قپان و تمامی ششدانک قریه
مقصودلو من محال جوانشیر محدوده غربیا
- [۴] بقرا قوزای و شرقیا از گلین خانملو و یکسمت قوزانلو الی کدری یوز
باشی لو و منه از بالای آقا کاریز و مجاوراً الی اوطاچی دامی و منه الی یدی
گوز
- [۵] و جنوبا بشاه بلاغی ترنکوت و سر حد کوک تپه و منحدراً الی گلین
خانملو و شمالا برودخانه خاچین از قراء قوزای منحدراً الی باغ یولچی بالای باغ
توسی
- [۶] و از آنجای کدری میرود الی دست نماز سویی و ایلچی شیخلار و
تمامی ششدانک قریه قراداعلو من محال جوانشیر محدوده شرقیا بنهر تلک و غربیا
بنهر
- [۷] سیصولان و جنوبا بمیان خندق سیصولان و از آنجا منحدراً الی سکی و
کویر و ایلدرم اوچان و شمالا براهی که سهل آباد میرود و از داشلو کیچید منحدراً
الی چنار شیخ بابا و منتهیا
- [۸] الی نهر تلک و تمامی ششدانک قریه ایواوغلی من محال کبیرلو محدوده
شرقیا بدرخت پیرسقیز و غربیا بقایزنا از بالای آسیاب حاجی لازم منحدراً الی نهر
اوغولیکین واز آنجا
- [۹] بباغ لله و از آنجا به بیشه قارقلو و از آنجا به تل شوملو کوچک و از
آنجا بدرخت کرشنها و از آنجا الی کره و درخت پیرسقیز و شمالا سرش آسیاب
حاجی لازم منحدراً بجاننکه ارس خان بکارد.
- [۱۰] و از آنجا الی دهنه باغ و از آنجا بنهر الی قشلاق ایواوغلی و از آنجا
میباید از طرف نهر جاي زراعت ایواوغلی است و از آنجا الی کره و از آنجا
یاستی یولوم و از آنجا الی
- [۱۱] درخت سفیزبیر و تمامی ملک و باغات زمین داروغلو محدوده شرقیا
به نهر خدیرلو و غربیا بشارع عام که میرود از مقبره قرا آغاجی الی داشلو تپه و
جنوباً بباغ کریم آقا و شمالاً
- [۱۲] از داشلو تپه منحدراً الی نهر مذکور و تمامی یکقطعه باغ مشجره
مکرومه واقعه در قریه شللو محدوده شرقیا بباغ میرزا علی بیک و مشهدی
عاشور شللو و غربیا بباغ محرم ولد دلاک
- [۱۳] و امامقلی ولد الله قلی و جنوباً بجاده بزرگ و شمالاً بباغ حسن آقا بن
سلیمان خان و باقی موقوفات مسجدين در ضمن وقفنامه اصل و کتابچه های آن

[۱۴] بتفصیل و شروط مرقوم است که متولیهها و مؤمنین ولایت بملاحظه آنها عمل نمایند الواقعه کنیز نیازمند حضرت زهرا بانوی بیهمتا جناب مستطاب

[۱۵] اصالت و جلالت نصاب سعادت و شرافت اکتساب حقایق و دقائق آداب یگانه گوهر درج ابهت و جلال حضرت مریم سیرت آسیه اسوت خدیجه طینت بلقیس عصر سر کار

[۱۶] گوهر آغا صبیبه خان خانان سعید فردوس مکان ابراهیم خلیل خان جوانشیر تلتمس دعا من عموم المؤمنین و لاسیما من العلماء الذاکرین الواردین

[۱۷] الی قلعه الشوشی هر کس بموقوفات مزبوره دست ظلم در از کند الهی بلغنت ابدی خدا و اولیای خدا گرفتار آید علی لعنة الله علی القوم الظالمین

تحریرا فی غره شهر

Tərcüməsi: «O, (Allah) gizli fikirləri biləndir, Şuşa qala-sındakı Gövhəriyyə iki məscid və iki mədrəsəsinin vəqfləri aşağıdakılardır. Aşağı məscidin cənub tərəfində olan bir qatardan ibarət on bir ədəd müəyyən dükanlardır ki, bir tərəfdən məscidin həyatına bitişir və digər tərəfdən Qapan meydanına qədər uzanır. Cavanşir mahalından Maqsudlu kəndinin hər tərəfdən qərbdən hüdudu şimal kəndləri, şərqdən Gəlinxanlıya və Quzanlıya, bir tərəfdən Küdri Yüzbaşıya və oradan Ağ Kəhrizin yuxarisından Otaqçı damına çatır və oradan Yeddigözə qədər və cənubdan Tərnəküt, Şah bulağına və Göy təpə sərhəddinə və Gəlinxanlıya doğru, üzü aşağı, şimaldan Xaçın çayına kimi quzey kəndlərindən Tusi bağının yuxarisında olan Yolçu bağına kimi Küdri yerindən dəstnamaz suyuna və Elçi-Şıxlara kimi çatır. Cavanşir mahalından Qaradağlı kəndinin bütün altı danqı – hüdudu şərqdən Telek çayına, qərbdən Soysulan çayına və cənubdan Soysulan xəndəyinin ortasına kimi və oradan üzü aşağı Səkki, Kəbər və İldırım-Ucan, şimaldan Səhləbada gedən yolla və Daşlı keçiddən üzüaşağı Şıxbaba çinarına kimi və nəhayət Telek çayına qədər uzanır. Kəbirli mahalından Evoğlu kəndinin bütün altı danqı-hüdudu şərqdən Saqqız ağacı pirinə, qərbdən Qaynaya, Hacılazım dəyirmanının başından üzüaşağı Oğulboyunu çayına kimi və oradan Lələ bağına və oradan Qarqarlı meşəsinə və oradan Kürə və Saqqız ağacı pirinə kimi və şimaldan yuxarısı Hacılazımın dəyirmanına və

üzüaşağı Ərəs xanın əkdiyi yerə qədər və oradan bağ ağzına və oradan Evoğlu qışlağına qədər, çaydan və oradan Evoğlu əkin yerinə qədər gəlir və oradan Kürə və oradan Yastı Yolum və oradan Saqqız ağacına qədərdir. Dərqulu torpağının bütün mülk və bağları məhduddur – şərqdən Xıdırılı çayı ilə, qərbdən Qara ağacı məqbərəsindən Daşlı təpəyə gedən ümumi yol ilə cənubdan Kərim ağanın bağı ilə və şimaldan Daşlı təpədən üzüaşağı qeyd olunan çaya qədərdir. Şərqdən Mirzə Əlibəy və Şelli Məşədi Aşurun bağı ilə qərbdən Dəllək oğlu Məhərrəmin və Allahqulu oğlu İmamqulunun bağı ilə cənubdan Böyük yol ilə şimaldan Süleyman xan oğlu Həsən ağanın bağı ilə məhdud olan Şelli kəndindəki bir parça meyvə və üzüm bağı bütünlüklə iki məscidin vəqfinə daxildir. İki məscidin vəqflərinin qalan hissəsi vəqfnamənin əslində və onun kitabçalarında ətraflı surətdə şərtlərlə yazılmışdır ki, vilayətin möminləri və müttəvəlliləri şərtlərin yerinə yetirilməsinə əməl etsinlər. Cənnət-məkanlı xanlar-xanı xoşbəxt nəsəbli Cavanşir İbrahim Xəlil xanın qızı, misli-bərabəri olmayan həzrəti Zəhranın möhtac kəni, böyüklük xəzinəsinin yeganə gövhəri, həzrəti Məryəm xasiyyətli, Asiya rəftarlı, Xədicə tinətli, əsrin Bilqeysi, cənab Gövhər ağa bütün möminlərdən, xüsusilə adları qeyd edilmiş alimlərdən dua tələb edir. Hər kim qeyd olunan vəqflərə zülm əlini uzatsa Allahın və Allah övliyalarının əbədi lənətinə gəlsin. Zalım tayfaya Allahın lənəti olsun. ... Ayının əvvəlində yazıldı».

II kitabədə də birinci ölçüdə eyni xətlə yazılmışdır. Birinci kitabədə vəqf edilmiş əmlakın siyahısı qeyd edildiyi halda, ikinci kitabədə həmin əmlakın və ondan əldə edilən gəlirlərin nə cür sərf edilməsindən bəhs olunur (bax: şəkil 15).

- [۱] هو الواقف علی السرائر و دستور العمل مصرف کننده موقوفات مسجدین و مدرستین گوهریه اولاً متولیهما
- [۲] مداخل و املاك موقوفه هر ساله ثلاثاً قسمت کرده یكثلت آنرا سال بسال نقدا بسپارند که همیشه معامله شرعیه و برای مسجدین
- [۳] و مدرستین تنخواه باشد و این طریقہ را مدتی مستمر نمایند که انشا الله بقدر کفایت تعمیر کل مسجدین و مدرستین تنخواه موجود و فراهم باشد که خدا نکرده در صورت انهدام
- [۴] مسجدین و مدرستین بالکلیه متولیهما میتوانند مجدداً تعمیر نمایند و بعد از اكمال وجه مزبور همین ثلث را نیز در مصارف آتیه بمصرف برسانند و در صرف دو ثلث باقی اول متولیهما خرج
- [۵] تعمیر و مرمت کاری حالیه و استقبالیه مسجدین و مدرستین را مقدم دارند و بعد از وجه روشنائی مسجدین و حجرات مدرستین را شبها بقدر اقتضای وقت وجه زغال حجرات مدرستین را
- [۶] در زمستان و اواخر خریف و مواجب دو نفر مؤزن و دو نفر خادم مسجدین و مدرستین و مواجب دو نفر مدرس مدرستین و حق السعی دو نفر کارگذار از جمله که متولیهما همیشه در فیصل
- [۷] دادن امورات املاك زحمت میکشند خرج تعزیه جناب سید الشهدا در دهه عاشورا در مسجدین و صحن آنها بقدر اقتضای وقت که متولیهما صلاح بدانند و هکذا در یوم تاسوعا آب قند در مساجد صرف نمایند
- [۸] و در ایام محرم الحرام و رمضان المبارک مبلغی مصرف ارباب استحقاق نموده هر قدری که متولی بقدر اقتضای وقت صلاح میدانند واقفه را در منابر مسجد بدعای خیر یاد نمایند و خرج افطار هفتاد
- [۹] نفر مستحق در شب احیای ماه مبارک رمضان در صحن مسجدین و خرج بخور و سوخت احیای کنندگان سه شب در مسجدین و خرج افطار و اجرت بیست نفر قاری در سی روزه رمضان
- [۱۰] در مسجدین که لیلاً و نهاراً تلاوت قرآن نمایند چنانکه در سی روزه ماه رمضان صد جلد کلام الله خوانده و ختم شود پنجاه جلد برای خود واقفه بیست جلد بروالدین و بیست جلد بر برادران و خواهران و ده جلد دیگر
- [۱۱] بر سایر اموات اقارب بدان قرار که هر یک نام بنام در وقفنامه مرقومست و اکثر ختمهارا در شب احیا در مسجدین باتمام رسانند و در نیمه روز شعبان غرباً و طلاب را در صحن مسجدین بقاری که وقت اقتضا کند و متولی صلاح
- [۱۲] میداند اطعام بکنند و در هر عید اضحی ده راس گوسفند در حیات مسجدین قریه الی الله ذبح نموده باریاب استحقاق تقسیم سازند و واقفه و ارحام اورا بدعای خیر یاد کنند و در جنب یکی از مساجد یکباب

[۱۳] مريض خانه که موسوم بدار الشفاء باشد جهت مرضای غربا که و مامن نداشته باشند از همان مداخلات تعمیر نمایند و خرج مصارف آن را نیز از قبیل حق معالجه و دوا و پرستار تجهیز اموات

[۱۴] آنها چنانکه تفصیل این همه مصارف در وقفنامه مرقوم شده است مصروف دارند بعد از اینها هرچه از مداخل بماند متولیهها دو قسمت کرده یکقسمت آنرا نیز بدست امینی بسپارند که همیشه

[۱۵] در معامله و تزاید که اگر احیانا سالی از موقوفات مداخل نیاید و یا کسر کند و یا مسجدین و مدرستین زیاده از هر ساله محتاج بمرمت و تعمیر باشند از همین وجه اندوخته ثانی بمصارف مزبوره برسانند

[۱۶] و قسمت دیگر را سال بسال کتب علوم شرعیه و مقدمات گرفته بعنوان وقف داخل کتابخانه مدرستین نمایند موافق شروطیکه در وقفنامه کتب مسطوراست فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین

[۱۷] ببدلونه و سيعلم الذین ظلموا ای منقلب ینقلبون الواقفه کمینه کنیز حضرت زهرا بانوی بیهمتا سر کار گوهر آغا صبیبه خان خانان سعید ابراهیم خان جوانشیر اللهم اغفر لي و لوالدی و للمؤمنین یوم یقوم الحساب

Tərcümə: «O, (Allah) sirləri biləndir ... İki Gövhəriyyə məscidi və iki mədrəsənin vəqf əmlakının gəlirini xərcləyən mütvəllilər vəqf olunmuş mədaxil və məxarici hər il üç yerə bölsünlər. Üçdən bir hissəsini şəri (dini) qaydalara əsasən dövriyyəyə buraxsınlar müamilələr vasitəsi ilə hər iki məscid və mədrəsə üçün tənax yaransın (gəlir əldə eləsinlər) və bu qaydanı müəyyən müddət davam etdirsənlər ki, inşaallah hər bir məscid və mədrəsələrin təmirinə kifayət edəcək məbləğ hazır olsun. Allah eləməmiş, məscidlər və mədrəsələr xarab olsa, mütvəllilər onları (bu pulla) yenidən təmir etsinlər. Mütvəllilər qalan hissəni aşağıda qeyd olunan qayda üzrə xərclərkən, məscid və mədrəsələrin hal-hazırdakı və gələcəkdəki təmirini birinci dərəcəli iş kimi nəzərdə tutsunlar. Sonra isə, gecələr məscid və mədrəsələrin hücrələrinin işıq xərci, qış və payız fə-sillərində isə kömür pulu, məscid və mədrəsələrin iki nəfər işçisinin və iki nəfər azançısının məvacibi, mədrəsələrin iki nəfər müəlliminin məvacibi, məscidin işlərini idarə edən, o cümlədən zəhmətkeş mütvəllilərin zəhmət haqqı ödənilsin.

Aşuranın onuncu günündə cənab Seyyidi-şühədanın²⁴ təziyəsinin xərci ödənilsin. Vaxtın tələbinə uyğun olaraq mütəvəllilər əgər lazım bilsələr, eləcə də tasua günü məscidlərdə və məscid həyətlərində şərbət paylanılsın. Məhərrəm ayının günlərində və mübarək Ramazan ayında vaxtın tələbi və mütəvəllilərin məsləhətinə uyğun ehtiyacı olanlara müəyyən miqdarda pul paylanılsın ki, məscidlərin minbərlərində vəqf sahibəsi xeyir-dua ilə yad edilsin. Mübarək Ramazan ayının ehya gecələrində məscidlərin həyətinə yetmiş nəfər ehtiyacı olana iftar verilsin. Mübarək Ramazan ayının üç ehya gecələrində məscidlərdə ehya tutanların yanacaq və buxur xərcləri ödənilsin.

Ramazan ayında məsciddə otuz gün gecə-gündüz iyirmi nəfər Quran oxuyanın iftar xərci və haqqı ödənilsin. Belə ki, Ramazan ayının otuz günündə Allahın yüz cild kəlamını oxuyub, əlli cild vaqifənin özü üçün, iyirmi cild ata-anası, iyirmi cild bacı və qardaşları üçün, on cild qohum qardaşları üçün, hamıya adba-ad vəqfnamədə qeyd olunduğu kimi tapşırılsın. Quran tapşırma işi əsasən əhya günlərində məsciddə başa çatdırılsın. Şaban ayının on beşinci günü tələbələr və qəribləri məsciddə, mütəvəllilərin məsləhətinə və vaxtın tələbinə uyğun yedirtsinlər.

Hər Qurban bayramında məscidlərin həyətinə on qoyun kəşib ehtiyacı olanlara paylayıb vaqifəni və onun nəslini xeyir-dua ilə yad etsinlər və məscidlərin birinin yanında yeri-yurdu olmayan qərib xəstələr üçün «daruş-şifa» adlı xəstəxana açıb, həmin gəlirdən təmir etsinlər. Onun xərcləri; müalicə, dərman, pərəstarlıq və ölənlərin dəfn haqqı vəqfnamədə göstəriləni kimi təmin edilsin. Qeyd olunanlardan sonra artıq qalan gəliri mütəvəllilər iki yerə bölüb bir hissəni yenə bir əmin adama tapşırsınlar ki, o pul həmişə müamilədə və artmaqda olsun ki, əgər işdir bir il vəqflərin gəliri olmasa və ya az olsa və yaxud da məscid və mədrəsələrin hər ildəkindən artıq təmirə ehtiyacı olsa həmin iki toplanmış pulu onların təmiri və bərpasına sərf etsinlər. Qalan hissədən ilbəlil şəriət və müqəddimat

²⁴ İmam Hüseyin (ə)

elmlərinə aid kitab alıb mədrəsələrin kitabxanalarına vəqf adıyla, vəqfnamədə qeyd olunmuş şərtlər əsasında daxil etsinlər.

«Kim onu (vəsiyyəti) eşitdikdən sonra dəyişdirərsə, onun günahı yalnız onu dəyişdirənlərdir. Zalımlar isə qayıdacaqları yeri mütləq biləcəklər»²⁵. Xanlar xanı xoşbəxt İbrahim xan Cavanşirin qızı vəqifə, Həzrəti Zəhranın ən alçaq kənizi, misilsiz xanım sərkar (idarə edən) Gövhər Ağa – Ya Allah, haqq-hesab günündə məni və valideynlərimi bağışla».

Vəqfnaməni həkk edən usta yazılan daşın ölçülərini nəzərə alaraq, vəqfnamədə olan bir çox artıq sözləri ixtisar etmişdir. O, bəzi uzun sözləri qısa sözlərlə əvəzləmiş, həmçinin bir sıra ad silsiləsi və ləqəb, titul, sifətləri ixtisar edərək vəqfnamənin əsas məğzini qorumuşdur.

İndi isə, kağız və daş üzərinə yazılmış vəqfnamənin hər iki versiyasını nəzərə alaraq, öz əksini tapmış müddəalar və vəqf edilmiş mədaxilin sərfedilmə istiqamətləri haqqında bəzi qeydləri etmək istəyirəm.

Gövhər ağa vəqfnaməsində, köhnə inzibati bölgüyə əsasən, göstərilən üç kəndin ikisi, *«Qaradağlı»* və *«Maqsudlu»* kəndləri Qarabağ vilayətinin Cavanşir mahalında, digəri *«Evoğlu»* kəndi isə Kəbirli mahalında yerləşirdi. Vəqf edilən bu kəndlərin ətrafında olan əkin yerləri, təpələr, dağlar, axar sular, meşələr və sairə əmlaklar vəqfnamədə öz əksini tapmışdır. Düzdür, vəqfnamədə adı çəkilən kəndlərin sahəsi dəqiq göstərilməmişdir. Azərbaycan Sovet hakimiyyəti tərəfindən işğal edildikdə tərtib edilmiş aktlarda bu kəndlərdə vəqf yerlərinin miqdarı *«Maqsudlu – 2398»*, *«Qaradağlı – 610»*, *«Evoğlu – 996»* desyatin²⁶ göstərilirdi.

Bu üç kənddən başqa, Məmmədqulu Təbibin xüsusi mülkü olan yer və bir parça bağ istisna olmaqla, *«Daruglı»* kəndi də bütün mülkü, əkin yerləri və bağları vəqfə daxil olan mülklər siyahısında göstərilir.

²⁵ Şüəara, 26/227

²⁶ Metr sistemindən əvvəl tətbiq edilən 1,09 hektara bərabər yer ölçüsü

«Şelli» kəndindən bir hissə üzüm və meyvə bağı da vəqf mülklərinə daxil edilmişdi. Bundan əlavə, kağız üzərinə yazılmış kitabədə iki dükən və bir karvansara qeyd edilir ki, bu mülklərin icarəsindən gələn mədaxil məscidlərin vəqfinə aid edilmişdi.

Gövhər ağa öz vəqfnaməsində vəqflərin idarəsi üçün altı mütəvəlli²⁷ (متولي) təyin etmişdi. Bunlardan üçü vəqfin gəlirlərini toplayan (amil - عامل), biri toplanmış gəlirləri təhvil alan (təhvildar - تحويلدار), o biri isə gəlir toplayan mütəvəllilərə nəzarət edən, onlara məsləhət verən, bütün vəqflərin mühafizəsində məsul olan mütəvəllidir. Bu beş mütəvəllinin üstündə göz olan bir baş mütəvəlli də var idi ki, bütün işlər onun göstərişi və məsləhəti ilə həyata keçirilirdi. Vəqfnamədə mütəvəllilərin adları və gördüyü işlərin müqabilində mədaxildən çatacaq maaşlar da qeyd edilmişdir.

Məsələn, bütün mütəvəllilərin üzərinə başçı təyin edilmiş baş mütəvəlli Mirzə Məmmədqulu Təbibin vəzifəsinə uyğun olaraq hər il yüz əlli manat pul, bir cüt əkin yeri, bir bel çəltik yeri qədər maaş təyin olunmuşdu.²⁸

Vəqfnamədə əlavə olaraq, təbrizli Mirzə Əlinin adı da qeyd edilmişdir. Müdərris Mirzə Əli Təbrizi hər iki məscidin yanındakı mədrəsələrdə tələbələrə dərs verməli, mütəvəllilər arasındakı müsahibətə nəzər yetirməli, lazım gəldikdə onlara məsləhət verməli, məscid və mədrəsələrin işini yaxşılaşdırmalı

²⁷ Mütəvəlli (متولي) sözü ərəb dilindən tərcümədə hər hansı bir işdən cavabdeh olan şəxs və yaxud hər hansı bir işin icrası üçün təyin edilmiş vəzifəli şəxs nəzərdə tutulur.

²⁸ İkinci mütəvəlli – Nəcəfqulu bəy, vəqf əmlakından toplanan bütün mədaxili təhvil alıb saxlamaq

Üçüncü mütəvəlli – Məmməd bəy, Maqsudlu kəndinin mədaxilini toplamaq və bütün vəqfləri mühafizə etmək

Dördüncü mütəvəlli – Əhməd bəy, Evoğlu kəndinin mədaxilini toplamaq və idarə etmək

Beşinci mütəvəlli – Hüseyn bəy, Qaradağlı kəndinin mədaxilini toplamaq və idarə etmək

Altıncı mütəvəlli – Molla Hüseyn Vaiz, hər üç mütəvəllinin işlərinə nəzarət etmək və vəqf işlərinə rəhbərlik etmək

idi. Bu zəhməti müqabilində, müdərris hər il vəqfdən on çuval buğda, bir çuval düyü almalı idi. Vəqfnamədə mütəvəllilərin vəzifəsi və maaşı təyin edildikdən sonra vəqfdən gələn mədaxilin xərclənəcəyi yerlər bir-bir qeyd olunur. Ümumi gəlirin 1/3 hissəsi etibarlı bir adama tapşırılmalı idi ki, alver edib sərmayəni artırsın, ehtiyac yarandıqda məscid və mədrəsələri təmin etsin.

Gəlirlərin yerdə qalan 2/3 hissəsi isə aşağıda göstərilən istiqamətlər üzrə xərclənməli idi:

1. Məscidlərin və mədrəsələrin cari təmiri;
2. Məscidlərin və mədrəsələrin işıq təminatı xərcləri;
3. Məscidlərin və mədrəsələrin qızdırılması üçün kömür pulu;
4. Məscidlərdə azan oxuyan iki müəzzinin məvacibi;
5. İki məscid xidmətçisinin məvacibi;
6. Mədrəsələrdə dərs deyən müəllimlərin məvacibi;
7. Vəqfi idarə edən mütəvəllilərin maaşı;
8. Məhərrəm ayının birinci 10 günlüyündə təziyə xərcləri;
9. Məhərrəm ayının 7 və 9-nda hər iki məsciddə şərbət paylamaq;
10. Aşurada və Ramazan ayında fəqirlərə pul və yemək vermək;
11. Ramazan ayının 15-də məscidlərin həyətidə plov və çilov bişirib paylamaq;
12. Üç əhya gecələrində 70 nəfər fəqirə iftar vermək;
13. Əhya tutanların üç gecəlik obaşdan yemək xərcləri;
14. Qədr gecəsi və günü çilov və plov bişirib fəqirlərə paylamaq;
15. Hər fitrə bayramında xurma alıb məscidlərin həyətidə paylamaq;
16. Hər qurban bayramında 10 qoyun kəsib fəqirlərə paylamaq;
17. 20 nəfər Quran oxuyanların muzdu və iftar xərci;
18. Kitabxananın təsis edilməsi və mütəmadi olaraq kitablarla zənginləşdirilməsi;

19. Məscidlərin birinin həyatında xəstəxana açmaq, ora xidmətçi təyin etmək;

20. Xəstəxana təbiblərinin məvacibi;

21. Xəstəxanada ölənlərin kəfən və basdırılma xərcləri;

22. Bunlardan artıq qalan pulu doğru adama tapşırmaq ki, məscidlər, mədrəsələr və kitabxanalar üçün xərclənsin.

Gövhər ağa vəqfnaməsində göstərilən mülklərdən, əkin yerləri, dükan və karvansaradan əldə olunan gəlirlər haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Sovet işğalından əvvəl, dərc edilmiş dövrü mətbuatımızda vəqf əmlakının mütəvəlli və icarədarlar tərəfindən talan edilməsi, habelə vəqf şərtlərinin kobud şəkildə pozulması ilə bağlı açılmış məhkəmə işləri haqqında bəzi məlumatlara rast gəlmək mümkündür [56, s. 4].

Bu mübahisələr nəticəsində Gövhəriyyə vəqfinə aid çap olunmuş hesabatlar əsasında XX əsrin əvəllərində bu vəqfin gəlirləri haqqında müəyyən məlumatları əldə etmək olar.

Bu hesabatlarda 1899-cu ildən 1906-cı ilə qədər Gövhəriyyə vəqfinə daxil olan mülklərin gəliri 43882 manat, məxarici isə 32976 manat göstərilir. Buradan məlum olur ki, bu xərclərdən əlavə, bu müddət ərzində vəqfin 10856 manat nəqd pulu qalıbmış. Yenə həmin hesabatdan başa düşüldüyünə görə vəqfin 1899-cu ildə bankda 16000 manat nəqd pulu var imiş. Beləliklə, 1906-cı ildə Gövhəriyyə vəqfinin bankdakı vəsaiti 26856 manata qədər yüksəlmişdir [57, s. 3].

Gövhər ağanın həyatda olduğu dövrdə vəqf əmlakının necə idarə olunması barəsində dəqiq məlumat olmasa da, 1899-cu ildən sonrakı illərdə bu əmlakın icarəyə verildiyi barəsində məlumatlara o dövrün mətbuatında gedən mübahisələrdən aydın olur.

Vəqfə aid olan dükanlar və əkin yerləri müəyyən şəxslərə icarəyə verilir. Mütəvəllilərlə icarədarlar arasındakı saziş əsasında vəqf malikanələri, əkin yerləri öz real dəyərindən aşağı qiymətə icarəyə verilərək külli-miqdarda vəsait qeyri-qanuni şəkildə mənimsənilmiş. O dövrün mətbuatında yazılanlara görə dəyəri altı-yeddi minə olan əkin sahələri və bağlar iki mindən aşağı bir qiymətə icarəyə verilməmiş [57, s. 3].

Hər bir halda, vəqfnamədən bir daha aydın olur ki, Gövhər ağanın varisi olmadığı üçün bütün mal-mülkünü xeyriyyə işlərinə ianə etmişdir. Kitabədə adı keçmiş bir sıra toponim, hidronim və şəxs adları bir neçə istiqamətdə olduqca böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Kitabədə qeyd edilmiş Maqsudlu, Qaradağlı, Kəbirli, Evoğlu, Şelli, Daruğlu, Gəlinxanlı, Quzanlı, Yeddigöz, Tərnəküt, Şahbulaq, Göytəpə, Şıxbaba, Hacı Lazım, Ərəs xan, Mirzə Əlibəy, Məşədi Aşur, Dəllək oğlu Məhərrəm, Allahqulu oğlu İmamqulu, Süleyman oğlu Həsən və s. adların Azərbaycanmüsəlman toponimləri olması, bu yerlərin bir daha Azərbaycan xalqına aid olduğunu sübut edən əyani dəlildir.

Bundan əlavə, Gövhər ağanın tapşırıqlarında «*Dar-uş Şəfa*»²⁹ adlı xəstəxananın açılması, əmlak mədaxilindən təhsil alan tələbələrə təqaüd verilməsi, kitabxananın təsis edilməsi və zənginləşdirilməsi və s. məsələlər öz əksini tapırdı. Bunlar hamısı, bir daha XIX əsrdə Azərbaycan xanımının nə qədər maarifpərvər və xeyriyyəçi, həmçinin ictimai işlərdə fəal olduğunu göstərir.

Bu yerdə, Şuşa şəhərinin maddi-mədəni irsinin təşəkkül və inkişafında müstəsna rolu olmuş İbrahimxəlil xanın qızı Gövhər Ağa haqqında qısa məlumat verməyi özümə borc bilirəm.

Tarixən xalqımızın ictimai-siyasi hadisələrində və taleyüklü məsələlərində Azərbaycan qadınları fəal iştirak etmiş, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında, maarifçilik şurunun formalaşması və inkişafında öz dəstəklərini əsirgəməmişlər. Dünya mədəniyyəti xəzinəsinə nadir incilər bəxş etmiş xalqımızın mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında və inkişafında qadınlarımızın böyük rolu olub. Eyni zamanda, Azərbaycan qadınları tariximizin bütün dövrlərində xalqımızın mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərinin həll edilməsinə öz sanballı töhfələrini vermişlər. Orta əsrlərdən etibarən Azərbaycan qadını gözəl ana olmaqla yanaşı, klassik poeziyanın ən gözəl nümunələrini yaradıb, at belində qılınc çalıb, dövlət idarəçiliyində öz sözünü deyib.

²⁹ Şəfa evi

Onların bir çoxunun adları çoxəsrlik tariximizin səhifələrinə qızıl hərflərlə yazılıb. Azərbaycan tarixində Məhsəti Gəncəvi, Heyran xanım, Aşıq Pəri, Uzun Həsənin anası Sara xatun, Şah İsmayıl Xətəinin yoldaşı Taclı xanım və onlarla başqa tarixi qadın şəxsiyyətlər olmuşdur.

Azərbaycan qadını daim kişilərlə birlikdə ön cərgədə dayanmış və öz zəkası, müdrikliyi, sədaqəti, qəhrəmanlığı, vəfası, yüksək analıq keyfiyyəti ilə hər zaman xalqımızın adını uca tutmuşdur.

Heç şübhəsiz ki, xalqımızın tarixinə öz adını qızıl hərflərlə yazdırmış belə qadınlardan biri də Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Gövhər ağadır. Əsil adı Gövhərnisə bəyim olan bu tarixi şəxsiyyət, 1790-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Onun haqqında ilk məlumatları Qarabağın tarixinə dair yazılmış «*Qarabağnamələr*»dən əldə edirik.

İbrahimxəlil xanın vəziri olmuş Mirzə Camal Cavanşir «*Qarabağ tarixi*» əsərinin «*Xanın adlı-sanlı övladları*» başlıqlı fəslində qeyd edir: «*Mərhum İbrahim xanın sağ qalan qızlarından biri nəcib Gürcüstan tavatının qızından doğulmuş Gövhər ağadır, biri isə İzzət bəyimdir ki, Gürcüstan valisinin vəziri Mirzə Rəbinin qızından olmuşdur. Gürcüstan valisi İrakli mərhum İbrahim xanla daima dost və müttəfiq olmaq istəyirdi. Lakin din ixtilafı imkan vermədiyindən öz vəzirinin üç qızını mərhum xana və iki oğlu - Əbülfət xana və Məhəmmədqasım ağaya vermişdi ki, bu nikah vasitəsilə aralarında məhəbbət əlaqələri yaradılmış olsun*» [26, s. 166].

Mirzə Camalın verdiyi məlumatdan məlum olur ki, Gövhər ağanın anası gürcü knyazının qızı idi. Bu haqda daha dəqiq məlumatı isə digər Qarabağ salnaməçisi Mirzə Camal Xəzani «*Tarix-i Qarabağ*» adlı əsərində verir: «*İbrahim xan dəxi o qızı nikah edib özünə almışdı ki, bir oğlu Abbasqulu ağa adlı və bir nəfər qızı ki, Gövhər ağa ola, şul Abaşidze knyazının qızından təvəllüd etmişlərdi*» [28, s. 156].

Mirzə Camalın da təsdiq etdiyi kimi Gövhər ağa İbrahimxəlil xanla gürcü knyazı Abaşidzenin qızı Cəvahir xanımın nigə-

hından dünyaya gəlmişdi. Bu haqda məlumatlara Çar Rusiyası dövründə hazırlanmış kameral dəftərlərdə də rast gəlmək mümkündür.

Gövhər ağa uşaqlıq illərindən elm və biliyə marağ göstərmiş, bir neçə Şərqi dillərini; türk, ərəb və fars dillərini mükəmməl şəkildə öyrənmişdir. Yüksək təhsil almış Gövhər ağa Şərqi poeziyasını və tarixini dərinlən bilir, bəzi hallarda Qarabağ xanlığının digər ölkə və xanlıqlarla diplomatik münasibətlərinin qurulmasında atasına kömək edirdi.

Müasirlərinin nəql etdiyinə görə Gövhər ağa zahirən çox gözəl olmuşdur. Hətta onu Cənubi Qafqazın gözəli hesab edirdilər. Tarixi mənbələrdə qeyd edilən məlumatlardan belə məlum olur ki, Gövhər ağa iki dəfə ailə həyatı qurmuşdu. Baharlı özünün «*Əhvalat-i Qarabağ*» əsərində yazır: «*Və bir də mərhum İbrahim xanın bir qızı da mərhum Gövhər ağa idi. O da əvvəl qız vaxtı Şəki xanına gedibdir. Elə ki o ölüb, gəlib yenə öz əmisi oğlu Xan kişi bəyə getmişdi*»[30, s. 47].

Gövhər ağa birinci dəfə 1806-cı ildə Şəki xanı Cəfərqulu xanla ailə qurur. 1814-cü ildə Cəfərqulu xan vəfat etdikdən sonra Şuşaya geri dönür. İkinci dəfə isə 1828-ci ildə əmisi oğlu Xan kişi bəylə evlənir. Lakin, bu dəfə də ailə münasibətləri uzun davam etmir. 1830-cu illərin əvvəllərində Xan kişi bəy vəfat etdikdən sonra O, bir daha ailə həyatı qurmur.

Bundan sonra, həyatının sonuna qədər xeyriyyəçilik işlərilə məşğul olan Gövhər ağa Şuşa şəhərində iki məscid, iki mədrəsə, bir karvansara, bir xəstəxana bir körpü və sairə binaları inşa etdirir. Onun xeyriyyəçilik fəaliyyəti barəsində ümumən, «*Qarabağnamələr*»də kifayət qədər məlumatlar vardır. Lakin, bunlar içərisində Baharlının verdiyi məlumat daha müfəssəl və genişdir: «*...O da öləndən sonra ta ərə getmədi və övladı yox idi. Amma öz axirəti üçün yaxşı binagüzarlıq etdi. Əlavə öz səyilə hamı üçün yaxşı fikir çəkdi. Belə ki, həmən bu iki qitə məscidi-camelərinin hər birini iki dəfə təmir edib və neçə kəndlər və dükanlar və karvansaralar bu məscidlərin barəsində vəqf edib ki, kəndlilərin mədaxili bu iki məscidi-camelər üçün məsrəf ol-*

sun. Məscidin həyatında azarlıxana təmir elədik ki, qərib adamlar naxoş olan vaxtda orada yatsın və müalicə olunsun. Hərgah ölsə, o adamın tədarükün görüb dəfn eləsinlər. Yenə hərgah qala əhlin-dən fağır və kasıb olsa, onları da xərc çəkib, dəfn edələr. Bir də o tüllablar ki, elm oxuyurlar, onlar üçün çırağ və həftədə iki dəfə çö-rək versinlər. Mücavirlərə və müəzzibinlərə məvacib qərar edibdir. Yenə özü və ata və ana və sair övladları üçün hər il ramazan və şa-ban ayında Quran oxunsun. Və əlli-altmış xətm-Quran oxutsun-lar və hər ildə həməən ehsan aylarında üç gün ehsan versinlər. Bu günə vəsiyyətlər iki böyük daşlara həkk olub və məscid divarına nəsb elədik. Sair mətrukatın və müxəllifatın Həsən ağa Süleyman xan oğluna hiybə edibdir. Allah rəhmət eləsin o kimsələrə ki, Allah yolunda və füqəranın barəsində vəsileyi-ərhamın haqqında bu gü-nə binagüzarlıq ediblər. Xüsusən bu mərhumə» [30, s. 47].

Bunlardan əlavə, Gövhər ağa şəhərin kasıb və imkansız ailələrini nə kömək edər, onların maddi və mənəvi ehtiyaclarını ödəyər. Ba-harlı bu haqda yazır: «*Bir də bu mərhumənin neçə qaydası var imiş. Belə ki, ona əvvəla həmişə füqəranı müraat edirmiş və həmi-şə yük-yük barət uləmalara və sair kasıb olan adamlara ki, abırlı kişilər imiş gələrmiş. Əlavə hər gecə neçə nəfər nökar götürüb ya-nınca bir para füqəraların evlərini gəzərmiş və onlara pul paylar-muş. Onların əhvalatlarından xəbərdar olub, həmişə barət göndə-rərmiş və hər evə ki, güzarı düşərmiş, o ev sahibinə bərk tapşırar-muş ki, məbada mənim buraya gəlməyimi bir adama deyəsən. Gə-rək pünhan qalsın. Heç kimsənə bilməsin. Qərək, həmişə fağır və füqəranın fikrində olan adam imiş. Allah rəhmət eləsin» [30, s. 48].*

Gövhər ağanın övladı olmadığı üçün bütün mirasını xeyriy-yə işlərinə vəqf etmişdi. Sağlığında bütün mal-mülkünü siyahı-yısını tərtib etdirən Gövhər ağa, onları xeyir işlərə sərf edilməsi üçün vəqf edir. Bu məqsədlə, Gövhər ağa bir vəqfnamə hazırlat-dırır ki, vəqfnamənin müddəalarını həm kağız üzərinə, həm də daş üzərinə yazılmasını əmr edir.

Gövhər ağa maarif və mədəniyyətə maraq göstərir, sənət adamlarına, alim və şairlərə hamilik edirdi. Şuşada təsis edilmiş

ədəbi məclislərdən, «*Məclis-i fəramuşan*»ın məşğələləri çox vaxt bu məscidin hücrələrində keçirilərdi. Bəzi mənbələrdə Gövhər ağanın özünün də qəzəl və fəxryyələrinin olduğu deyilir.

Gövhər ağa 1888-ci ildə 98 yaşında vəfat etmişdir. O, ilk əvvəl Cümə məscidinin həyətidə, daha sonra vəsiyyətinə əsasən Kərbəla şəhərində dəfn edilmişdir. Bu haqda məlumata Baharlıının kitabında rast gəlmək mümkündür: «*Bir neçə ay məsciddə dəfn etdilər qaldı. Sonra neçə nəfər mötəbər adam ki, özü vəsiyyət etmişdi apardılar Kərbəlayi-müəllayə və orada dəfn olub və üstə bir bab məqbərə bina ediblər*»[30, s. 46].

Bunlar hamısı, bir daha tarixən Azərbaycan qadının nə qədər maarifpərvər və xeyriyyəçi, həmçinin ictimai işlərdə nə qədər fəal olduğunu göstərir. İradəsi, cömərdliyi, saflığı, sədaqəti ilə tariximizdə, milli-mənəvi dəyərlərimizin formalaşmasında tarix boyu böyük rol oynamış qadınlarımız cəmiyyətimizin bütün inkişaf mərhələlərində aparıcı qüvvə olmuşdur.

Tariximizin və mədəniyyətimizin neçə-neçə şanlı, parlaq səhifəsi məhz məğrur qadınlarımızın adı ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan qadını dünyaya bəşəriyyətin mədəni fikir xəzinəsinin incilərini yaradan ədəbi şəxsiyyətlər, görkəmli elm və sənət adamları, tanınmış siyasi xadimlər bəxş etmişdir. Xalqımızın təfəkküründə ana məfhumu doğma yurdun, Vətən torpağının təcəssümüdür. Tarix boyu Azərbaycanda qadına – anaya daim böyük ehtiram və hörmət bəslənmiş, ana həmişə müqəddəs olmuş, namus, qeyrət rəmzi sayılmışdır. Müdrik hökmdar, cəsur sərkərdə, istedadlı şair və sənətkar qadınlarımızın adları çoxəsrlik tariximizin səhifələrinə əbədi həkk olunmuşdur.

Gövhər ağa dedikdə insanın zehninə ilk olaraq xeyriyyə işləri üçün bütün sərvətini vəqf edən şəxs canlanır. İslam mədəniyyətində mühüm xeyriyyə müəssisəsi kimi vəqflər VIII əsrin ikinci yarısından XIX əsrin sonuna qədər bütün İslam ölkələrinin sosial, iqtisadi və mədəni həyatında son dərəcə təsirli olmuşdur. Vəqf institutunun əsasında insanlığa qarşı vicdanlı məsuliyyət hissi, xeyirxahlıq, mərhəmət, həmrəylik və s. dəyərlər, həmçinin bu mənəvi dəyərləri özünə prinsip kimi qəbul etmiş şəxsin

azad iradəəsi dayanır. Ərəbistan yarımadasında zühur edən İslam dini qısa müddətdə çox fərqli mədəniyyətlərə malik geniş coğrafiyalara yayıldı və bu coğrafiyalarda ümumbəşəri İslam sivilizasiyası formalaşdı. Yeni dini qəbul etmiş xalqlar öz mədəniyyətlərini və ya sivilizasiyalarını formalaşdırarkən təmasda olduqları əvvəlki mədəniyyətlərdən də təsirlənirdilər.

Vəqf hüquqi bir sistem kimi, şəxsin qazanaraq sahib olduğu əmlakı insanların ehtiyaclarını ödəmək üçün öz iradəsi ilə ianə etməsi və onlar arasındakı münasibətləri müqavilə ilə hüquqi statusa qaldırmasından ibarətdir. Vəqf edən şəxs tərəfindən ayrılmış əmlak müəyyən edilmiş məqsəddən kənar istifadə edilməməli idi. Bu isə öz növbəsində xeyriyyə işlərinin davamlılığına gətirib çıxarırdı.

Ümumiyyətlə, müsəlman şərqində, o cümlədən Azərbaycanda geniş şəkildə yayılmış dərin tarixə malik vəqf institutu xeyriyyəçilik fəaliyyətinin bir formasıdır. Azərbaycanda vəqf institutunun nə qədər geniş yayıldığını göstərmək üçün qeyd edə bilərik ki, Sovet işğalından əvvəl vəqf torpaqlarının sahəsi 63000 desyatınə çatırdı. Mənbələrə əsasən qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan və Zaqafqaziyanın müxtəlif yerlərində vəqf əmlakı ancaq əkin torpaqlarından ibarət olmamışdır. Qəbiristanlıq yerləri, hamam, karvansara, dükan, mənzil, xalça, qabqacaq, kitab və digər qiymətli əşyaların da vəqf əmlakına daxil olduğuna rast gəlmək olar. Məsələn, Bakıda Bibiheybət ziyarətgahına vəqf edilmiş əmlakın siyahısında üç neft quyusu da var idi [99, s. 354]. Bu da, vətənimizdə xeyriyyəçilik ənənələrinin qədim tarixi köklərə bağlı olduğunu sübut edir.

İslam dünyasının hər yerində rast gəldiyimiz məscid və ziyarətgahlar, məktəb və təhsil ocaqları, imarət və saraylar, təkkə və xanəqahlar, kitabxana və mətbəələr, müsafirxana və karvansaralar, xəstəxana və sığınacaqlar, fəvvarə və bulaqlar, hamam və kəhrizlər, yol və körpülər xeyriyyəçilik ənənələrinin təzahürələridir. Bu abidələr kompleks şəkildə müsəlman şəhərlərində görünüş, estetika və funksionallıq baxımından öz müsbət izlərini qoymuşdur.

Şuşa şəhəri salındıqdan sonra, orada ictimai-iaşə binaları siyahısına daxil olan bir neçə böyük məscidin inşası Qarabağ xanlığının həmin dövrdə Azərbaycan xanlıqları arasında müəyyən dərəcədə iqtisadi-siyasi nüfuzə malik olduğunu göstərir. XIX əsrdə belə bir yüksək memarlıq xüsusiyyətlərinə malik binaların Şuşa şəhərində inşa edilməsi bu ərazilərdə mahir memar və ustaların yetişdiyinə dəlalət edir. Həmin dövrlərdə Azərbaycanda siyasi-iqtisadi birləşmənin olmamasına baxmayaraq, bu torpaqlarda yaşayan əhali vahid mədəniyyətə malik idi. Qeyri-sabitliyə və uzun müddətli müharibələrin baş verdiyi bir dövrdə ölkədə məşhur memar, bəna, rəssam, xəttat, həkkak, nəqqaş və s. ustalar yetişmişdir.

2.1.2. Saatlı məscidi

Saatlı məscidi 1883-cü ildə Kərbəlayi Səfixan Qarabağının layihəsi əsasında inşa edilmişdir. Mənbələrdə qeyd edildiyinə görə Şuşa şəhərində mövcud olan hər 17 məhəllənin özünəməxsus kiçik məscidi olmuşdur. Məscid Şuşa şəhərinin Saatlı məhəlləsində inşa edildiyi üçün xalq arasında bu adla çağırılmışdır.

«*Şuşa şəhərinin tarixi*» adlı əsərin müəllifi Həsən İxfə Əlizadənin qeyd etdiyinə görə bu məscidin və ona bitişik mədrəsənin inşasında Molla Pənah Vaqif böyük rol oynamışdır: «*O da məlumdur ki, Vaqif Şuşada fəaliyyətə Saatlı məhəlləsində açdığı mədrəsə ilə başlamışdı. Vaqifin böyük ədəbi məktəb yaratdığı, onlarca davamçılar yetirdiyi oxuculara yaxşı məlumdur. Hələ o zaman Şuşada Molla Əli Xəlfə, Molla Zeynalabdin və bir çox başqa müdərrişlər çoxlu istedadlı şagirdlər yetişdirmişlər*» [30, s. 111].

Bəzi mənbələrdə 1759-cu ildə Pənahəli xanın tapşırığı ilə Saatlı məscidinin yerində bir məscid və mədrəsə inşa edildiyi qeyd edilir [85, s. 51]. Məhz, Molla Pənah Vaqif həmin mədrəsədə fəaliyyətə başlamışdır. Görünür, məscid 1883-cü ildə yenidən əsaslı şəkildə bərpa edilərək sakinlərin ixtiyarına verilmişdir. Abidə, memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağının son əsərlərinin

dən hesab olunur. Bu bərədə, məscidin şimal tərəfində, əsas giriş qapısının üzərinə hörülmüş inşaət kitabəsində məlumat verilir.

(Saatlı məscidi)

Şuşanın düz fasadlı məscidlərindən olan Saatlı məscidi əsas fasadında assimetrik girişə malikdir [102, s. 37]. Məscidin interyeri səliqə ilə tərtib edilmişdir. Belə ki, tavana dayaq olan dörd səkkizbucaqlı daş sütunları olan ibadət zalı üçnefli məkana malikdir. Bunun nəticəsində zalda sanki sonsuz sayda tağ keçidlər yaranır. Divarların səthi həndəsi fiqurlar və nəbati naxışlarla bəzədilib.

(Saatlı məscidinin daxili interyeri)

Saatlı məscidini Şuşanın digər məhəllə məscidlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət isə onun minarəyə malik olması və həcmnin böyüklüyüdür. Məscidin minarələrinin ümumi quruluşu Yuxarı Gövhər ağa və Ağdam cümə məscidinin minarələrinə bənzəyir. Belə ki, şəhərdəki bu tipli digər məscidlərin damında müəzzin üçün kiçik köşk yerləşdirildiyi halda, Saatlı məscidi üçün rəngarəng kərpiclərdən istifadə etməklə, zəngin naxışlarla bəzədilmiş minarə inşa edilmişdir. Aşağı və Yuxarı Gövhər ağa məscidlərindən fərqli olaraq Saatlı məscidinin minarəsi məscid binası ilə bitişik deyil və minarəyə giriş məscidin daxilindən yox həyətidən həyata keçirilir. Saatlı məscidinin Divanxana meydanından effektiv görünən, ifadəli rəngarəng vertikalı ilə özünəməxsus kompozisiya silueti yaradan minarəsi yerləşdiyi küçənin memarlıq ansamblında tamamlayıcı rol oynayır. Minarənin üstü çadır formalı gümbəzlə tamamlanır. Məscidin interyerlərinin işlənməsində qabartma və yapma bəzəklərdən bol istifadə olunmuşdur [75, s. 42].

1980-ci illərdə məsciddə restavrasiya işləri aparılmışdır. Lakin, 1992-ci il mayın 8-də Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən Şuşa şəhəri işğal edildikdən sonra məscid erməni vandalizminə məruz qalaraq xarabalığa çevirilmiş, onun zəngin interyerləri tamamilə, minarəsi isə qismən dağıdılmışdır.

10 noyabr 2020-ci ildə Şuşanın azad edilməsindən sonra, Azərbaycan dövləti tərəfindən 2021-2023-cü illərdə məsciddə əsaslı bərpa işləri aparılıb. Məscidin restavrasiya işləri məscidin ilkin memarlıq üslubuna uyğun olaraq həyata keçirilmişdir. Belə ki, işğal zamanı məscidə edilən müdaxilələr aradan qaldırılmış və divarların gücləndirilməsi işləri görülmüşdür. Həmçinin zədələnmiş ön sütunun gücləndirilməsi işləri həyata keçirilmiş, məscidin döşəməsi bərpa edilmişdir. Aparılan analizlər nəticəsində minarənin üzərindəki naxışların ilkin rəngi müəyyən olunmuş və minarə ona uyğun şəkildə bərpa edilmiş, ornamentlər bütün incəliklərinə qədər qorunub saxlanılmışdır.

10 may 2023-cü ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva və ailə üzvlərinin iştirakı ilə məscidin əsaslı bərpa işlərindən sonra açılışı baş tutmuşdur.³⁰

Məscidin əsas fasadında fərqli tarixlərin yazıldığı bir-birinə bərkidilmiş iki inşaat kitabəsi vardır. Məscidin daxilində isə, üst hissələrdə olmaqla, Qurani-Kərimdən bir sıra surə və ayələr abidənin sağ, sol və cənub divarlarına, həmçinin mehrabın baş tərəfinə həkk olunmuşdur.

Abidənin əsas fasadının giriş qapısının üzərindəki I kitabə yeddi sətirdən ibarətdir (Bax: Şəkil 16):

³⁰ <https://president.az/az/articles/view/59692>

(Şəkil 16)

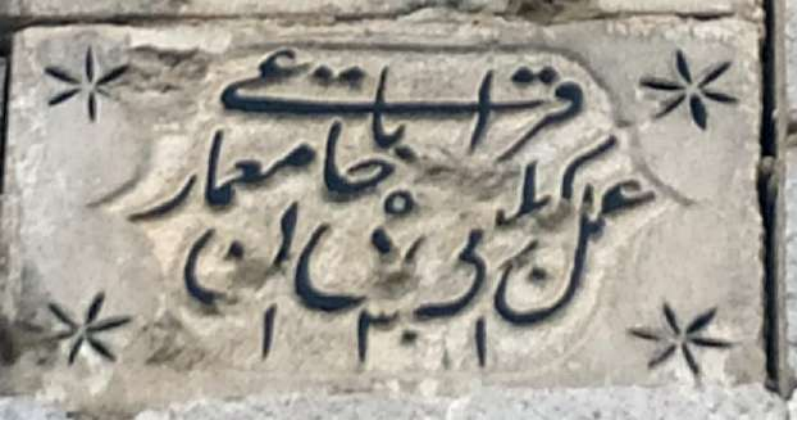
- [۱] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
- [۲] إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ
- [۳] مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ
- [۴] وَالْيَوْمِ الْآخِرِ
- [۵] اللَّهُ مُحَمَّدٌ عَلِيٌّ

[۶] فاطمة حسن و حسين
[۷] مسجد ساعتلو سنة ۱۳۱۲

Tərcümə: «*Rəhman və Rəhim olan Allahın adı ilə. Allahın məscidlərini yalnız Allaha və qiyamət gününə iman gətirən şəxslər təmir edə bilər.*³¹ Allah, Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən və Hüseyin. Saatlı məscidi, 1312-ci il».

Kitabədə Qurani-Kərimin «*Tövbə*» surəsinin 18-ci ayəsinin bir fraqmenti, həmçinin Allah kəlməsi və Əhli-beyt üzvlərinin adları həkk olunmuşdur. Kitabənin son sətrində isə məscidin adı və hicri-qəməri 1312, miladi 1894 tarixi həkk olunmuşdur. Çox güman ki, bu kitabə məscidin inşasından on il sonra ora əlavə edilmişdir.

Fasad hissəsindəki xonçaya bənzər ikinci kitabədə isə məscid memarının adı və inşa edildiyi tarix qeyd edilmişdir (Bax: Şəkil 17):

(Şəkil 17)

³¹ Tövbə, 9/18

Tərcümə: «Kərbəlayi Səfixanın işidir. Qarabağlı memar, 1301»

Göründüyü kimi, ikinci kitabədə qeyd edilən yazıdan aydın olur ki, məscid hicri-qəməri 1301, miladi 1883-cü ildə memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağının layihəsi əsasında inşa edilmişdir.

Saatlı məscidinin daxili interyeri də Quran surə və ayələrin-dən iqtibaslar edilməklə nəfis şəkildə bəzədilmişdir. Belə ki, məscidin sağ divarında Qurani-Kərimdən götürülmüş üç, cənub divarında iki, mehrabda bir, sol divarında isə üç ayə həkk olunmuşdur. Daha dəqiq desək, sağ divarda «*Bəqərə*» surəsinin 43 və 154-cü ayələri və «*İxlas*» surəsi, cənub divarında «*İsra*» surəsinin 23 və 78-ci ayələri, mehrabda «*Həcc*» surəsinin 27-ci ayəsi, sol divarında isə «*İsra*» surəsinin 14, 80 və 82-ci ayələri süls xətti ilə yazılmışdır.

Giriş qapısından sağ tərəfdə yerləşən divara həkk olunmuş, aşağıdan yuxarıya doğru ilk üç yazının mətni belədir (bax: Şəkil 17-19).

[١] وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاٰكِعِينَ

Tərcümə: «*Namaz qılın, zəkat verin və rüku edənlərlə birlikdə rüku edin!*»³²

³² Bəqərə, 2/43

(Şəkil 17)

[٢] قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ

Tərcümə: «(Ya Peyğəmbər!) de: “(Mənim Rəbbim olan) O Allah birdir (heç bir şəriki yoxdur); Allah (heç kəsə, heç nəyə) möhtac deyildir! (Hamı Ona möhtacdır; O, əzəlidir, əbədidir!); O, nə doğmuş, nə də doğulmuşdur! Onun heç bir tayı-bərabəri (bənzəri) də yoxdur!».³³

(Şəkil 18)

³³ İxlas, 112

[٢] أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ
كَانَ مَشْهُودًا

Tərcümə: «*Günortadan (gün batmağa meyl edəndən) gecənin qaranlığınadək namaz (günorta, ikindi, axşam və gecə namazları) qıl. Sühb namazını da qıl. Çünki sübh namazı müşahidə olunur*».³⁶

(Şəkil 21)

Mehrabın yuxarı hissəsində mərkəzdə ərəb dilində «*Ya Allah*» (يا الله) ifadəsi həkk olunmuşdur.

Mehrabın üst hissəsində isə sağ və sol tərəf olmaqla «*Həcc*» surəsinin 27-ci ayəsindən kiçik bir fraqment müakəs formada iki dəfə yazılmışdır (bax: şəkil 21).

مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ

Tərcümə: «... *Hər cür uzaq yoldan*».³⁷

³⁶ İsra, 17/78

³⁷ Həcc, 22/27

(Şəkil 22)

Məscidin sol divarında yuxarıdan aşağıya doğru yazıların mətnləri belədir (bax: şəkil 23-25).

[۱] (وَقُلْ) رَبِّ اَدْخِلْنِيْ مُدْخَلَ صِدْقٍ وَاَخْرِجْنِيْ مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاَجْعَلْ لِيْ مِنْ لَّدُنْكَ سُلْطٰنًا نَّصِيْرًا

Tərcümə: «(De:) Ey Rəbbim! Məni daxil edəcəyin yerə (Mədinəyə) xoşluqla daxil et, məni çıxaracağın yerdən (Məkkədən) də xoşluqla çıxart. Öz dərgahından mənə kömək edə bilən bir dəlil ver!».³⁸

(Şəkil 23)

³⁸ İsrə, 17/80

[۲] وَنُنزِلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ ۗ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا

Tərcümə: «Biz Qurandan möminlər üçün şafa və mərhəmət olan ayələr nazil edirik. O, zalımların (kafirlərin) ancaq ziyanını artırır».³⁹

(Şəkil 24)

[۳] أَفْرَأَ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا

Tərcümə: «Oxu, kitabını (əməl dəftərini). Bu gün sən haqq-hesab çəkməyə özün-özünə (özün öz əməllərinin şahidi olmağa) kifayətsən!»⁴⁰

(Şəkil 25)

³⁹ İsra, 17/82

⁴⁰ İsra, 17/14

2.1.3. Hacı Yusifli məscidi

Vaxtilə kitabəsi olmuş, işğal dövründə isə ermənilər tərəfindən yazılı abidəsi məhv edilmiş tikililərdən biri də Hacı Yusifli məscididir. Məlum olduğu kimi, Pənah xanın göstərişi ilə Aran və Muğan zonasından Şuşanın inşası üçün cəlb olunan tayfalar sıx yaşadıqları məhəllələrə tayfalarının və ya özlərinin adlarını verərdilər. Məhəllə salındıqca məscid, bulaq, meydan inşa edilirdi. Belə məscidlərdən biri də Şuşanın Hacı Yusifli məhəlləsində yerləşir. XIX əsrin sonlarında tikildiyi güman edilir. Memarı Memar Kərbalayi Səfixan Qarabağidir.

(Hacı Yusifli məscidi)

Məscid XIX əsrdə Şuşada fəaliyyət göstərən 17 məsciddən biri olmuşdur. Məscidin düz yaxınlığında Hacı Yusifli bulağı da yerləşir.

XIX əsrdə tikilmiş Hacı Yusifli məscidinin ümumi giriş qeyri-simmetrik həll edilmiş baş fasad pəncərələr və qapı açırı-

mından ibarət olmuşdur. Buna baxmayaraq həmin açırımları örtən aypara şəkilli tağbəndlər və bu tağbəndlərin yuxarisında qoyulmuş daş kitabə xüsusi zövqlə işlənmişdir. Hacı Yusifli məscidinin də ümumi zalında qadınlar üçün ibadət otağı inşa edilmiş və bura daxil olmaq üçün ümumi giriş qapısı yanından ayrıca qapı qoyulmuşdur. Həmin qapının içəri astanasından başlayan pilləkənlər birbaşa qadınlar bölməsinə qalxır. Ümumi giriş qapısının üst tərəfində qoyulmuş bir cüt pəncərə isə həmin bölməni kifayət qədər təbii işıqla təmin edir. Bu məscidin sütunsuz ibadət zalını baş və yan fasadda düzülmiş pəncərələr işıqlandırır. Məscidin dördyamaqlı dam örtüyündə azançı üçün «*güldəstə*» quraşdırılmışdır. Hacı Yusifli məscidinin qarşısındakı meydanı yüksək zövqlə bəzədilmiş sərin sulu bulaq bəzəyir. Həmin bulağın da bütün bədii həlli ilə məscid memarlığı arasında uyğunluq hiss olunur. Odur ki burada hər iki inşaat obyektinə bir kompozisiya kimi baxılır.

Əldə etdiyimiz foto-şəkilə əsasən kitabənin mətni belədir (bax: şəkil 26).

[۱] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 [۲] إِنَّمَا يَعْزُرُ مَسَاجِدَ
 [۳] اللَّهُ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ
 [۴] وَالْيَوْمِ الْآخِرِ
 [۵] اللَّهُ مُحَمَّدَ عَلِيَّ فَاطِمَةَ
 [۶] حَسَنَ وَحُسَيْنَ
 [۷] ۱۳۱۲

Tərcümə: «*Rəhman və Rəhim olan Allahın adı ilə. Allahın məscidlərini yalnız Allaha və qiyamət gününə iman gətirən şəxslər təmir edə bilər.*⁴¹ *Allah, Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən və Hüseyin, 1312*».

⁴¹ Tövbə, 9/18

(Şəkil 26)

Kitabədə Qurani-Kərimin «*Tövbə*» surəsinin 18-ci ayəsinin bir hissəsi, həmçinin Allah kəlməsi və Əhli-beyt üzvlərinin adları həkk olunmuşdur. Kitabənin son sətrində isə hicri-qəməri 1312, miladi 1894/95 tarixi həkk olunmuşdur ki, bu da məscidin XIX əsrin sonlarında inşa edildiyini deməyə imkan verir.

Lakin otuz illik işğal dövründə bu tarixi abidənin böyük təxribat görməsinə və kitabəsinin məhv edilməsinə səbəb olmuşdur.

2.1.4. Çuxur məhəllə məscidi

Kitabəsi olan məscidlərdən biri də Çuxur məhəlləsində yerləşən ibadət evidir. Məscidin XIX əsrin ikinci yarısında inşa edildiyi ehtimal olunur. Məscid öz adını yerləşdiyi məhəllənin adından götürür. Lakin, kitabədə yazılanlara əsasən, bu tikilini «*Qadınlar məscidi*» də adlandırmaq mümkündür.

(*Çuxurlu məscidi* – işğal dövründə ermənilər tərəfindən vandalizmə məruz qalmışdır)

İki mərtəbədən ibarət olan Çuxur məhəllə məscidi, memarlıq quruluşu baxımından digərlərindən fərqlənir. Əvvəla, bu məscid ölçüsünə görə bir sıra məhəllə məscidlərindən daha böyükdür. Digər bir səciyyəvi cəhəti isə, çoxlu tağlı pəncərələrə malik olmasıdır.

Abidənin birinci mərtəbəsində, şərq tərəfdə hər birinin ayrıca girişi olan dörd otağı vardır. Daha əhəmiyyətli olan birinci otağın ölçüsü təxminən 5 x 5 metrə bərabərdir və tağlı girişə malikdir. Digər üç otağın hər birinin en və uzunluğu 5 x 3 metrə bərabərdir.

Bu otaqların yuxarı mərtəbəsində mehrabı olan məscid yerləşir. Şərq hissəsində altı tağ vardır ki, ikinci və beşinci tağlar daha böyükdür. Bu tağlardan məscidə işıq düşür. İkinci mərtəbənin qərb hissəsində isə beş tağ vardır.

Məscidin əsas fasadında dörd sətirdən ibarət, fars dilində, nəstəliq xətti ilə yazılmış bir kitabəyə rast gəlmək mümkündür. Kitabənin mətni belədir: (bax: şəkil 27).

- [۱] وقف مخلد شرعي مهرنسا بگم
 [۲] بنت شیرخان این جای زنانه مسجد را که تعزیه امام
 [۳] علیه السلام جمع شونند. باعث تعمیر گشت
 [۴] طویبی بگم بنت ابره خان فی غره شهر محرم ۱۳۱۱

Tərcümə: «*Mehrinisa bəyim Şirxan qızı məscidin bu qadınlara yerini İmamın (əleyhis-salam) təziyə məclislərinə cəm olmaq üçün əbədi vəqf etmişdir. Tuba bəyim İbraxan qızı isə 1311-ci ilin Məhərrəm ayının əvvəllərində bu yerin təmirinə bais olmuşdur.*»

(Şəkil 27)

Kitabədən belə məlum olur ki, məsciddə qadınlara aid bir hissə olmuşdur. Məscidin bu hissəsi, Məhərrəm ayında qurulan İmam Hüseyn (ə) yas məclislərinin keçirilməsi üçün Mehrinisa bəyim Şirxan qızı tərəfindən inşa edilmişdir. Daha sonralar,

Tuba bəyim İbrəxan qızı tərəfindən 15 iyul 1893-cü ildə yenidən təmir olunmuşdur.

Məscidə işğal dövründə böyük zərər dəymiş, bütün interyeri məhv edilmişdir. Məscidin bəzi divarları və kitabəsi salamat qalmışdır.

2.2. Karvansaralar

Məlum olduğu kimi karvansaralar Şuşanın memarlıq abidələri içərisində xüsusi yer tutur. Qarabağ xanlığında müsəlman memarlıq mədəniyyətinə uyğun olaraq, şəhər salınarkən dövlət əhəmiyyətli və ictimai məqsədlərlə bir sıra tikililərin inşası zəruri idi. Əlbəttə, bunların içərisində xanlığın iqamətgahı, qala divarları, məscidlər, ovdanlar və karvansaralar ilk sırada gəlirdi.

Şuşa şəhərində inşa edilmiş karvansaralar haqqında ətraflı məlumatları Baharlının «*Əhvalat-i Qarabağ*» və Həsən İxfə Əlizadənin «*Şuşa şəhərinin tarixi*» əsərlərində görürük. Baharlı öz əsərində şəhərdə inşa edilmiş karvansaralar və onların sonrakı taleləri haqqında məlumatları daha dəqiqliyi ilə qeyd edir:

«Bir də xahiş edənin xahişinə görə gərək karvansaraları sayaq. Belə ki, qədim vaxtkı şəhərin aşağı tərəfi abad imiş. Əvvəl bir qitə karvansara aşağı bazarda Uğurlu bəy təmir edib. Elə ki yavaş-yavaş yuxarılar abad olub aşağı tərəf zəyə olub o yerlərdə olan dükan və karvansara xarab olublar. Sonra bir karvansara Hacı Əmiraslan bəy təmir edib. Və bunun oğlu yox idi, iki nəfər qızları qalmışdır. Qızlarının biri mərhum Hacı Seyid Əhmədağada imiş. Və birisi Mirzə Qasımda idi. Yetişdi bunlara və bunlar bir müddətdən sonra satdılar Məşhədi Hüseyin Mirsəyyaf oğluna. Buranı söküb təzə təmir edib. Yenə bir karvansara Hacı Hüseyin təmir edib. Bu karvansara əvvəl-dənabəddə olmadı. Həmişə boş qalar. Buna səbəb bu olub ki, o karvansara Xoca Mərcanlı məhəlləsinin miyanından qarışıbdır, vəqf yerindən qəsb olub. Ona görə abad olmur. Bir qitə karvansara - Timçəli Hacı Məhərrəm təmir edib. Əvvəlinci karvansara budur və günbəgün abaddır. Bunun timcəsinin

xərçi vəqfdir ki, hər il on gün Məhərrəm həməm tımcədə təziye-yi imam Hüseyın saxıarlar. Onun mədaxilini imam ehsanı edərler. Bir karvansara Hacı Böyük və Hacı İskəndərbəy təmir edıblər. İki qardaş, abaddır. Və bir karvansara Ağa Qəhrəman Mirsəyyaf oğlu təmir edib, hələ tamam deyil. Bir karvansara Abbas bəy təmir edib, o da tamam deyil. Bir karvansara Cavad ağa təmir elədir, hələ tamam deyil. Yenə bir karvansara Gövhər ağa təmir elətmişdi, məscidi camelərə vəqf etmişdir. İndi Həsən ağanın təsərrüfündədir» [30, s. 41].

Baharlıının verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Şuşanın bəyləri və zəngin adamları karvansara inşasına xüsusi diqqətlə yanaşırdılar. Ola bilsin, Şuşa şəhəri dövrünün ticarət mərkəzlərindən biri olduğu üçün karvansaralara böyük ehtiyac var imiş. Şuşanın imkanlı sakinlərindən Uğurlu bəy, Hacı Əmiraslan bəy, Hacı Hüseyın bəy və başqaları «*Aşağı bazar*» və «*Meydan*» deyilən yerlərdə karvansaralar tikdirib istifadəyə vermişdilər. Bu karvansaralar Şuşanın memarlıq kompleksinin əsas tikililərindən hesab olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, karvansara tikintisi sonralar da davam etdirilmişdir. XIX əsrin sonlarında Şuşada artıq 10 karvansara fəaliyyət göstərirdi. Onların arasında Hacı Abbas, Qatırçı Murad, Xanlıq Muxtar, Xan qızı və s. karvansaralar xüsusilə seçilirdi.

2.2.1. Məşədi Hüseyın Mir Səyyaf oğlu Karvansarası

XIX əsrin sonlarında Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərən əsas karvansaralardan biri də Məşədi Hüseyın Mirsəyyaf oğlunun mehmanxana tipli karvansarası idi. Bu tikili haqda ətraflı məlumatı Həsən İxfə Əlizadə qeyd edir:

«Məscid-i əqsa-yi Hüseyıniyyə»⁴² haqqında aşağıdakıları demək olar: Bu bina-karvansara Şuşanın dindar varlılarından

⁴² Kitabədə «*Hüsniyyə*» kimi yazılmışdır. Görünür, Həsən İxfə Əlizadə sözü oxyarkən kiçik xətəyə yol vermişdir.

olan Məşədi Hüseyn Mirsiyab⁴³ oğlu tərəfindən yuxarı məscidə vəqf olunmuşdur. Şuşada Yuxarı Cümə məscidindən təxminən 25-30 metr aralı böyük bir karvansara bina olunubdur. Bu karvansaranın daxilində 25 dükan və dükanlardan yuxarıda 2-ci mərtəbədə 25 mənzil vardır. Şimal tərəfdən dörd dənə dükan vardır ki, bu da karvansaranın, tikintinin genişliyini, onun üç dalan və qapanın zəruriliyini əmələ gətirmişdir. Karvansaranın ikinci mərtəbəsində cənub tərəfin qurtaracağında böyük bir zal məscid üçün nəzədə tutulmuşdur. Həmin böyük salonu Məşədi Hüseyn məscid məqsədilə təsis etmişdir. Həmin məscid Şuşanın məhəllə məscidləri həcmindədir. Bu binanı vəqf edən Məşədi Hüseyn Mirsiyab oğlu öz vəsiyyətnaməsini karvansaranın həmin məscid salonunun bayır fasadında gözəl və aydın xətlə daşa həkk etdirmişdir. Həmin kitabədə Məşədi Hüseyn məscidi «Məscid-i əqsa-yi Hüseyniyyə» adlandırmışdır» [30, s. 118-119].

Həsən İxfə Əlizadənin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, karvansara Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin 20-30 metrliyində, şəhərin mərkəzi küçələrinin birində yerləşir. Daha dəqiq desək, karvansara şəhərin yuxarı hissəsində, «*Şeytan bazarı*» adlı yerdə yerləşirdi. Karvansara ilk dəfə XIX əsrin əvvəllərində İbrahim-xəlil xanın böyük oğlu Məhəmməd-həsən ağanın lələsi Hacı Əmiraslan bəy Məhəmməd oğlu tərəfindən tikilmişdi. Hacı Əmiraslan bəy vəfat etdikdən sonra kürəkənləri Hacı Mir Əhməd ağa Mir Fəseh ağa oğlu və Mirzə Qasım bəy Məşədi Həsən ağa oğlu karvansaranı Məşədi Hüseyn Mir Səyyaf oğluna satmışdılar. Qeyd olunduğu kimi, Məşədi Hüseyn bu karvansaranı Şuşanın zəngin adamlarından biri olan Hacı Əmiraslan bəydən aldıqdan sonra, 1889-cu ildə sökdürüb yerində yenisini inşa etdirmişdir. Karvansaranın memarı Qarabağ vilayətində bir çox abidələrin inşasında iştirak etmiş məşhur qarabağlı memar Kərbəlayi Səfixan idi.

Bu tikili istər böyüklüyünə, istərsə də memarlıq xüsusiyyətinə görə şəhərdəki digər karvansaralardan seçilirdi. Karvansara

⁴³ Həsən İxfə Əlizadə xəta edərək Mirsəyyaf yerinə Mirsiyab yazmışdır.

memarlıq quruluşu baxımından iki mərtəbədən ibarət daş bina idi. Buna görə bu tikiliyə yerli əhali arasında ikimərtəbəli karvansara da deyilir. İkinci mərtəbədə qonaqlar üçün iyirmi beş otaq nəzərdə tutulmuşdu. Adətən, qonaqlar, tacirlər və nadir hallarda səyahlar tikilinin xidmətlərindən istifadə edirdilər. Karvansaranın qalan hissəsində bir neçə tacir kontoru və otuza yaxın müxtəlif tacir dükanı yerləşirdi. Başqa ifadə ilə birinci mərtəbədə iyirmiyə qədər dükan-dəlləxana, çəkməçi, dərzi, sərrac, papaqçı, nalbənd və sair dükanlar, bir neçə ticarət dükanı, dini ayinləri icra etmək üçün məscid fəaliyyət göstərirdi. Təzə karvansaranın yeniliyi binanın içərisində, ikinci mərtəbədə təxminən 9 x 8 metr ölçüdə ibadət zalı olan üçnefli məscidin olması idi.

*(Məşədi Hüseyn Mir Səyyaf oğlu karvansarasının
fusad görünüşü)*

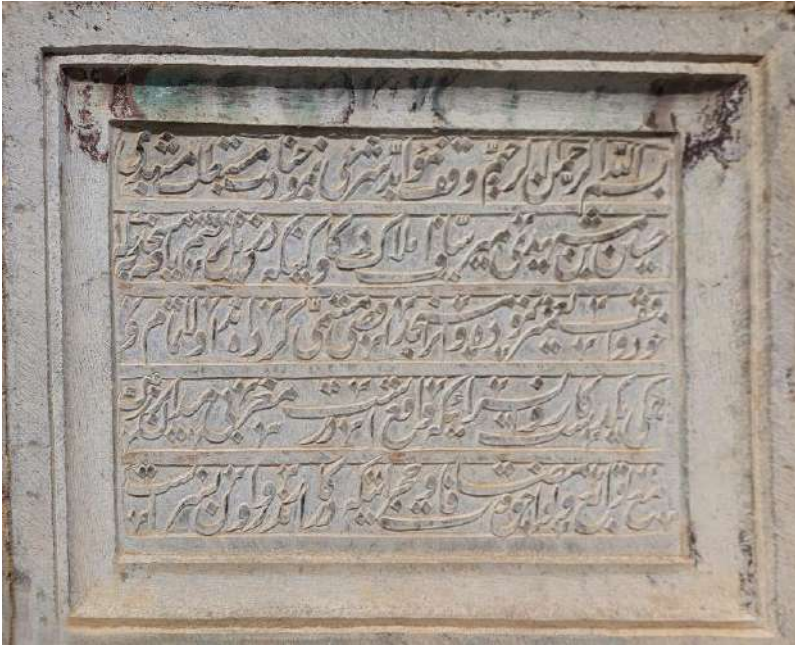
Ən yaxşı Avropa mehmanxanalarında olduğu kimi qonaqlara dərzilər, papaqçılar, bərbərlər və çəkməçilər xidmət göstərilirdi. Karvansara öz gözəl xidməti ilə tacirləri və səyyahları cəlb edirdi. Birinci mərtəbədə isə müxtəlif ticarət mağazaları vardı. Məşədi Hüseyn vəfat etdikdən sonra oğlanları Ağa Qəhrəman və Məşədi Şükür karvansaranı şərikli işlətməyə başlamışlar. Sovet dövründə isə Məşədi Şükür Mirsəyyaf oğlunun karvansarası ticarət kompleksinə çevrilmişdi.

Karvansaranın əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də üzərinə dörd hissədən ibarət kitabənin əlavə edilməsidir. Kitabələr fars dilində olmaqla nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Kitabələrdə Məşədi Hüseyn Mirsəyyaf oğlunun karvansaranı vəqf etməsindən və ianə edilmiş əmlakın istifadə təyinatı haqqında bəhs edilir. Yazılardan məlum olur ki, Məşədi Hüseyn «*Məscid-i Əqsa-yi Hüsniyyə*» adlı məscid inşa etdirmiş və sahib olduğu karvansaranı, eyni zamanda illik gələn gəlirləri həmin məscidə vəqf etmişdir. Aşağıda həmin kitabələrin fars dilində orijinal mətnlərini və Azərbaycan dilinə tərcümələrini qeyd edirik:

I kitabənin mətni belədir (bax: şəkil 28).

- [۱] بسم الله الرحمن الرحيم، وقف مؤبدا شرعي نمود جناب مستطاب
مشهدی
- [۲] حسین بن مشهدی میر سیاف أملاك و دكاكینه در زیل تراقم یافته به
مسجد آنکه
- [۳] خود واقف تعمیر نموده و آنرا مسجد أقصى مسمى کرده أند و الإتمام و
- [۴] همگی یکدست کاروانسرا که واقع است در مغربی میدان بزرگ
- [۵] مع توابع و لواحق و مضافات و حجراتکه در آندرون کاروانسراست

Tərcümə: «*Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə. Çox hörmətli Məşədi Hüseyn Məşədi Mir Səyyafın oğlu aşağıda qeyd olunan əmlak və dükənləri özünün inşa etdirdiyi Əqsa adlanan məscidə hüquqi və əbədi olaraq vəqf edir. Əvvəla, böyük meydanın qərb tərəfindəki əlavələr və içəridəki otaqlarla birlikdə bir dəst böyük karvansara*».

(Şəkil 28)

II kitabənin mətni belədir (bax: şəkil 29).

- [۱] تحتانی و فوقاتی متضمن به پنجاه و یکباب دکاکینکه در بیرون کاروانسراست
- [۲] از طرف شمال چهار باب علاوه در سر بازار طرف کلیسا
- [۳] روس نصف پانزده باب دکاکینکه با قراء ولد حاجی
- [۴] صادق مشارکت دارند و نصف سه باب دکان شمالی قصابخانه
- [۵] بشراکتی قرای مذکور همین کاروانسرا و دکاکینکه مشخص گردید
- [۶] بالکلیه واقف مذکور وقف صحیح شرعی نموده بمسجد اقصای خودشان

Tərcümə: «*Aşağı və yuxarı mərtəbələrdəki əlli bir dükan, karvansaranın xaricindəki dükanlar; şimal tərəfdə dörd dükan, əlavə olaraq rus kilsəsi tərəfdə, bazar başındakı Qara Hacı Sadiq oğlu ilə şərik olan on beş dükanın yarısı, qəssabxana-*

nın şimalındaki yuxarıda qeyd olunan Qara ilə müştərək üç dükanın yarısını və yuxarıda adı çəkilən karvansara və dükanları bütünlüklə vaqif (vəqf edən) özünün Əqsa məscidinə hüquqi cəhətdən vəqf etdi».

(Şəkil 29)

III kitabənin mətni belədir (bax: şəkil 30).

[۱] و دستورالعمل مخارج و قوانین آن متولیهها مداخله تیکه از املاک جمع خواهد کشت آنرا سه قسم باید نمود ثلث اول می باید که همه اوقات در تزیید در معامله شرعی باشد که اگر

[۲] خدا نکرده مسجد اقصای حسنیه منهدم شود از نقد اندوخته تجدید توان نمود و دو ثلث اخررا مصارف نمایند بقراریکه در هر یکسال موجب متولی موقوفات

[۳] یکصد مناص بعد متولیهها در هر سال به ملانی که در مسجد حسنیه هر روز نماز جماعت خواهد کذارد وظیفه قرار دهند پنجاه مناص و یکنفر مؤذن و یکنفر مجاور هر یک را در سالی چهل مناص و یک نفر روضه خوان

[۴] بیست پنج مناص و در هر ماه محرم بهر محله پنج پوط نفت سیاه و سه مناص نقد و در هر سال بسه نفر زوار پیاده از پانزده تا بست مناص و امواتیکه از اهل استحقاق باشد از غربا و غیره تهجیز و تدفین نمایند

[۵] و در وقت گرانی به فقراي شهر از سیصد تا پانصد مناص آرد و یا گندم و یا نان قسمت نمایند و چهار نفر عیال واقفرا بدهند در هر سال پانصد و سی مناص نسلا بعد نسل بقرار قسط و خرج تجهیز و تکفین

[۶] فربایضات واقف را پانصد مناص و برای حج بلد واقف از پانصد تا هفت صد مناص و آداء دیون واقف از موقوفات بعد از انتقال هر قدر که باشد و در شب جمعه هر هفته سه مناص بسی فقراي شهر و مخا

Tərcümə: «Vəqf əmlakını idarə edən mütəvəllilər mədaxili aşağıdakı qayda ilə xərcləməlidirlər: Əmlakdan toplanan mədaxili üç yerə bölmək lazımdır: Əvvəlinci üçdə biri həmişə gərək şəriət qanununa əsasən artmaqda olsun ki, əgər Allah eləməmiş Hüsniyə Əqsa məscidi dağılsa o artmaqda olan puldan məscidi təmir edib, təzələmək mümkün olsun və digər iki hissəni bu cür xərcləsinlər: Vəqf əmlakı mütəvəllilərinin illik məvacibi 100 manat olsun, sonra mütəvəllilər Hüsniyyə məscidində hər gün camaat namazı qıldıracaq bir mollaya 50 manat vəzifə haqqı müəyyənləşdirsinlər. Bir nəfər müəzzin və bir nəfər mücavirin hər birinə ildə 40 manat, bir nəfər rövzəxana 25 manat və hər Məhərrəm ayında hər məhəlləyə beş pud qara neft, 3 manat nəqd pul və ildə üç nəfər piyada zəvvərə 15 manatdan 20 manata qədər pul verilsin. Qərib və kasıbların cənazələrini dəfn etsinlər və bahalıq zamanı şəhər kasıblarına 300 manatdan 500 manata qədər pul və ya buğda və yaxud çörək paylasınlar. Vaqifin dörd nəfər ailəsinə nəsil-bə-nəsil ildə hissə-hissə 530 manat verilsin. Vaqifin dəfn mərasiminə lazım olan xərclərə də 500 manat verilsin. Vaqifin Həcc ziyarətinə 500 manatdan 700 manata qədər pul ayrılın. Vaqifin vəfatından sonra onun borcları nə qədər olsa ödənilsin. Hər həftə cümə axşamı şəhərin 30 kasıbına 3 manat verilsin».

(Şəkil 30)

IV kitabənin mətni belədir (bax: şəkil 31)

- [۱] و مخرج تکیه دهه اول محرم در هر سال بقرار وقف نامه در روز جمعه هر هفته تکیه نمایید و
- [۲] جواز متولیهها برای آب آوردن و پل زدن بصلاح جماعت و نذر حیدری و دست عرب و
- [۳] قاسم اوطاقي هر یکرا سه مناط هشت گرونکه قند و تولیه أموات موقوفات در خود واقف مادام
- [۴] الحیات و مداخله جماعت قراباغ بامور موقوفات و مواظبت ایشان فمن بدله ما بعد سمعه فانما اثمه
- [۵] علی الذین یبدلونہ و صیغہ شرعیة جاری گردید وقفا و صحیحا و شرعیاً حرره علی ولد حاجی عباس سنة ۱۳۰۶

Tərcümə: «*Vəqfnamənin qərarına əsasən hər il Məhərrəm ayının ilk ongününiün təkyəsinin xərci ödənilsin və hər həftənin cümə günü təkyə qurulsun. Mütəvəllilərə camaatın xeyrinə su çəkmək və körpü salmaq icazəsi verilsin. Heydəri nəzəri, ərəb dəstəsi və Qasim otağının hərəsinə 3 manat pul, 8 girvəngə qənd verilsin. Qarabağ əhalisi vəqifin zamanında əgər lazım gələrsə vəqf işlərinin idarəsinə nəzarət və dəxalət edə bilərlər. Kim onu (vəsiyyəti) eşitdikdən sonra dəyişdirərsə, onun günahı yalnız onu dəyişdirənlərdir.*⁴⁴ Əli Hacı Abbasın oğlu onu 1306-cı ildə yazdı».

⁴⁴ Bəqərə 2/181

(Şəkil 31)

Kitabənin sonunda həkk olunmuş məlumatlardan aydın olur ki, kitabə Əli Hacı Abbas oğlu tərəfindən hicri-qəməri 1306, miladi 1888/89-cu illərdə yazılmışdır. Belə güman etmək olar ki, karvansaranın inşası elə həmin ildə, 1888/89-cu ildə tamamlanmışdır.

2.3. İmarət və malikanələr

Şuşa şəhəri Qarabağ xanlığının mərkəzinə çevrildikdən sonra digər xanlığın tərkibində olan bəzi vilayətlərin əhalisi bu şəhərə köçürülür. Şəhərin əlverişi şəraitinə və gözəl təbiətinə görə nəinki xanlığa aid ərazilərdən, hətta Azərbaycanın digər böyük şəhərlərindən, Təbriz, Ərdəbil və s. yerlərdən bir sıra sənətkar və ziyalı ailələr bu şəhərə köç edir. Bu baxımından, Azərbaycanın digər şəhərləri kimi, Şuşada da əhalinin sosial tərkibi rəngarəng idi. Burada xan nəslinə mənsub ailələrlə yanaşı, bəy-

lərin, dövlət məmurlarının, din xadimlərinin, tacirlərin, sənətkarların, maafların⁴⁵, hərbiçilərin, müəllimlərin, tibb işçilərinin və başqalarının ailələri yaşayırdı. 1830-cu il məlumatına əsasən Şuşada 56 bəy, 64 müsəlman ruhanisi, 21 xristian din xadimi, dükanı olan 200 tacir və emalatxanası olan 266 sənətkar yaşayırdı [44, s. 307-308].

Göründüyü kimi, Şuşada yaşayan əhalinin tərkibi, imtiyazlı silk daxil olmaqla müxtəlif təbəqələrdən təşəkkül tapırdı. Bunu bir neçə səbəblə izah etmək mümkündür. Təsis edildiyi gündən etibarən fasiləsiz müharibələrin gətməsinə və şəhərə edilən hücumlara baxmayaraq, qala-şəhər etibarlı sığınacaq rolunu oynayırdı. Digər bir səbəb isə şəhərin ticarət yollarının üzərində yerləşməsi və elit-siyasi təbəqə tərəfindən ticarət üçün münbit şəraitin, həmçinin bu məqsədlə bütün infrastrukturun yaradılması idi. Bundan əlavə, şəhərdə yaşayan dövrünün böyük alim və ziyalılarının yaratdığı təhsil ocaqlarının fəaliyyəti, sənətkarlıq sahələrinin inkişafı, onlarla emalatxanalarının açılması və başqa səbəblər Qarabağ bəylərinin əksəriyyətini Şuşada yaşamağa sövq edirdi. Buna görə də şəhərə köç etmiş xan və bəy nəsilələrinin nümayəndələri özləri üçün təmtəraqlı imarətlər tikdirirdilər.

Bu məqsədlə şəhərdə mudafiə tikililəri ilə yanaşı, çoxlu yaşayış evləri, imarətlər, saraylar, hamamlar, karvansaralar və məscidlər tikilib istifadəyə verilmişdi. Şəhərin memarlıq abidələri içərisində imarətlər, yaşayış evləri və saraylar xüsusi yer tuturdu. XIX əsrdə müxtəlif ölkələrdən Şuşa şəhərinə səyahət edən səyyahların qeyd etdiklərinə görə qalada evlər çox yaraşlıq, hündür və çoxsaylı pəncərələrlə işıqlandırılırdı [33, s. 111].

Qarabağ salnaməçilərinin qeydlərinə görə, həm Pənahəli xan, həm də İbrahimxəlil xan Şuşada özləri və övladları üçün altı saray və imarət tikdirmişdi. Bu haqda Mir Mehdi Xəzani «*Kitab-i tarix-i Qarabağ*» əsərində qeyd edir: «*Qalanın bir kənarında (Pənahəli xan) özünə imarət yapmışdı. Qalaça tək bürc*

⁴⁵ Hər cür vergi və mükəlləfiyyətdən azad olan kəndli, bəylərdən aşağı dayanan zümrə, imtiyazlı sosial təbəqə

*və barılı idi və böyük oğlu İbrahim xana yenə bir təpə üstə öz evinə bərabər imarəti-mərqub yapmışdı ki, düşmən qalaya gələn çağda, lazım yerləri mühafizət edə. O da bürc və barıhdır. İkinci oğlu Mehrəli bəyə və üçüncü oğlu Talıbxan bəyə dəxi qala içində imarət və ev təmir edib ki, bürc-barılıdır. Onlar da indi durur. Hasarı möhkəm məlumdur» [28, s. 231]. Xəzani İbrahimxəlil xanının dövründə də bir neçə imarətin tikilməsindən söhbət açır və imarətlər haqqında ətraflı məlumat verir. «**İbrahim xanın təmiratında iki mərqub imarətlər idi ki, öz evləri idi. Birisində Xurşidbanu bəyim, Mehdiqulu xanın anası sakin olardı. Birisində Ümmə xan Dağıstanlının bacısı Bikə ağa olurdu. Onların birində şindi Mehdiqulu xanın evi sakindir. Birisində Əhməd xan evidir. Sonra təcidi-imarət ediblər» [28, s. 234].***

Şuşada tikilmiş xan saraylarının və imarətlərinin özünə-məxsus memarlıq üslubları və ölçüləri digərlərindən fərqlənirdi. Onlar çox vaxt yonulmuş daşlardan tikilir, müxtəlif şərq ornamentlərinə uyğun oyma naxışlarla bəzədilmiş taxta qapılarla və böyük şüşəli pəncərələrlə tamamlanırdı. Saraylar, adətən, ikitaylı qapıları olan hündür divarlarla əhatə olunurdu.

XIX əsrin ikinci yansında Şuşanın sürətlə inkişafı burada tikinti-abadlıq işlərinin böyük ölçüdə geniş vüsət almasına yol açmışdı. Şəhərin varlı adamlarına məxsus irihəcmli yaşayış evlərinin, imarətlərin inşası artıq dəb halını almışdı. Kərim bəy Mehmandarovun, Hacı Məmmədovun, İskəndər Rüstəmovun, Səfi bəyovun, Hacıquluların, Zöhrəbəyovların, İsgəndər Rüstəmovun, Şirin bəyin və başqalarının bu dövrdə inşa edilmiş imarətləri özlərinin orijinal memarlıq üslublarına və zəngin divar rəsmlərinə görə diqqəti cəlb edir. 1864—1865-ci illərdə Şuşaya səfər etmiş məşhur rus rəssamı V.V.Vereşagin yazırdı: «**Şuşanın bir çox varlı evlərinin divar və tavanları, əsasən, döyüş səhnələrini, hökmdarların və qədim nağul qəhrəmanlarının portretlərini əks etdirən kompozisiyalar və süjetli rəsmlərlə bəzədilmişdir» [78].**

*(Şuşada imarətlərdən birinin rəsmi,
1865-ci il - V.V.Vereşagin)*

O dövrdə, şəhərdə inşa edilmiş əksər tikililərin rəsmlərini məşhur rəssam Qəmbər Qarabaği və onun qardaşı Səfər çəkmişdir [91, s. 79]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu iki qardaş Şəki xan sarayının bəzədilməsi və rəsmlərinin çəkilməsində fəal iştirak etmişlər.

Şuşada inşa edilmiş imarət və şəxsi malikənlərə ərəb, fars və azərbaycan dilində yazılmış inşaat kitabələrinin qoyulması əsas memarlıq elementlərindən biri hesab olunurdu. Adətən, kitabələrin üzərində imarəti inşa edən şəxsin adı və binanın tikildiyi il qeyd edilirdi. Bununla yanaşı, bir sıra epigrafiq abidələrdə Qurani-Kərimdən ibrətamiz ayə və dualar, həmçinin şərq poeziyasına aid şeirlər və yaxud böyük şəxsiyyətlərin kəlamları həkk olunurdu.

Bu cür müklərdən biri də XIX əsrə aid Hacı Quluların imarətidir. Çuxur məhəlləsində yerləşən bu imarətin inşasına 1849-

cu ildə başlanılmış, 1853-cü ildə tamamlanmışdır. Mülk məşhur tacir Qulu Məhəmmədoğlunun sifarişi ilə inşa edilmişdir. Hacı Qulu ilk əvəllər Cəfərqulu xan Məhəmməd həsən ağa Cavanşirə xidmət etmiş, daha sonralar ticarətlə məşğul olaraq böyük mal-mülkə sahib olmuşdur.

(*Hacı Quluların imarəti* – işğaldan əvvəl)

Xalq arasında Hacı Qulular sarayı kimi tanınan bu mülk, öz memarlıq üslubu və milli koloriti ilə Şuşa şəhərinin əsas tarixi abidələrindən biri hesab olunur. Sarayın 46 otağı və iki böyük qonaq zalı var idi. 1865-ci ildə Şuşada olmuş rus rəssamı V.V.Vereşşaginın əsərində bu zallardan biri təsvir olunub. 1992-ci ildə Şuşa şəhərinin ermənilər tərəfindən işğalı zamanı Hacı Quluların mülkü top atəsinə tutularaq divarları dağıdılmışdır. Hazırda divarlarının bəzi hissələri qalmaqdadır.

(Hacı Quluların imarəti – işğal dövründə)

İmarətin memarlıq quruluşu barəsində ətraflı məlumata Ələsgər Salamzadənin «*Azərbaycan arxitekturası (XVI-XIX əsrlər)*» əsərində rast gəlmək mümkündür.

Evin uzadılmış düzbucaqlı formasına malik planı, ara divarı boyunca inşa edilmiş və birinci mərtəbədəki xidməti otaqları ikinci mərtəbədəki yemək və yaşayış otaqları ilə birləşdirən pilləkəni ilə diqqət çəkir. Evin tamamilə parad xarakteri daşıyan üçüncü mərtəbəsi iri zal və onun yanlarında yerləşən qonaq otaqlarından ibarətdir. Evin həyətə baxan fasadında üç mərtəbəli açıq veranda yerləşir. Tikilinin yan tərəfində yerləşən açıq daş pilləkən bu verandalara aparır.

Bu evin otaqları, xidmət məqsədinə uyğun olaraq müvafiq formada inşa edilmişdir. Zəngin Şuşa evləri üçün xarakterik olan böyük zal formalı qonaq otağı ilə yanaşı burada yemək və yataq otaqları da istifadə profiline uyğun memarlıq formalarına malikdir. Birinci mərtəbə ilə əlaqə parad və xidmətçilər üçün nəzərdə tutulmuş iki pilləkən vasitəsilə həyata keçirilir.

Əksər Şuşa ev və saraylarından fərqli olaraq Hacı Quluların mülkü üçün tikilinin bütün fasadlarında yerləşən çoxlu sayda geniş pəncərələr xarakterikdir. Pəncərələr hamısı şəbəkə ilə işlənmişdir [101, s. 72].

Hacı Qulu mülkündə inşaat kitabəsinə də rast gəlmək mümkündür. Binaya məxsus kitabə fars dilində, nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Kitabənin ilk iki sətirində mülkü inşa etdirən şəxsin adı, üçüncü sətirində isə inşa edildiyi il qeyd edilmişdir. Kitabənin mətni belədir (bax: şəkil 32).

[۱] باني اين بناى دل پزير و صاحب اين عمارت بي نظير عمدة الأعيان
[۲] و الأكابر فخر الحاج و المعتمرين حاجي محمد قلي بن مشهدي علي
قرا باغيست
[۳] تاريخ شهر صفر المظفر في سنة ۱۲۷۰

Tərcümə: «*Bu qəlbə yatan mülkün banisi bənzəri olmayan imarətin sahibi əyan və böyüklərin sığınacaq yeri, hacıların və ümrə edənlərin fəxri Hacı Məhəmmədqulu Məşədi Əli oğludur. Tarix - Səfər ayı 1270-ci il*».

(Şəkil 32)

Kitabədə yazılanlardan bir daha məlum olur ki, imarət hicri-qəməri 1270, miladi 1853-cü ildə Hacı Məhəmmədqulu bəy tərəfindən inşa edilmişdir.

Şuşa şəhərinin kitabəli memarlıq abidələrindən biri də Əsəd bəyin imarətidir. Şuşa şəhərinin əsilzadələrindən olan Əsəd bəy bu imarəti XVIII əsrin ikinci yarısında inşa etdirmişdir. Nətavanın sarayı yaxınlığında yerləşən bu imarət ümumilikdə Şuşa şəhər memarlıq üslubuna uyğun inşa edilmişdir. Uzun düzbucaqlı formasına malik evin birinci mərtəbəsindəki otaqlar üç qrupa bölünmüşdür: mərkəzdə iri zal və onun ətrafında kiçik otaqlar, iki tərəfdə isə hər biri iki otaqdan ibarət olan daha kiçik qrup otaq yerləşir.

Evin mərtəbələri arasında heç bir daxili əlaqəyə rast gəlmək mümkün deyil. İkinci mərtəbəyə evin fasadının hər iki küncündə inşa edilmiş iki daş pilləkənlə qalxmaq olar. Pilləkənlərin hər biri xarici marş və dərin nişdə yerləşdirilmiş daxili marşdan ibarətdir. Bu pilləkənlər ikinci mərtəbədə yerləşən iki vestibülə aparır. Həmin vestibüllərdən kiçik dəhlizlər vasitəsilə iri qonaq zalına keçmək mümkündür. Qonaq zalı bütün fasad boyunca yerləşdirilmiş nəhəng şəbəkə pəncərəyə malikdir. Həm vestibüllərdən, həm də dəhlizlərdən zalın ətrafındakı otaqlara qapılar açılır. İri qonaq zalı ilə yanaşı, Əsəd bəyin evinin ikinci mərtəbəsində bir qədər kiçik ölçülərə malik olan və tikilinin qərb tərəfində yerləşən ikinci zal da vardır. Bu iki iri zalla yanaşı evin ikinci mərtəbəsində daha 10 otaq inşa edilmişdir.

Evin poliqonal daş hörgüsünə və kiçik pəncərə yerlərinə malik birinci mərtəbəsi üzərində həm bölünmələrinə, həm də inşaat materialına görə daha yüngül təsir bağışlayan ikinci mərtəbə yerləşir. Birinci mərtəbənin pəncərələri petrik tağlar sırası ilə əhatə edilmişdir. Birinci mərtəbənin inşasında yerli ağ qaya daşlarından, ikinci mərtəbənin inşasında isə bişmiş qırmızı kərpicdən istifadə olunmuşdur. Fasadın kompozisiyası üç nəhəng şəbəkə pəncərə və onların yanında yerləşməklə bir qədər birinci mərtəbəyə də keçən iki dərin niş əsasında qurulmuşdur [77, s. 128].

Əsəd bəyin evini digər bəy evlərindən fərqləndirən əsas cəhət, onun çox otaqlı olması və tikilinin kompozisiya mərkəzində T-formalı böyük zalın yerləşməsidir. Evin digər otaqları isə həmin bu zalın ətrafında qruplaşdırılmışdır. Memarlıq üslubu baxımından Əsəd bəyin imarətini Şəki şəhərində yerləşən Şəkixanovların evi ilə müqayisə etmək mümkündür. Belə ki, hər iki imarət arasında müştərək memarlıq xüsusiyyətləri çoxdur.

(*Əsəd bəyin imarəti* – işğaldan əvvəl)

1992-ci ildə Şuşa ermənilər tərəfindən işğal ediləndən sonra şəhərdəki bir çox binalar kimi Əsəd bəyin evi də erməni vandalizminin qurbanına çevrilərək yararsız vəziyyətə düşüb. Ermənilər evi anbar kimi istifadə ediblər.

(*Əsəd bəyin imarəti* – işğaldan sonra)

Şuşa şəhəri işğaldan azad edildikdən sonra digər tarixi abidələr kimi bu tarixi abidənin də yaxın zamanlarda yenidən bərpası nəzərdə tutulur.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu yaşayış evinin əsas fasadındakı giriş qapısının üzərində iki kitabəyə rast gəlmək mümkündür. Kitabələr işğal dövründə erməni vandalizminə məruz qaldığı üçün daşların üzərinə həkk olunmuş yazılara zərər dəymiş və ya bəzi hissələri pozulmuşdur. Lakin kitabələrdə binanın inşa tarixini və imarətin sahibi Əsəd bəyin adını oxumaq mümkündür. Yazılar fars dilində, nəstəliq xətti ilə yazılmışdır.

I kitabənin mətni belədir (bax: şəkil 33).

[۱] تاریخ الاول رجب
[۲] ۱۲۶۹

Tərcümə: «*Tarix – Rəcəbin əvvəli, 1269*»

(Şəkil 33)

I kitabənin üzərində yazılan tarixdən məlum olur ki, imarət hicri-qəməri 1 rəcəb 1269, miladi 10 aprel 1853-cü ildə inşa edilmişdir.

II kitabənin üzərindəki mətn isə belədir (bax: şəkil 34).

[١] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 [٢] اسد الله جوانشیر جناب رستم بك ابن المرحوم بك جوانشیر

است

Tərcümə: «*[Bağışlayan və mehriban Allahın] adı ilə. [Bu imarət] Əsədullah ... Cavanşir cənab Rüstəm bəy mərhum ... bəy Cavanşirindir*».

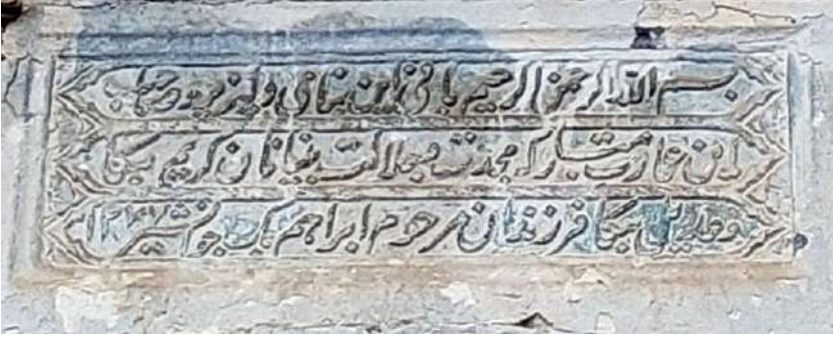
(Şəkil 34)

Göründüyü kimi ikinci kitabə zədələndiyi üçün bəzi sözlər pozulmuş, oxunması mümkün olmayan hala düşmüşdür. Xoşbəxtlikdən bəzi adları, Əsədulla, Rüstəm bəy və mənsub oldukları Cavanşir mahalının adları oxunur.

Şuşa şəhərində kitabəsi olan digər imarət Uğurlu bəyin evidir. Dövrümüə gəlib çatmış bu mülk, şəhərin mərkəzində yerləşir. Evin giriş qapısının üzərində fars dilində, nəstəliq xətti ilə yazılmış bir inşaat kitabəsi mövcuddur. Kitabənin mətni belədir (bax: şəkil 35).

- [۱] بسم الله الرحمن الرحيم باتي اين دلپزير و صاحب
[۲] اين عمارت مبارکه مجدت و جلالت بنيانان كريم بکا
[۳] و عدیل بکا فرزندان مرحوم ابراهيم بك جوانشير ۱۲۷۷

Tərcümə: «*Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə. Qəblələrə xoş təəssürat bəxş edən, tikililərin şan-şöhrətlisi və əzəmətlisi bu mübarək imarətin banisi və sahibi mərhum İbrahim bəy Cavanşirin övladları Kərim bəy və Ədil bəydir, 1277*».

(Şəkil 35)

Üç sətirdən ibarət kitabənin mətnindən məlum olur ki, imarət hicri-qəməri 1277, miladi 1860-cı ildə inşa edilmişdir. İmarət İbrahim bəyin oğulları Kərim və Ədil bəy qardaşları tərəfindən tikilmişdir.

Şuşa şəhərində kitabəsi olan digər bir tikili Azərbaycan peşəkar vokal sənətinin banisi və dahi opera müğənnisi Bülbülün, Murtuza Məşədi Rza oğlu Məmmədovun ev-muzeyidir. Bülbülün evi XVIII əsrin sonlarında Şuşada inşa edilən bir mərtəbəli şəxsi mülk nümunələrindən hesab olunur. Yerli daşdan inşa edilən bu evin pəncərə atmaları sal daşdan yonulmuş, guşə daşları isə müxtəlif ölçülü iki üzü yonulmuş daşla yığılmışdır. Pəncərələrə döymə metal barmaqlıq qoyulmuşdur. İç-içə bir neçə otaqdan ibarət olan bu evin qarşısında həyəət açılan eyvan quraşdırılmışdır.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin göstərişi əsasında Şuşa Şəhər Xalq Deputatları Sovetinin İcraiyə Komitəsi 1982-ci il 31 avqust tarixli qərarı ilə Bülbülün doğulduğu və yaşadığı evin ev-muzeyinə çevrilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. Bina 1982-1983-cü illərdə təmir olunub, muzey ekspozisiyası qurulub və önündə inzibati bina inşa edilmişdir. Qeyd edək ki, muzeydə Bülbülün yaradıcılıq, elmi-tədqiqat, pedoqoji, ictimai fəaliyyətini əks etdirən 9 minə yaxın sənəd toplanmışdır.

Ev-muzeyi 1992-ci ildə Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı erməni vandalizminə məruz qalaraq fəaliyyətini dayandırmış və 2020-ci ilədək erməni işğalı altında olmuşdur. İşğal zamanı ev yararsız hala salınıb, yükdaşıyıcı divarlarında çatlar əmələ gəlib və divarlar çöküb.

(Bülbülün ev muzeyi – işğal dövründə)

14 yanvar 2021-ci ildə Şuşaya səfəri zamanı ev-muzeyində olan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığına əsasən, muzeydə təmir-bərpa və yenidənqurma işləri aparılıb. Bərpa zamanı bütün yükdaşıyıcı divarların bünövrəsi möhkəmləndirilib, çat olan divar hissələrində yenidənqurma işləri aparılıb. Binanın daxili otaqlarında çürümüş taxta döşəmələr yeniləri ilə əvəz olunub. Dam örtüyü, qapı və pəncərələri çürüdüyündən və istismara yararsız halda olduğundan, binanın tarixi görkəmini qorumaq şərti ilə yenisi ilə əvəz edilib. Ev-muzeyinin həyəti əvvəlki görkəmini saxlamaqla bərpa olunub. Muzeyin həyətinə Bülbülün yeni hazırlanan büstü ucaldılıb. Eyni zamanda burada vaxtilə olan və erməni vandalizminə məruz qalan büstü də saxlanılır. 2021-ci ilin avqustunda Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə Bülbülün Şuşadakı ev-muzeyinin yenidən açılışı baş tutmuşdur.

(*Bülbülün ev muzeyi* – işğaldan sonra)

Muzeydə Bülbülə aid olan eksponatlar, əşyalar, sənədlər toplanıb. Bundan başqa, ev-muzeyində quraşdırılan böyük monitorda görkəmli musiqiçinin ifa etdiyi əsərlər, onunla bağlı audio və videoyazılar, məlumatlar 7 dildə nümayiş olunur.

Bərpa işləri zamanı eyvana çıxan divarlarda suvaq altından daş üzərində yonulmuş ərəb əlifbası ilə iki yazı və günəş simvolumu əks etdirən təsvir aşkar olunub. Kitabələrdən birində Quran-Kərimin «*Qələm*» surəsinin 51/52-ci ayələri, digər kitabədə isə fars dilində olmaqla evin inşa tarixi və sahibin adı qeyd edilmişdir.

Ev-muzeyin I kitabəsinin mətni belədir (bax: şəkil 36).

[۱] بسم الله الرحمن الرحيم
[۲] و ان يكاد الذين
[۳] كفروا ليزلقونك بأبصارهم
[۴] لما سمعوا الذکر و يقولون
[۵] إنه لمجنون وما هو إلا ذكر للعالمين
[۶] لمين

Tərcümə: «(Ey Peyğəmbər!) Həqiqətən, kafirlər Qurani eşiddikləri zaman (sənə olan həsədlərindən və qəzəblərindən dolayı) az qala səni gözləri ilə yeyələr. Onlar (sənin barəndə): «O divanədir!» – deyirlər. Halbuki bu (Quran) aləmlərə ancaq bir öyüd-nəsihətdir!»⁴⁶.

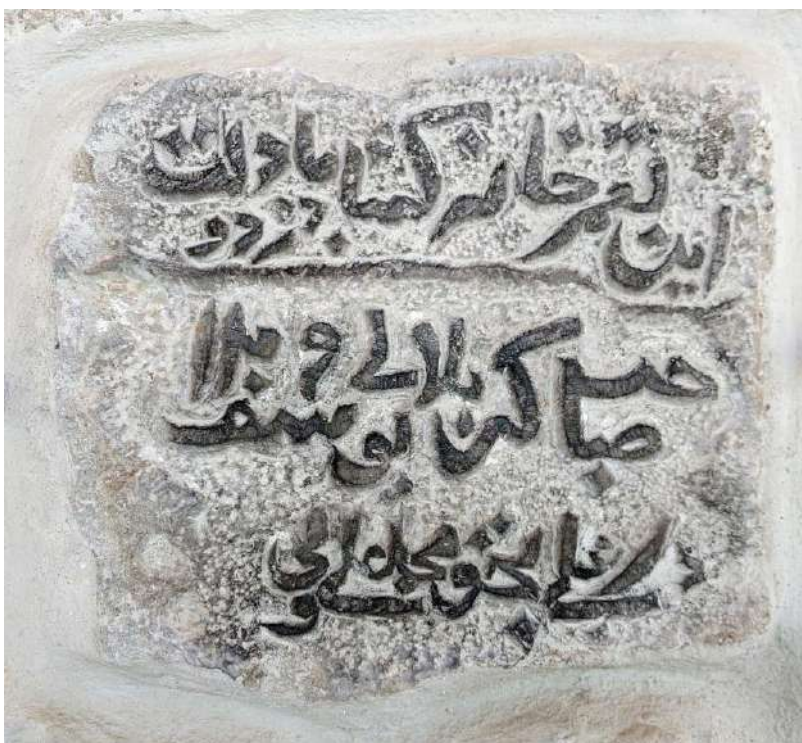
(Şəkil 36)

⁴⁶ Qələm, 68/51-52

II kitabənin üzərində isə bu sözlər yazılmışdır (bax: şəkil 37).

[۱] این تعمیرخانه کشاد باد به دولت
[۲] صاحب کربلانی یوسف علی ۱۲۰۹
[۳] بحق محمد و علی

Tərcümə: «*Bu evin sahibi Kərbəlayi Yusifəlidir, 1209. Qoy, bu ev Məhəmməd və Əliyə xatir ruzi-bərəkətli və abad olsun*».

(Şəkil 37)

Kitabədə yazılan məlumatlara əsasən, ev hicri-qəməri 1209, miladi 1794/1795-ci ildə Kərbəlayi Yusifəli tərəfindən inşa edilmişdir.

Şuşanın Çuxurlu məhəlləsində yerləşən Şirin bəyin mülkündə də yazılı kitabəyə rast gəlmək mümkündür. Kitabə ərəb və fars dillərində, nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Kitabənin məzmunu duadan və inşa tarixindən ibarətdir. Daş parçasına həkk olunmuş yazı belədir (bax: şəkil 38).

[۱] هو المبارك
[۲] كشاد باد بدولت همیشه این درگاه
[۳] بحق اشهد ان لا اله الا الله في
[۴] سنه ۱۲۰۸

Tərcümə: «*O (Allah), ucadır. Qoy, bu ev «əshədu ən la ilahə illallah» (Allahdan başqa tanrı yoxdur) xatirinə ruzi-bərəkətli və abad olsun. 1208-ci ildə.*

(Şəkil 38)

2.4. Bulaq və ovdanlar

Şuşa şəhərinin memarlıq kompleksinə daxil olan əsas tikililərdən biri də bulaq və ovdanlardır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən şəhərin əhalisi artdığı üçün burada suya tələbat çoxalmış və şəhərdə onlarla bulağın inşasına səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dövrlərdə əhalinin su ehtiyatı həyətlərdə qazılmış quyular hesabına ödənilirdi. Lakin, bir çox hallarda quyulardan çıxan su içməyə yararlı olmadığı üçün əhalinin su ehtiyatlarını ödəmək üçün yeni su xətlərinin çəkilməsinə ehtiyac yaranırdı.

Şəhərin su ehtiyacının təmin edilməsində şəhər əsilzadələrinin və zənginlərinin, ələlxüsus Xurşidbanu Natəvanın əvəzsiz rolu olmuşdur. Belə ki, 1871-ci ildə onun vəsaiti hesabına Şuşanın 7 kilometrliyində yerləşən Xəlfəli dağından saxsı borularla şəhərə su çəkilmiş və iki böyük bulaq tikilmişdi. «**Xan qızı bulağı**» adlanan bu bulaqlardan biri 12 gözdən və 8 guşəli çarhovuzdan ibarət olub Xurşidbanu Natəvanın evi qarşısında tikilmişdi. Bu bulağın çəkdirilməsi Xan qızına həmin dövrdə olduqca böyük məbləğ sayılan 20 min manat qızıl pula başa gəlmişdi.

«**Şor bulaq**» adlanan ikinci bulaq şəhərin Gəncə qapısı yaxınlığında tikilmiş və orijinal kompozisiyaya məxsus milli na-xışlarla bəzədilmişdi.

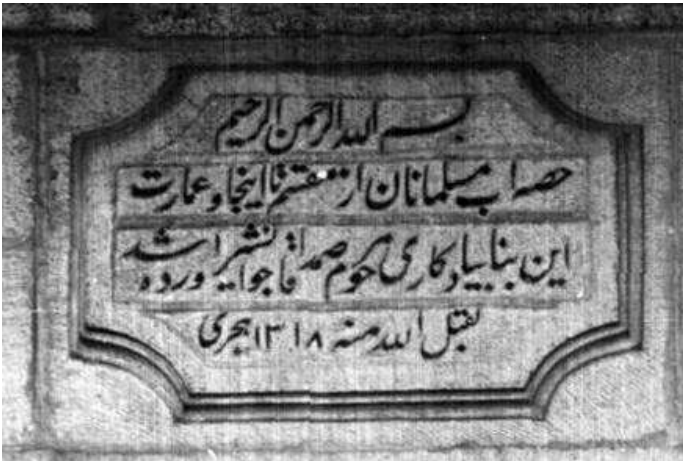
Lakin bu su, şəhər əhlinə bəs eləməirdi. İyirmi ildən sonra, 1896-cı ildə yerli zəngin tacir T.Tamirov ikinci su kəməri çəkirdi. Bu hovuzlu subövlüşdürücüləri şuşalılar bulaq adlandırırdılar. Bu kəmər şəhər sakinlərinin içməli suya olan tələbatını ödəməklə yanaşı, 20-dən artıq küçədə daş çarhovuzların, bulaqların və yeni hamamların tikilməsinə, eləcə də şəhərin daha da yaşıllaşmasına şərait yaratdı [33, s. 115].

Adətən, bulaqlar məhəllə məscidlərinin meydanlarında yerləşirdi. Çox vaxt onların yanında hovuz tikilirdi. Məscidlər kimi bulaqlar da yerləşdikləri məhəllələrin adları ilə adlanırdı. XIX əsrin ikinci yarısından sonra Şuşada inşa edilmiş bulaqlara misal olaraq Meydan, Çuxur, Dördlərqurdu, Köçərli, Çöl qala, Hamamqabağı, Mamayı, Hacı Yusilli və başqa bulaqları qeyd etmək olar.

Şuşa bulaqlarının əksəriyyəti kifayət qədər yığcam, ölçüləri kiçik, adətən dördbucaqlı formada, plastik dizaynı fasad arxitekturasına uyğun tikilirdi. Şuşa bulaqları eyni üslubda hazırlanmış kiçik formalı memarlıq abidəsi kimi şəhərin küçə və meydanlarının ansambllarını əhəmiyyətli dərəcədə tamamlayır və ümumşəhər ansamblının üslub vəhdətinə gözəllik verirdi [75, s. 42].

Şuşa şəhərində inşa edilən bulaqların bəzilərində ərəb və fars dillərində yazılmış kitabələrə rast gəlmək mümkündür. Adətən, kitabələrdə suyu çəkirmiş şəxsin adı və bulağın inşa edildiyi tarix qeyd edilirdi. Bu cür bulaqlardan biri də Mamay məhəlləsində yerləşən bulaqdır. Bulaq məhəllənin adına uyğun olaraq Mamay bulağı adlandırılır. Bulaq, müsəlmanların su ehtiyacını təmin etmək məqsədi ilə 1900-cü ildə, Şuşanın zəngin tacirlərindən Səməd Ağa Cavanşir tərəfindən çəkdirilmişdir. Bulağın çəkilməsi o dövrün pulu ilə 10 min manata başa gəlmişdir.

Mamay bulağı Şuşa memarlığının inkişafında yeni mərhələ təşkil edir və Şuşa memarlığına xas olan xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Baş fasad hissəsi düzbucaqlı şəkilə birləşmiş, incə və mürəkkəb quruluşlu sütunlarla bəzədilmişdi. Divar hissəsi əhəng məhlulundan ibarət yerli daşlardan hörülmüş və dəmir damla örtülmüşdü.

(*Mamay bulağının kitabəsi – işğaldan əvvəl*)

Bulağa üzərinə fars dilində bir kitabə də əlavə hörülmüşdü. Lakin işğal dövründə bulaq ermənilər tərəfindən özünüküləşdirilməsinə cəhd edilmiş, ərəb əlifbalı kitabə dəyişdirilərək erməni dilində olan xaç və simvollarla əvəz edilmişdi. Bununla yanaşı, əvvəllər mövcud olmayan yeni simvol və yazılar da əlavə olunmuşdu.

(*Mamay bulağının erməniləşdirilmiş kitabəsi – işğal dövründə*)

Hazırda ermənilər tərəfindən əlavə olunan bütün simvol və yazılar sökülərək, bulaq öz əvvəlki görkəminə uyğun bərpa edilmişdir. Abidənin ermənilər tərəfindən dağıdılan ilk kitabəsi olduğu kimi yenidən yazılıaraq yerinə qaytarılmışdır.

Kitabənin üzərinə bu sözlər yazılmışdır (bax: şəkil 39).

[۱] بسم الله الرحمن الرحيم
 [۲] حصه آب مسلمانان از مقسم تا اینجا و عمارت
 [۳] این بنا بیارکاری مرحوم صمد آقا جوانشیر اورده شد
 [۴] تقبل الله منه ۱۳۱۸ هجری

Tərcümə: «*Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə. Müsəlmanların su payını mərhum Səməd ağa Cavanşir mənbəyindən bura qədər gətirmiş və bu imarəti inşa etmişdir. Allah ondan (bu xeyir işi) qəbul etsin. 1318 hicri*».

(Şəkil 39)

Göründüyü kimi, Mamay məhəlləsində yerləşən bu bulaq, hicri-qəməri 1318, miladi 1889/1900-cu ildə tacir Səməd ağa Cavanşirin vəsaiti hesabına çəkilmiş və burada ovdan inşa edilmişdir.

2.5. Şuşa qəbiristanları

İlk əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, qədim məzarlıqlar və oradakı yazılı xatirə abidələri ilkin mənbələr kimi Azərbaycan tarixinin konseptual problemlərinin tədqiqində mühüm rol oynayır. Bu məzarlıqlar inzibati bölgü, dövlət quruluşu, əhalinin yaşayışı, məşğuliyyəti barədə geniş məlumat verir. Baş və sinədaşlarının üzərindəki bir sıra təsvirlər, qeyd edilmiş titullar, ləqəb və rütbələrlə həmin insanların şəxsiyyətlərini müəyyənləşdirmək, o cümlədən onların hansı zümrəyə aid olduqlarını dəqiqləşdirmək mümkün olur.

Şuşa şəhərindəki mövcud olan qəbiristanlıqlardan danışmamışdan əvvəl, Qarabağ xan ailə üzvlərinin dəfn olunduğu Ağ-

damdakı İmarət qəbiristanlığı haqqında bəzi məlumatları vermək istəyirəm.

Xan sülalə üzvlərinin dəfn yerinə çevrilmiş bu qəbiristanlığa İmarət Qərvənd qəbiristanlığı da deyilir. Qəbiristanlığın XVI-II əsrin ikinci yarısında salındığı güman edilir. Belə ki, tarixi mənbələrə əsasən burada ilk dəfn olunan şəxslərdən biri də Pənahəli xanın atası İbrahimxəlil ağa Cavanşir Sarıcalı olmuşdur. İbrahimxəlil ağanın vəfatı 1742-ci ilə təsadüf etdiyi üçün belə bir qənaətə gəlmək olar ki, məzarlıq XVIII əsrin ikinci yarısında salınmışdır.

Qəbiristanlıq iki əsas türbədən ibarətdir ki, birinci türbənin adı Xanoğlan, ikinci türbənin adı isə Saqana adlanır. Birinci türbədə, Xanoğlan məqbərə kompleksində yeddi nəfər Xan ailəsinin üzvləri dəfn olunmuşdur. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) İbrahim Xəlil ağa Cavanşir Sarıcalı (1741/1742)
- 2) İbrahim Xəlil xanın oğlu Mehdiqulu xanın övladı (1828)
- 3) Mehdiqulu xan İbrahim Xəlil xan oğlu (1845)
- 4) Xurşidbanu Natəvan (1897)
- 5) Abbas bəy Cavanşir
- 6) Polkovnik Kərim ağa – podpolkovnik
- 7) Mehdiqulu xan Usmiyev (1900) - azərbaycanlı hərbiçi, çar ordusunun podpolkovniki

Saqana adlı türbədə isə aşağıdakı şəxslər dəfn olunmuşdur:

- 1) Seyid Həmid oğlu Seyid Səfiqulu (1712)
- 2) Pənahəli xan (1758)
- 3) İbrahim Xəlil ağa Cavanşir Sarıcalı (1806)
- 4) Cəfərqulu xan Nəva (1867) - şair və Rusiya İmperator Ordusunun general-mayoru
- 5) Mirabbas Ağamirov - Xurşidbanu Natəvanın ikinci nikahdan olan oğlu.
- 6) Xanbikə xanım (1921) - Xurşudbanu Natəvanın qızı və şairə
- 7) Qəmər bəyim Şeyda (1933) - Qarabağ xan sülaləsinə mənsub şairə

Ağdam şəhəri 1993-cü ildə işğal olunduqdan sonra erməni silahlı qüvvələri tərəfindən vəhşiliyə məruz qalmış, şəhərin demək olar ki, bütün tarixi abidələri və qədim qəbiristanlıqları məhv edilmişdir. Vandalizmə məruz qalmış tarixi yerlərdən biri də heç şübhəsiz ki, İmarət qəbiristanlığı olmuşdur. XVIII əsrə aid olan bu müqəddəs və tarixi qəbiristanlıq ermənilər tərəfindən təhqir edilmiş, yağmalanmış və dağıdılmışdır. Bu haqda Təbriz əsilli məşhur fransız fotojurnalist Rza Diqqəti də bir sıra mötəbər beynəlxalq və yerli kütləvi informasiya vasitələrində məlumatlar dərc etmişdir. Belə ki, məşhur fotoqraf ilk dəfə 1992-ci ildə, erməni hərbi birləşmələrinin Ağdama hücumundan əvvəl məqbərənin ərazisində olduğunu və oranın şəkillərini çəkdiyini qeyd edir. Ağdamın erməni işğalından azad edilməsindən sonra bu yerləri ziyarət edən R.Diqqəti paylaşımında yazır: *«Şəhər 2020-ci ilin noyabrında işğaldan azad edildikdən sonra mən yenidən oraya qayıtdım və şairənin (Xursidbanu Natəvan) dəfn edildiyi məzarın dağıldığını gördüm. Onun sümükləri də qəbrindən çıxarılıb aparılmışdı»*.⁴⁷

Pənahəli xanın dəfn edildiyi türbə çoxbucaqlı, konusvari quruluşa malikdir. Türbənin tağvari quruluşa malik giriş qapısı da vardır. Türbənin içərisində isə Pənahəli xanın məzarı vardır və qəbrin başdaşısı hal-hazırda Azərbaycan Tarix Muzeyində qorunur. Başdaşının üzərinə fars dilində, nəstəliq xətti ilə epitafiya həkk olunmuşdur. Altı sətrdən ibarət olan yazının mətni belədir (bax: şəkil 40)

- [۱] پناه خان جوانشیر آفتاب شکوه
 [۲] که سنک و شیشه نشست بعد کن در برکوه
 [۳] بامر خالق عالم جسد سرتیپ موت
 [۴] که نیست طاعت سلطان به بندکان مکروه
 [۵] قلم بدفتر رحمت نوشت تاریخش
 [۶] رفیق و همدم وی شد پناه جمله کروه ۱۱۷۲

⁴⁷ <https://culture.gov.az/az/umumi-xeberler/13429>

Tərcümə: «*Günəş əzəmətli Pənah xan Cavanşir, dağlarda yerləşən daş və şişədə (Şuşa) əyləşən. Xalığın əmri ilə sərkərdənin cəsədi ölüdür. Sultana itaət etmək bəndə üçün qəbahət deyil. Qələm rəhmət dəftərinə onun tarixini yazdı, Dost və həmdəm cümlə aləmin pənahı olsun, 1172*».

(Şəkil 40)

Şuşa şəhərində üç müsəlman qəbiristanlığı olmuşdur. Köhnə Şuşa şəhəri bu qəbiristanlıqlarla əhatə olunurdu. Əsas qəbiristanlıqlardan biri Gəncə qapısından bir az aralıda yerləşən Mirzə Həsən qəbiristanlığıdır. Qəbiristanlıq XVIII əsrin axırları və XIX əsrin birinci yarısında yaşamış şuşalı şair Mirzə Həsən Mirzə Cəfər bəy oğlu Vəzirovun adı ilə bağlıdır. 1840-cı ildə həyatdan köçən Mirzə Həsəninin cənazəsi Şuşa şəhərinin şimal-şərqində yerləşən bu qədim qəbiristanlıqda dəfn edildiyi üçün ora «*Mirzə Həsən qəbiristanlığı*» adı verilir.

Mirzə Həsən qəbiristanlığında Qacarların ailə qəbiristanlığı da vardır. Şahzadə Bəhmən Mirzə Qacar İrandan Şuşaya köçəndən sonra ailə məzarlığı salınıb. Burada məşhur Qacar nəslinin görkəmli simaları ilə yanaşı, sülalədən olan adi insanlar da dəfn edilmişdir. Qəbiristanlıqda şair Qasım bəy Zakir, Mirzə Ələsgər Növrəs, Qarabağ xanlarının baş vəziri, tarixçi Rzaqulu bəy Vəzirovun atası Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, Xosrov bəy Fuladov - İbrahim bəy Azər oğlu, məşhur qarabağlı memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği, həkim, şair, xəttat Mirzə Məhəmmədqulu Hakim və dövrünün digər görkəmli şəxsiyyətləri dəfn olunmuşlar.

Şuşa şəhəri Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən sonra qəbirlər tamamilə dağıdılmışdır.

Şəhərin digər qəbiristanlığı isə Cıdır düzündə yerləşən Mir Fəseh qəbiristanlığıdır. Bu qəbiristanlıq böyük alim, şair və musiqişünas Mirmöhşün Nəvvabın babası, orada ilk dəfn olunmuş Mirfəseh ağanın şərəfinə belə adlandırılmışdır. Mirmöhşün Nəvvab daha sonralar bu qəbiristanlığı abadlaşdırmışdır. Mir Möhşün Nəvvabın da məzarı orada yerləşir.

Digər bir qəbiristanlıq isə Yuxarı Gövhər ağa məscidinin həyətinə, məscidin sağ və sol tərəfində yerləşir. Şuşada olduğum müddətdə həmin qəbiristanlıqdakı məzarları tədqiq etmiş, baş və sinədaşlarının üzərinə ərəb qrafikası ilə ərəb, fars və azərbaycan dillərində yazılmış mətnləri oxumuşam. Qeyd edirəm ki, bu qəbiristanlıqda iyirmidən çox məzar var və dəfn olunanların mütləq əksəriyyəti 1905-1906-cı illərdə erməni hərbi birləşmələrinin törətdiyi soyqırım vaxtı öldürülənlərin məzarlarıdır. Ma-

raqlı məqam ondan ibarətdir ki, bəzi qəbirlərin üzərində ərəb və ya fars dillərində «*ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir*» ifadəsinə rast gəlmək mümkündür. Bu çox böyük əhəmiyyətə malik yazılı abidələr erməni vəhşiliyini və yalanlarını ifşa etmək üçün çox vacib əyani sübutlardır.

Aşağıda Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin həyətinə yerləşən qəbiristanlıqdakı on yeddi məzarın baş və sinədaşlarının üzərinə yazılmış epitafiyaları qeyd edirik:

1) Xanlar Hacı İman oğlu

Baş daşı (bax: şəkil 41)

(المجاهد في سبيل الله خانلار بن مرحوم حاجي ايمان هشتم جمادى الثاني

۱۳۲۴

«Allah yolunda cihad etmiş Xanlar mərhum Hacı İman oğlu, səkkiz Cəmadius-sani ayı 1324 (= m. 30 iyul 1906)».

(Şəkil 41)

Sinə daşı (bax: şəkil 42)

خوشا روحش بفر دوس برین شد	۱) همین خاتلار شهید راه دین شد
بحر پاک رب العالمین شد	۲) ز نسل حاجی ایمان دریگتا
شهیدان شریعترا قرین شد	۳) میسر شد باو فیض شهادت
بوی قسمت یقین ماء معین شد	۴) ز دست ساقی کوثر بجنّت
علی اکبرش یار معین شد	۵) جوانی بود همچون سر و نوخیز
جناب قاسم اورا همنشین شد	۶) بناکامی برفت از دار دنیا
بسال رحلتش نورش چنین شد	۷) هزار سیصد بست چهارم

سنه ۱۳۲۴

Tərcümə: «*Həmin Xanlar din yolunda şəhid oldu, nə xoş onun halına ki, onun ruhu Firdovs cənnətinə pərvaz etdi. O, Hacı İmanın nəslindən olan dürri-yekta, aləmlərin Rəbbinin pak dənizinə qovuşdu. O, şəhadət feyzini əldə edərək şəriət (din) uğrunda şəhid olanlara yetişdi. Cənnətdəki Kövsər bulağının saqisinin əlindən sərin və şirin su içmək ona qismət oldu. O da gənc Əliakbar⁴⁸ tək cavan idi ki, yaradana yar oldu. Dünya evindən nakam gedərək cənab Qasimə⁴⁹ yoldaş oldu. Min üç yüz iyirmi dörd, vəfat ilində nuru səmələrə qalxdı. İl 1324*»

⁴⁸ Hicri-qəməri 10 Məhərrəm 61, miladi 10 oktyabr 680-ci ildə baş vermiş Kərbala döyüşündə ömrünün 27 yaşında qəhrəmancasına şəhid olan İmam Hüseynin böyük oğlu

⁴⁹ Hicri-qəməri 10 Məhərrəm 61, miladi 10 oktyabr 680-ci ildə baş vermiş Kərbala döyüşündə ömrünün 16 yaşında qəhrəmancasına şəhid olan İmam Həsənin oğlu

(Şəkil 42)

2) Abbas bəy Talib bəy oğlu
Sinə daşı (bax: şəkil 43)

- (۱) دریغ عباس بک ابن طالب بک صاحب عزت
- (۲) نداده روز غوغا دشمن دین را رخ فرصت
- (۳) سخن سنج و فاپرور کریم الطبع نام آور
- (۴) دلیرا شجاع دوران وجودش رونق ملت
- (۵) زدور آسمان ماه شرف اندر خسوف آمد
- (۶) نه بیند انجلالش تا قیامت دیده حسرت
- (۷) زیبا افکند چون تیغ اجل آنسرویکتارا
- (۸) هزار افسوس آن بالا هزار افسوس آن امت
- (۹) بخلد اندر خدایا حضرت عباس یارش باد
- (۱۰) کشاید بر رخس رضوان الاهی بابی از رحمت

Tərcümə: “İzzət sahibi Talib oğlu Abbas bəy, çaxnaşma vaxtı din düşmənlərinə fürsət vermədi. O, təbirəvan, sözə qiymət verən, şan-şöhrətli, dövrünün şücaətli, varlığı isə millətin zinəti idi. Asimanın ətrafında dövr edən şərəfətli ay tutuldu. Qoy, onun zati-aliləri qiyamət gününə qədər həsrət görməsin. O sərvboylu qəhrəmanı əcəl qılıncı yerə vurdu, min əfsus, min heyif olsun bu ümmətə. Yeri behişt olsun, Həzrəti Abbas⁵⁰ imdadına çatsın. Rəhmət qapısından ilahi cənnət üzünə açılısın”.

(Şəkil 43)

⁵⁰ Hicri-qəməri 10 Məhərrəm 61, miladi 10 oktyabr 680-ci ildə baş vermiş Kərbala döyüşündə qəhrəmancasına şəhid olmuş İmam Əlinin oğlu

3) İbrahim bəy Əlim bəy oğlu

Baş daşı (bax: şəkil 44)

کلمن علیها فان و یبقی وجه ربک ذوالجلال و الاکرام مزار مرحوم المبرور
ابراهیم بک بن مرحوم علیم بک هشتم جمادی الثانی وفات نموده ۱۳۲۴

«(Yer) üzündə olan hər kəs fanidir (ölümə məhkumdur).
Ancaq əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin zəti baqidir.⁵¹
Mərhum İbrahim bəy mərhum Əlim bəy oğlu, səkkiz Cəmadi-
us-sani 1324 (= m. 8 iyul 1906) vəfat etmişdir»

(Şəkil 44)

⁵¹ Rəhman, 55/26-27

4) Məşədi Süleyman Kərbəlayi Rüstəm oğlu (bax: şəkil 45)

مرقد مشهدي سليمان بن كربلاني رستم در دست ارامنه مقتول شد در غره
رجب ۱۳۲۳

«Məşədi Süleyman Kərbəlayi Rüstəm oğlunun məzarıdır. 1 Rəcəb 1323 (=m. 1 sentyabr 1905) -də ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir».

(Şəkil 45)

5) Qara Kərbəlayi İsmayıl oğlu (bax: şəkil 46)

هو الباقي مزار مرحوم شهيد مظلوم قرا ولد كربلائی اسماعیل في ٢٧
جمادى الثاني ١٣٢٣

«O (Allah) baqidir (əbədidir), mərhum məzlum şəhid
Qara Kərbəlayi İsmayıl oğlunun məzarıdır, 27 Cəmədius-sani
1323 (=m. 29 avqust 1905)».

(Şəkil 46)

6) Teymur Mehdi oğlu (bax: şəkil 47)

هو الباقي كل نفس ذائقة الموت مزار مرحوم المغفور تيمور ولد مهدي في
الشهر شعبان المعظم ١٣٢٨

«O (Allah) baqidir (əbədidir), hər bir canlı ölümü dada-
caqdır⁵². Mərhum Teymur Mehdi oğlunun məzarıdır, Şaban
ayı 1328 (=m. avqust ayı 1910)».

(Şəkil 47)

⁵² Ali-İmran, 3/185

7) Kərbəlayi Nuri Kərbəlayi Hüseyn Əlizadə oğlu (bax: şəkil 48)

كل نفس ذائقة الموت مرقد مرحوم المغفور كربلائى نوري بن مرحوم
كربلائى حسين علي زاده ٢٩ جمادى الاخر وفات نموده ١٣٢٤

«Hər bir canlı ölümü dadacaqdır⁵³, mərhum Kərbəlayi Nuri mərhum Kərbəlayi Hüseyn Əlizadə oğlunun məzarıdır, 29 cəmadiul-axirə 1324 (=m. 20 avqust 1906) vəfat etmişdir».

(Şəkil 48)

⁵³ Ali-İmran, 3/185

8) Mirzə Əli Kərbəlayi Qasim oğlu (bax: şəkil 49)

كل نفس ذائقة الموت هذا مزار مرحوم الميرور ميرزا علي ولد مرحوم
كربلائی قاسم بست چهارم جمادى الثاني وفات نموده ۱۳۲۳

«Hər bir canlı ölümü dadacaqdır»⁵⁴, bu mərhum Mirzə Əli mərhum Kərbəlayi Qasim oğlunun məzarıdır, 24 Cəmadius-sani 1323 (=m. 26 avqust 1905) vəfat etmişdir».

(Şəkil 49)

⁵⁴ Ali-İmran, 3/185

9) Bəşir Hacı Şirin bəy oğlu (bax: şəkil 50)

كل نفس ذائقة الموت مزار مرحوم المغفور المبرور الشهيد في سبيل الله
بشير ولد حاجي شيرين بك هشتم جمادى الثاني مقتول شد ١٣٢٣

«Hər bir canlı ölümü dadacaqdır⁵⁵. Mərhum Allah yolunda şəhid olan Bəşir Hacı Şirin bəy oğlunun qəbridir, səkkiz Cəmadius-sani 1323 (=m. 10 avqust 1905) qətlə yetirildi».

(Şəkil 50)

⁵⁵ Ali-İmran, 3/185

10) Məşədi İbrahim Kərbəlayi Ağa Əli oğlu (bax: şəkil 51)

بِسْمِ اللّٰهِ هُوَ الْحَيُّ الَّذِي لَا يَمُوتُ مَزَارُ مَرْحُومٍ مَغْفُورٍ مُّشْهَدِيْ اِبْرَاهِيْمَ بِنِ مَرْحُومِ
كربلانی آقا علی ہشتم جمادی الثانی وفات نموده ۱۳۲۳

«Allahın adı ilə, O (Allah), heç vaxt ölməyən həmişə diridir. Mərhum Məşədi İbrahim Kərbəlayi Ağa Əli oğlunun məzarıdır, səkkiz Cəməidus-sani 1323 (=m. 10 avqust 1905) vəfat etdi».

(Şəkil 51)

11) Hacı Dadaş (bax: şəkil 52)

هو الباقي المجاهد في سبيل الله المقتول في يد ارامنه حاجي داداش

«O (Allah), baqidir (əbədidir). Allah yolunda cihad edib, ermənilər tərəfindən qətlə yetirilən Hacı Dadaş».

(Şəkil 52)

12) Aslan Feyzulla oğlu (bax: şəkil 53)

هو الباقي مزار مرحوم المبرور المظلوم اصلان بن فيض الله سنة ١٢٢٤

«O (Allah), baqidir (əbədidir). Mərhum məzlum Aslan Feyzulla oğlunun məzarıdır, 1224 (=m. 1809) - cü il».

(Şəkil 53)

13) Cabbar Məşədi Həsən oğlu (bax: şəkil 54)

كل نفس ذائقة الموت مزار مرحوم المغفور جبار ولد مشهدي حسن در
چهارم جمادى الثاني وفات نموده ۱۳۲۳

«Hər bir canlı ölümü dadacaqdır.⁵⁶ Mərhum Cabbar Məşədi Həsən oğlunun məzarıdır, dörd Cəmadius-sani 1323 (=m. 6 avqust 1905) vəfat etdi».

(Şəkil 54)

⁵⁶ Ali-İmran, 3/185

14) Məşədi Əliş Kərbəlayi Sarı oğlu (bax: şəkil 55)

كل نفس ذائقة الموت مزار مرحوم مشهدي عليش ولد كربلائي ساري
جمادى الثاني ١٣٢٤

«*Hər bir canlı ölümü dadacaqdır.*⁵⁷ *Mərhum Məşədi Əliş Kərbəlayi Sarı oğlunun məzarıdır, Cəmadius-sani 1324 (=m. iyul 1906).*».

(Şəkil 55)

⁵⁷ Ali-İmran, 3/185

15) Nəcəfqulu oğlu (bax: şəkil 56)

هو الحي، كل نفس ذائقة الموت هذا مزار مرحوم مغفور بن نجف قلي
جمادى الثاني وفات نموده ١٣٢٤

«O (Allah) diridir, hər bir canlı ölümü dadacaqdır.⁵⁸ Bu, mərhum ... Nəcəfqulu oğlunun məzarıdır, Cəmadius-sani 1324 (=m. iyul 1906) vəfat etdi».

(Şəkil 56)

⁵⁸ Ali-İmran, 3/185

16) Məşhədi Əliəsgər oğlu (bax: şəkil 57)

هو الباقي كل من عليها فان، يبقى وجه ربك ذو الجلال و الاكرام، مرحوم
مغفور بن علي عسكر في شهر جمادى الثاني وفات نموده ١٣٢٤

«O (Allah) baqidir (əbədidir). (Yer) üzündə hər nə varsa fanidir (ölümə məhkumdur), ancaq əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin zətü baqidir.⁵⁹ MərhumƏliəsgər oğlunun məzarıdır. Cəmadius-sani ayı 1324 (=m. iyul 1906) vəfat etmişdir»

(Şəkil 57)

⁵⁹ Rəhman, 55/26-27

17) Abbas bəy İsmayıl oğlu (bax: şəkil 58)

المجاهد في سبيل الله عباس بك ابن مرحوم اسماعيل....

«Allah yolunda cihad etmiş Abbas bəy mərhum İsmayıl oğlu...»

(Şəkil 58)

Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin həyətində mövcud olan kiçik məzarlığa aid bir sıra epigrafiq abidələrə həkk olunmuş yazılar erməni cinayətlərini sübut edəcək mühüm məlumatları özündə ehtiva edir. Belə ki, xatirə abidələrinə ərəb-fars dillərində həkk olunmuş yazıları tədqiqi zamanı məlum oldu ki, burada dəfn olunanların mütləq əksəriyyəti 1905-ci ildə düşmənlərimiz, ermənilərin Şuşa şəhərində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımın nəticəsində həlak olan şəxslərin qəbirləridir. Məsələn, həmin xatirə abidələrindən birinin üzərində bu cür qeyd edilib:

مرقد مشهدي سليمان بن كربلاني رستم در دست آرامنه مقتول شد در غره
رجب ۱۳۲۳

Tərcümə: «*(Bu), 1323-cü il rəcəb ayının əvvəlində ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş Məşədi Süleyman Kərbəlayi Rüstəm oğlunun qəbridir.*»

Məzarın üzərində göstərilən tarix miladi 1905-ci il avqust ayına təsadüf edir ki, bu ildə ermənilər tərəfindən müxtəlif bölgələrdə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qətləmlər təşkil edilmişdir. Burada vacib olan məqam isə məzarın üzərində «*ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir*» ifadəsinin xüsusi qeyd edilməsidir. Bu informasiyalar özü-özlüyündə erməni vəhşiliyini və mənfur düşmənin xalqımıza qarşı törətdiyi cinayətləri sübut edən əyani faktdırlardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1905-ci ildə Rusiyada hakimiyyət əleyhinə üsyanların və iğtişaşların baş verməsindən və çarizmə qarşı narazılıq dalğasının güclənməsindən istifadə edən ermənilər Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Bakı, Şuşa, Zəngəzur və sairə Azərbaycan torpaqlarında kütləvi qırğınlar törətmişlər. 1905-ci ilin fevralın 6-da Bakıda başlayan erməni-müsəlman davası, may-iyun aylarında İrəvan, Naxçıvan, Şuşa, Cəbrayıl və sairə bölgələri əhatə edirdi. Daha dəqiq desək, ermənilər 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın 14 qəzasında - İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Eçmiədzin, Aleksandropol, Sürməli, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur, Gəncə, Qazax,

Ərəş, Borçalı qəzalarında və 8 şəhərində - Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Gümrü, Gəncə, Şuşa, Qazax və Tiflis şəhərlərində qırğınlar törətmişlər.

1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda ən güclü ermənilərin yerli müsəlman əhalisinə qarşı təcavüzü daşnak partiyasının Tiflis, Bakı şəhərlərindən sonra güclü təşkilatı olan Şuşa şəhərində olmuşdur. Ermənilər öz qarşılıqlarına qoyduqları məqsədə çatmaq üçün durmadan səngərlər tikir, silahlanır, vilayətlərdən, şəhər və kəndlərdən Şuşaya canlı qüvvə gətirirdilər.

Şuşa şəhərində ilk erməni daşnak silahlılarının təcavüzünə məruz qalan Şuşa şəhərinin küçələrinin çıraqlarını yandıran Kərbəlayi Məhəmməd Hüseyin olmuşdur. Şəhər tezdən küçələrin çıraqlarını söndürərkən, «*Şahlıq*» körpüsü yanında fənər nərdivanından yerə düşərkən üç erməni Kərbəlayi Məhəmməd Hüseyinə bir neçə yerdən ölümcül zərbə vurmuşlar. Kərbəlayi Məhəmməd Hüseyinin ölümündən bir az sonra Şuşa realını məktəbinin təmirini edən on səkkiz iranlı fəhlənin qaldıqları evin sahibi onları erməni silahlılarına təhvil verir. Onlardan ancaq biri, erməni ev sahibinin sözlərinə aldanmayıb aradan qaçıb canını qurtara bilmişdi. Yerdə qalan on yeddi nəfərini erməni daşnakları başlarına iri mismarlar çalıb əzmışdilər. Şuşa əhalisi ermənilərin bu vəhşiliyindən daha da qəzəblənirlər. Müsəlmanlar iranlı fəhlələrin cəsədlərini çıxarıb gətirib Cıdır düzündə dəfn edirlər.

1905-ci ilin avqust ayının 16-21-də Şuşada erməni silahlılarının təcavüzü nəticəsində müsəlman əhalisi müdafiə olunmaq üçün silaha sarılmışdır. Avqust ayının 16-da erməni daşnak silahlıları üç istiqamətdə Şuşanın müsəlman əhalisi üzərinə hücum keçdilər. Ermənilərin 1-ci dəstəsi Yuxarı Xəlfəli qapısına, 2-ci dəstəsi Meydana, 3-cü dəstəsi Köçərli məhəlləsinə hücum etdilər. Qalan ermənilər isə əvvəldən qazılmış səngərlərə girdilər. Ermənilər Köçərli məhəlləsində beş nəfəri, doxsan yaşlı Abbas bəyi, onun oğlu və qardaşı oğlunu, Nuşirəvan adlı bir gənci gəlini ilə birlikdə öldürüb evlərinə od vurdular. Ermənilər köçərli məhəlləsində on beşə qədər müsəlman evini qarət edib yandırdılar.

Ermənilər Xəlfəli qapısında on evə hücum edərək yandırdılar. Ev sakinlərindən üç nəfər öldürüldü, qalanları qaçıb canlarını qurtardılar. Erməni silahlılarına qoşulan erməni tacirləri öz dükənlərini bağlayır, əllərinə silah alaraq türk-müsəlmanların dükənlərini gülləboran edirdilər. Bazarda on beşə qədər müsəlman dükəni var idi. Erməni silahlıları müsəlman dükənlərini qapılarını açaraq içəridəki müsəlmanları öldürür, mal-dövlətlərini isə qarət edirdilər. Şuşanın türk-müsəlman əhalisi şəhərin strateji və döyüş üçün əlverişli yerlərində altı müdafiə və hücum səngərləri qurmuşdular. Döyüş başlayanda ermənilər məhkəmə və дума divanxanasını yandırdılar. Avqust ayının 17-də «*Difai*» partiyasının rəhbərliyi altında yaxşı təşkil olunmuş müdafiə və hücumdan sonra ermənilər xeyli itki verərək geri çəkilməyə məcbur oldular.

Şuşa müsəlmanlarına köməyə gələn şəhər ətrafı türk-müsəlman kəndlərinin silahlı dəstələri Tiflis və Gəncə şəhərlərindən və erməni kəndlərindən ermənilərə köməyə gələn yüzlərlə erməni silahlılarını məhv etdilər. Avqust ayının 19-da Şuşanın türk-müsəlman əhalisinin özünü müdafiə dəstələri ermənilərin qərar-gah və silah anbarı kimi istifadə etdikləri Xandəmirov teatrına od vurdular. Şuşada döyüş üstünlüyünü saxlayan türk-müsəlman silahlı dəstələri avqust ayının 21-nə kimi erməni daşnak silahlı dəstələrini şəhərdən qovub çıxarmağa nail oldular. 1905-ci il avqust hadisələrində Şuşa şəhərində yüzə kimi müsəlman erməni silahlıları tərəfindən öldürülmüş və iyirmiyə qədər müsəlman evi yandırılmışdır.

1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda 1,5 milyon əhalinin yaşadığı ərazini əhatə edən milli münaqişələr zonasında təqribən 100 min nəfər qəzalardakı, bir neçə min nəfər şəhərlərdəki ev-eşiklərdən didərgin düşmüş, insan itkisi 10 min nəfərdən artıq olmuşdu. Ümumiyyətlə, İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyaları ərazisində 300-dən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi viran edilmiş, əhalisi etnik təmizlənməyə və kütləvi qırğınlara məruz qoyulmuşdur.

Sonda qeyd edə bilərik ki, bu xüsusda Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi və tarixi sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində epiqrafik abidələr böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu nöqteyi-nəzərdən, epiqrafik abidələrin tədqiqi və qəbirüstü abidələrdə əks olunmuş epitafiyaların yeni reallıqlar kontekstində oxunması müasir Azərbaycan elminin qarşısında duran aktual problemlərdən biridir. Belə ki, epiqrafik abidələrdə həkk olunmuş yazılar regionda yaşayan xalqların təşəkkülünün həm ilkin mərhələlərini, həm də əhalinin etnoqrafik, linqvistik və antropoloji xüsusiyyətlərinin formalaşması proseslərinin, eləcə də xalqın etnogenezinin, dini-milli dünya görüşünün və əhali arasında hakim olan ideoloji məsələlərin müəyyənləşdirilməsində ən əlverişli vasitələrdən biridir.

İşğaldan azad olunmuş Qarabağın müxtəlif əyalətlərində, xüsusilə Şuşa şəhərində mövcud olan epiqrafik abidələrin öyrənilməsi, tədqiqi və tarixi görkəmi saxlanılmaqla yenidən bərpası zəruri və aktual problemlərdən biridir. Gələcək nəsillərə tarixi irsimiz və əsrlər boyu təşəkkül tapmış zəngin mədəniyyətimiz haqqında daha geniş məlumatları ötürmək üçün bu qəbildən olan abidələr böyük əhəmiyyətə malikdir.

NƏTİCƏ

Tarixi hadisələrə, mənəvi dəyərlərə, adət-ənənələrə, xüsusən böyük əhəmiyyətə malik maddi mədəni irsə münasibət hər bir xalq və dövlət üçün aktual məsələlərdən biridir. Çoxəsrlik tarixi prosesdə milli mənəvi dəyərlər əsasında təşəkkül tapmış maddi mədəni irs hər bir xalqın mənəvi, qeyri-maddi sərvəti kimi qəbul edilir. Mifoloji təsəvvürlər, şifahi və yazılı folklor nümunələri, maddi mədəniyyət abidələri, qədim daş salnamələr, dini inanc və adət-ənənələr bütövlükdə xalqın mövcudluğunu göstərən dəlil-sübutlardır. Müxtəlif xalqlarda müşahidə etdiyimiz fərqli mədəniyyətlər, adət-ənənələr, dini-mifoloji inanclar xalqın uzun zaman kəsiyində formalaşdırdığı yaşam tərzinin və hakim olan düşüncənin nəticəsidir. Ona görə də hər bir xalqın müqəddəratında kəskin dönüş baş verərsə, xalqın öz inkişaf yolunu müəyyən etməsi üçün mədəni-tarixi irsin, adət-ənənələrin və mənəvi dəyərlərin tədqiq edilib araşdırılması çox mühüm məsələlərdən birinə çevrilir.

Elmi-texniki sahələrin sürətlə inkişafı cəmiyyətin həyatında iqtisadi, siyasi, dini, mədəni dəyişikliklərə səbəb olur. Yaranmış ekstremal vəziyyət ictimai fikrin fəallaşmasına, mədəni-tarixi abidələrin yenidən öyrənilməsinə, tarixi mövzuların yeni üslubda tədqiq olunmasına zəmin yaradır. Tarixi dəyişmək mümkün olmasa da, qədim tarixi abidələri və maddi mədəni irsi yenidən mənalandırmaq, yeni cür anlamaq, onları bugünkü həyatımızın bir parçasına çevirmək olar.

Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından maddi mədəni irsi əhatə edən tarixi abidələr, qədim əlyazmalar, Azərbaycan xalq sənətkarlığının maraqlı və zəngin hissəsini təşkil edən Azərbaycan epiqrafik nümunələrinin müəyyən edilməsi və tədqiqi olduqca zəruridir.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd edə bilərik ki, Şuşa açıq səma altında muzey şəhərdir. Azərbaycan xalqının zəngin irsinin koloritini özündə birləşdirən mədəniyyət beşiyidir. Şəhər çiçəkli bağlarla əhatə olunmuş düzənlikdə yüksələn qalanı

simvollaşdırır. Beləliklə, Şərq ölkələrinin çox hissəsini bürümüş müsəlman dünyasında məşhur olan elm adamlarının, ədiblərinin sırasında Şuşanın tanınmış mütəfəkkirləri olması Şuşanın mənəvi mədəniyyət tarixinin tərəqqi dövrünü səciyələndirir, mədəni həyatının ən parlaq, çiçəklənmə dövrünü anlamağa imkan verir. Bununla yanaşı demək olar ki, qədim bünövrə üzərində təməl tapmış yüksək mədəniyyət Şuşada mədəni inkişafın iki xarakterik xüsusiyyəti ilə özünü göstərmişdir. Qədim maddi mədəniyyətin yaradıcısı olan xalq həmin ənənələr üzərində mənəvi mədəniyyətin yaranması və inkişafına nail olmuş, bu mərhələlərin dinamik inkişafı ilə müşayiət olunan mədəni səviyyə yaratmışdır.

XIX əsrin birinci yarısında Şuşa şəhəri Azərbaycanın mühüm ticarət mərkəzi kimi bütün Qafqazda və Yaxın Şərqdə şöhrət tapmışdır. Zaqafqaziyadan Yaxın Şərq ölkələrinə, Yaxın Şərq ölkələrindən Qafqaza gedən bütün karvanlar Şuşa şəhərindən keçir və burada dincəldilər. XIX əsrin birinci yarısında Şuşadan qonşu ölkələrə, o cümlədən Avropa ölkələrinə yun, xalça, ipək mallar, dəri, parça, çini qablar və müxtəlif sənaye, kənd təsərrüfatı məhsulları aparılırdı. Şuşada bəslənən cins atlar dünya bazarlarında böyük maraqla qarşılanırdı. Xarici dövlətlərdən gətirilən pambıq-parça məmulatları, xırdat, qab-qacaq, dəmir və dəmir məmulatları Şuşa bazarlarında satılırdı. Bu isə bütün Azərbaycanda, o cümlədən Şuşada ticarətdə canlanmaya təkan verdi. Bu cəhətdən, yeni-yeni ticarət məntəqələri yaranır, ticarət müəssisələrinin sayı və dövrüyyəsi çoxalır, ayrı-ayrı bölgələr arasında əlaqələr genişlənir və bu isə Şuşada əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafına kömək edirdi.

XVIII əsrdə Qarabağ xanlığı öz iqtisadi və hərbi gücü, eyni zamanda öz maddi-mədəni irsi və bu coğrafi məkana mənsub alim və mütəfəkkirləri ilə Cənubi Qafqazda aparıcı rol oynayırdı. Bu məziyyətlərinə görə Qarabağ xanlığının paytaxtı Şuşa şəhəri yarandığı gündən etibarən regionun incisi və mədəniyyət mərkəzi hesab edilirdi.

Tədqiqat zamanı əldə etdiyimiz informasiyaları təhlil edib ümumiləşdirsək, tezis şəklində aşağıdakı mühüm nəticələri və perspektivləri qeyd etmək olar:

- Şuşa şəhəri tarixən Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur;

- Şuşa – tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik bir şəhərdir;

- Şuşa şəhəri Pənahəli xanın tapşırığı ilə salınmış, onun hakimiyyəti illərində (1747-1763-cü illər) şəhərdə böyük tikinti işləri aparılmış, sonra İbrahimxəlil xanın (1763-1806-cı illər) dövründə isə Qarabağ xanlığı daha da güclənmiş və xanlığın paytaxtında tikinti-bərpa işləri daha geniş vüsət almışdır;

- Şuşanın şəhər kimi inkişafını şərti olaraq üç mərhələyə bölmək mümkündür: a) I mərhələ qeyri-sabit şəraitdə 1763-cü ilə qədər olan dövr. b) II mərhələ İbrahimxəlil xan Cavanşirin hakimiyyət illərinə (1763-1806-cı illər) təsadüf edən dövr. c) III mərhələ XIX əsrdən sonrakı dövr;

- Şuşa Azərbaycanın, ümumilikdə isə İslam dünyasının qədim tarixə malik olan şəhər mədəniyyətinin nadir və təkrarsız incilərindən biridir;

- Şuşa şəhəri öz memarlıq quruluşu ilə Azərbaycan şəhərsalma mədəniyyətinin nadir nümunələrindən biridir;

- Şuşa xalqımızın qədimliyini, onun zəngin mədəniyyətini özündə tərənnüm edən qədim və unikal memarlıq abidələri ilə zəngin bir şəhərdir;

- Şuşa, maddi mədəniyyət abidələr siyahısına daxil olan yazılı kitabələr, epiqrafik nümunələrlə zəngin bir şəhərdir;

- Şuşa şəhərindəki epiqrafik abidələr forma və məzmunca özünəməxsusdur, onları şəhərin maddi-mədəni irsinin öyrənilməsində ilk mötəbər tarixi qaynaq hesab etmək mümkündür;

- Şuşa yazılı abidələrində şəhərin iqtisadi-siyasi, ictimai-dini vəziyyəti və tarixi şəxsiyyətləri haqqında ətraflı məlumatlar əks olunmuşdur;

- Şuşa şəhərinə məxsus bir sıra epigrafiq nümunələrdə erməni vandalizminə dair informasiyalar mövcuddur;

- Şuşa yazılı abidələri strateji və tarixi əhəmiyyətə malikdir, onların yenidən tədqiq edilməsi və fiziki cəhətdən qorunması olduqca vacibdir;

- Unikal tarixi görkəmini və formalaşdırdığı özünəməxsus mühitini həmişə qoruyub saxlayan Şuşa şəhəri yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir tariximizə böyük töhfələr bəxş etmişdir;

- Şuşa şəhərinin ilk yerli sakinləri İslam dininə sitayiş edən azərbaycanlılar olmuşdur;

- Tarixi-mədəni əhəmiyyəti və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik olması Şuşaya xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşılmanı zəruri edir;

- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 7 may 2021-ci il tarixli, 2632 nömrəli Sərəncamı ilə Şuşa şəhərinin tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması və ənənəvi dolğun mədəni həyatına qovuşması, eləcə də Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin mədəniyyətinin, memarlıq və şəhərsalma sənətinin parlaq incisi kimi beynəlxalq aləmdə təbliği məqsədilə Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilmişdir.

- Prezidenti İlham Əliyevin 5 yanvar 2022-ci il tarixli, 3096 nömrəli Sərəncamı ilə Şuşanın Azərbaycan xalqı üçün tarixi əhəmiyyətini, yüksək mədəni-mənəvi dəyərini nəzərə alaraq 2022-ci il Azərbaycan Respublikasında «**Şuşa İli**» elan edilmişdir;

- 2022-ci il martın 31-də Türkiyə Respublikasının Bursa şəhərində Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına (TÜRK-SOY) üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının növbədənəknar iclasında Şuşa şəhəri 2023-cü il üçün «**Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı**» elan edilmişdir;

- İmzalanmış bu Sərəncamlar Şuşanın əvvəlki statusunu və şöhrətini bərpa etməklə yanaşı, onun tarixi və əzəli Azər-

baycan torpağı olduğunu bütün dünyaya nümayiş və sübut etdirmiş olacaqdır.

Yuxarıda sadaladığımız nəticə və gələcəyə hesablanmış əsas istiqamətləri nəzərə alsaq, qeyd edə bilərik ki, Şuşa Azərbaycanın bənzərsiz diyarlarından biri kimi, xalqımız və ölkəmiz üçün onlarla tarixi şəxsiyyətlər, incəsənət xadimləri yetişdirmişdir. Şuşa xalqımızın varlığını özündə yaşadan tarix və mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan gözəl bir bölgədir. Burada hər daşın, hər tikilinin öz tarixi vardır. İnanıram ki, Şuşalılar yenidən doğma yurda qayıdacaq, bu mədəniyyət beşiyinin tarixi görkəmini, maddi-mədəni şöhrətini yenidən bütün dünyaya nümayiş etdirəcəklər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Axundov N. Qarabağ salnamələri. Bakı, Yazıçı, 1989. - 282 s.
2. Azərbaycan qəzeti. 28 mart 2018. səh. 4
3. Azərbaycan tarixi ən qədim zamanlardan XX əsrədək / elmi red: Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun. I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994. - 628 səh.
4. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər / elmi red: S.S.Əlyarlı. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1996. - 872 səh.
5. Baxşəliyeva G. İslam ensiklopedik lüğət / G. Baxşəliyeva, Ə.Abbasov. - Bakı, Elm, 2013. - 656 s.
6. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərneşr, 1989. – 336 s.
7. Cavanşir M.C. Qarabağ tarixi. Bakı, Azərbaycan SSR EA, 1959. – 172 səh.
8. Cəfərov C. Arsaq sözünün etimologiyası // Qarabağ dünən, bu gün və sabah. Bakı, 2002.
9. Daşlaşan sirlərin sirdaşı. tərt. ed. Quliyeva V. Bakı, Elm, 2009. – 388 səh.
10. Əfəndiyev, O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007. - 344 s.
11. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / Bakı, Azərneşr, - c. 18. 2006. – 386 s.
12. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. / elmi red. V. Quliyev. Bakı, Şuşa nəşriyyatı, 2000. - 576 səh.
13. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı, Təhsil, 2012. -153 s.
14. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı, Təhsil, 2010. – 152 səh.
15. Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığı: Sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. Bakı, Təhsil, 2007. – 254 səh.
16. Hüseyinov S. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik. Bakı, Təknur, 2012. - 176 s.
17. Hüseyinov Y. Qarabağ – Şuşa. Bakı, Füyuzat, 2022. – 168 səh.

18. Hüseynov Y. Qarabağ tarixi mənbələrdə. Bakı, Şuşa, 2012. – 248 səh.
19. Hüseynov Y. Qarabağ tarixi mənbələrdə. Bakı, Şuşa, 2012. – 248 səh.
20. Hüseynov Y. Şuşa salnaməsi. Bakı, Şuşa, 2015. – 152 səh.
21. Hüseynov Y. Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı, Şuşa, 2013. – 156 səh.
22. Hüseynov Y.R. Qarabağ xanının yeganə övladı. Şuşa qəzeti, №11. 15 iyun 2012-ci il.
23. X.Xəlilli. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. Bakı, Təhsil, 2007. – 143 səh.
24. Xəlilov X. Qarabağın etnik tarixindən. / Azərb. SSR EA Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), Bakı, 1988, № 3.
25. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı, Azərənşr, 1992. – 119 səh.
26. Qarabağnamələr. I kitab, tərt. ed., Fərzəliyev A. Bakı, Şərq-Qərb, 2006. - 216 səh.
27. Qarabağnamələr. I kitab, tərt. ed., Fərzəliyev A. Bakı, Yazıçı, 1989. - 192 səh.
28. Qarabağnamələr. II kitab, tərt. ed., Axundov N. Bakı, Şərq-Qərb, 2006. - 288 səh.
29. Qarabağnamələr. II kitab, tərt. ed., Axundov N. Bakı, Yazıçı, 1991. – 450 səh.
30. Qarabağnamələr. III kitab, tərt. ed., Axundov N. Bakı, Şərq-Qərb, 2006. - 248 səh.
31. Qeybullayev Q. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı, Elm, 1990. – 248 səh.
32. Qurani–Kərim məəli / tərc. ed., Z.M. Bünyadov, V.Məmmədəliyev – Bakı, Qismət, -2006. – 606 s.
33. Mahmudov Y., Mustafayev C. Şuşa-Pənahabad. Bakı, Təhsil, 2012. – 152 səh.
34. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, Təhsil, 2009. – 144 səh.
35. Məmmədli A. Haylarda yaşayan tariximiz. Bakı, Turxan NPB, 2013. – 108 səh.
36. Məmmədov A.B. Qarabağ, onun qədim tayfaları. Bakı, Mütərcim, 2008. – 480 səh.
37. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, Azərənşr, 1993. – 262 səh.

38. Mustafayev E. Yuxarı Gövhər Ağa məscidinə aid epiqrafik abidələrdəki yazıların tədqiqi (mənbəşünaslıq baxımından). Azərbaycan Şərşünaslığı – № 01 (22). Bakı, Rumpel MMC, 2022. səh. 28-34.
39. Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı. Bakı, Sabah, 2009. – 333 s.
40. Münşi, İ. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi / İ. Münşi, tərc. ed., Ş. Fərzəliyev. - Bakı, Şərq-Qərb, 2010. – 1144 s.
41. Nemət M. Azərbaycanca Pirlər. Bakı, Elm-təhsil, 2010. – 212 səh.
42. Nemətova M. Əsrlərin daş yaddaşı. Bakı, İşıq, 1987. – 43 səh.
43. Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, Mürcü, 2020. – 172 səh.
44. O R V ZK . ç. III, SPb, 1836, s.3 0 7 -3 0 8 .
45. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, Qafqaz, 2007. – 184 səh.
46. Petruşevski İ.P. Xristianlığa qədər Dağlıq Qarabağ kənd-lisinin etiqadları. Bakı, 1930. – 38 səh.
47. Piriye V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, Müəllim, 2002. – 83 səh.
48. Piriye V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, Müəllim, 2002. – 148 səh.
49. Rumlu H. Əhsənüt-təvərix / H. Rumlu, tərc. ed., O. Əfəndiyev., N. Musalı. Kastamonu, Uzanlar, 2017. – 662 s.
50. Rüstəmov T. Fars dili. Bakı, Günəş, 2005. – 398 səh.
51. Sədiyev Ş. Qarabağ sözünün mənası. «Elm və həyat» jurnalı. Bakı, Elm, 1963. №3
52. Süleymanlı, M. Əhməd Ağaoğlunun ilk elmi əsəri: Şiə di-nində məzdəki inancları. Bakı, Letterpress, 2007. -128 s.
53. Şah İsmayıl Xətayi : / tərt. ed., Ə. Səfərli., X. Yusifov. – Bakı: Yazıçı, - 1988. – 344 s.
54. Şuşa inzibati rayonu: təbii-coğrafi şərait və iqtisadi inkişaf potensialı / baş red: Z. Eminov. Bakı, Region MMC nəşriyyatı, 2022. – 284 səh.
55. Şükürlü. Ə.C. Qədim Türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993. – 336
56. Tərəqqi, Bakı. 1908, 4. VII, № 2; 1908, 17. VII, № 11; 1908, 22. VIII, № 35

57. Təzə həyat qəzeti, 1908, 26 avqust, № 196, səh. 3
58. Yüzbaşov R. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin toponimikası. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası. 1969. № 2, s. 86-92
59. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları (oçerklər). Bakı, Maarif, 1972.
60. فریدون بك كوچرلي، آذربيجان ادبيات تاريخي ماترياللارى، باكو، ۱۹۲۵.
61. محمد آقا مجتهد زاده، رياض العاشقين، در سعادت، جلد ۱. باكو، 1911.
62. مير محسن بن حاجي مير احمد آقاي آقامير زاده قراباغي، تذکره نواب، باكو، ۱۹۱۳.

Türk dilində

63. Cemal Gökce. Kafkasya ve Osmanlı İmperatorluğunun Kafkasya siyaseti. İstanbul, 1979.
64. Çetinkaya N. İğdır tarihi. İstanbul, 1996.
65. Eliade M. Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi / tərç. ed., A. Berktaş. İstanbul, Melisa, 2017. – 512 s.
66. Günaltay Ş. M. Tarih-i edyan. İstanbul, Kanaat, 1920. – 320 s.
67. Kızıroğlu F. Sürmeli çukurunda Tuzluca Ayrımluları. Türk dili dergisi. Ankara. 1964
68. Küçük, A. Dönemler tarihi. Ankara, Rehber, 2005. - 225 s.
69. Laqueur H.P. Hüvel-Baki İstanbulda osmanlı mezarlıkları ve mezar taşları. İstanbul, Numune, 1997. – 291 səh.
70. Schimmel, A. Dinler tarihine giriş. İstanbul, Külliyyat, 2016. – 323 s.
71. Serin M. Hat sanatımız tarihçesi, malzeme ve aletler, meşkler. İstanbul, Kubbealtı, 1982.
72. Sümer F. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü. Ankara, 1992.
73. Yakıt İ. Türk-İslam kültüründe əbcəd hesabı ve tarix düşürmə. İstanbul, Ötüken, 2022. – 592 səh.
74. Yücedağ İ. Osmanlı Epigrafisi kitabeler ve mezar taşları. İstanbul, İdeal, 2017. – 383 səh.

Rus dilində

75. Авалов Э. В. Архитектура города Шуши и проблемы сохранения его исторического облика. Баку, Элм, 1977. – 59 стр.

76. Алиев И.Г. Нагорный Карабах: история, факты, события. Баку, 1989.

77. Ализаде А.М., Саркисов А.В. О некоторых архитектурных памятниках Шуши. В кн.: Памятники архитектуры Азербайджана. Вып.П. Баку: Азернешр, 1950. – 130 стр.

78. Верещатин В.В. путешествие по Закавказью в 1864 – 1865 гг. СПб., 1870

79. Гасанов Т. Аб. Офиолиты Малого Кавказа. Москва, Недра, 1985. – 240 стр.

80. Гасанова, Э. Социология религии и мусульманского мистицизма – тасаввуфа в Турции XX в. Вакı, Əli nəğriyyat evi, 2006. – 288 стр.

81. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку, Элм, 1986. – 192 стр.

82. Гранде, Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва, Восточная литература, 1998. - 592 стр.

83. Исмаил-Заде Д.И. Население городов Закавказского края в XIX – начале XX в. Москва, Наука, 1991. – 254 стр.

84. Кавказский календарь на 1888 год. Тифлис, 1887.

85. Каджар Ч. Старая Шуша. Баку, Шерг-Герб, 2007. – 344 стр.

86. Культурология. XX век. Энциклопедия: [в 2 томах]. Глав. редактор С.Я. Левит. - Санкт-Петербург: Алетейя, т. 2. - 1998. - 447 стр.

87. Кушнарёва К.Х., Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе. Советская археология. Москва, 1957.

88. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв. Баку, 1993.

89. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, ЦИКА, 2005. -798 стр.

90. Махмудов Я.М. Краткая история государственности. Баку, 2005.

91. Миклашевская Н.М. Стенные росписи Азербайджана // кн.: Архитектура Азербайджана. Очерки. - Баку: Издательство АН АзССР, 1952. – 557 стр.

92. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва, 1984.

93. Мустафаев, Э.К. Место веры в междианство в идеологической политике государства Сефевидов // Киев: Вчены Записки, - 2020. № 4, том 31 (70), - с. 198 – 205.

94. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII века. Баку, Элм, 1993.

95. Неймат М. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Т. I: Арабо-персо-тюркоязычные надписи Баку и Апшерона XI - начала XX века. Баку: Элм, 1991. – 248 стр.

96. Неймат М. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Т. I: Арабо-персо-тюркоязычные надписи Шеки – Закавказской зоны (XIV век - начала XX века). Баку, Yeni Nəşrlər Evi, 2001. – 368 стр.

97. Неймат М. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Т. V: Арабо-персо-тюркоязычные надписи Ширвана, Гянджи, Агдама, Шуши, Физули, Зангелана, Джабраила, Лачына, Кельбаджара и др. (XI - XX вв.) Баку, Элм-тахсил, 2011. – 240 стр.

98. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году, по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова, действительным Статским советником Могилевским и полковником Ермоловым, Тифлис, 1866. – 41 стр.

99. Петрушевски И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград, Изд-во Ленинградского Государственного Ордена Ленина Университета им. А.А. Жданова, 1949. – 382 стр.

100. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700). Баку, Элм, 1981.

101. Саламзаде А. В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку, Элм, 1964. – 128 стр.

102. Саламзаде А.В. Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана. Баку, Элм, 1979. – 138 стр.

103. Сафарли Г. Эпитафические памятники Нахчывана. Нахчыван: [ИПО Аджери], 2017. – 198 стр.

İngilis dilində

104. Lockhart L. Nadir Shah. A critical study based mainly upon contemporary sources. London, 1938.

105. Lockhart L. The fall of the Safavi dynasty and afghan occupation of Persia. Cambridge, Cambridge University Press, 1958.
106. Muriel A. Russia and Iran 1780-1828. Menneapolis, 1980.
107. Perry J.P. Karim Khan Zand (1747-1779). Chicago, The University of Chicago Press, 1979.
108. Samuel W. Armenia: The Secrets of a “Christian” Terrorist State. Hazen, AR: *St. John Press*, 2002. – 362 səh.

Ərəb dilində

109. الإصفهاني، الراغب. مفردات ألفاظ القرآن / علامة الراغب الإصفهاني. – قم: سليمانزاده، - 2007. – 1248 ص.
110. آل كاشف الغطاء، محمد الحسين. أصل الشيعة و أصولها / محمد الحسين آل كاشف الغطاء. – بيروت: دار الأضواء، - 2003. – 292 ص.
111. الأميني، عبد الحسين. موسوعة الغدير في الكتاب و السنة و الأدب: [14 مجلد] / عبد الحسين الأميني. – قم: مؤسسة دائرة معارف الفقه الإسلامي، - ج. 3. – 2009. – 552 ص.
112. جعفر، بن محمد الصادق. مصباح الشريعة / جعفر بن محمد الصادق. – بيروت: مؤسسة الأعلمي. – 1980. – 201 ص.
113. السيستاني، علي الحسيني. منهاج الصالحين: [3 مجلدات] / علي الحسيني السيستاني. – بيروت: بئر العبد، - ج. 2. – 432 ص.
114. الشهرستاني، محمد بن عبد الكريم. الملل و النحل / محمد بن عبد الكريم الشهرستاني. – بيروت: دار الكتب العلمية، - 1992. – 734 ص.
115. الطباطبائي، محمد حسين. الميزان في تفسير القرآن: [21 مجلد] / محمد حسين الطباطبائي. – بيروت: دار الأندلس، - ج. 6. – 2010. – 360 ص.
116. الطريحي، فخر الدين. مجمع البحرين: [3 مجلدات] / فخر الدين الطريحي. – بيروت: مؤسسة التاريخ العربي، - ج. 1. – 2008. – 589 ص.
117. الطهراني، آقا بزرك محمد محسن. الذريعة إلى تصانيف الشيعة: [28 مجلد] / آقا بزرك محمد محسن الطهراني. – بيروت: دار الأضواء، - ج. 16. – 523 ص.
118. الفراهيدي، الخليل بن أحمد. كتاب العين: [3 مجلدات] / الخليل بن أحمد الفراهيدي. – قم: أسوة، - ج. 1. – 2003. – 736 ص.
119. الهمداني، رشيد الدين فضل الله. جامع التواريخ / رشيد الدين فضل الله الهمداني. – بيروت: دار النهضة العربية. – 1989. – 373 ص.
120. مغنية، محمد جواد. فقه الإمام جعفر الصادق عليه السلام: [6 مجلدات] / محمد جواد مغنية. – قم: نكين، - ج. 6. – 2009. – 372 ص.

Fars dilinda

121. - اقبال، عباس. تاریخ مفصل ایران از استیلای مغول تا اعلان مشروطیت. مطبعة مجلس تهران، 1312.
122. آبادانی، عبد الله مبلغی. تاریخ ادیان و مذاهب جهان: [3 مجلد] / عبد الله مبلغی آبادانی. - قم: سرور، - 1993. - 1399 ص.
123. ابن هشام، عبد الملك. زندگانی حضرت محمد / عبد الملك ابن هشام، مترجم: هاشم رسولي محلاتي. - تهران: کتابچی، - 2005. - 448.
124. اسدي کيا، بهناز. جمهوری آذربایجان. نشر وزارت خارجه. تهران، 1381.
125. امیراحمدیان بهرام. جغرافیای قفقاز. انتشارات وزارت امور خارجه. تهران، 1376.
126. بهراد، عبدالاحد. قرهباغ در چشم انداز تاریخ. انتشارات ارك. تبریز، 1372.
127. پورداود، ابراهیم. - فرهنگ ایران باستان / ابراهیم پورداود. - تهران: شاهنشاهی، - 2006. - 373 ص.
128. تذکره‌ی شعراي قرهباغ. بي نا. بي تا. بي جا. نسخه موجود در کتابخانه مرکزی تبریز
129. رضوي، محمد طاهر. پارسیان أهل کتابدند / محمد طاهر رضوي. - تهران: فروهر. - 2008. - 274 ص.
130. شاهرخ، کیخسرو. آیین مزدیسنی / کیخسرو شاهرخ. - تهران: مردم، - 1964. - 234 ص.
131. القزويني، زکریابن محمدبن محمود. آثار البلاد و اخبار العباد. عبدالرحمن شرفکندی. اندیشه جوان. تهران، 1366.
132. نوائي، عبد الحسين. شاه اسمعیل صفوی: اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی / عبد الحسين نوائي. - تهران: بنیاد فرهنگ ایران، - 1968. - 419 ص.

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön Söz	3
Müəllifdən	9
Giriş	15

I FƏSİL

QARABAĞ TARİXİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

1.1. Qarabağın qədim və orta əsrlər tarixi	23
1.1.1. Qarabağ vilayətinin tarixi sərhədləri	29
1.1.2. Qarabağ toponiminin etimologiyası	32
1.1.3. Qarabağ tarixi Azərbaycan torpağıdır	34
1.2. Qarabağ xanlığının təsis edilməsi və Şuşa şəhərinin salınması	36
1.2.1. Qarabağ xanlığının elan edilməsi	39
1.2.2. Şuşa şəhərinin salınması	45
1.2.3. Şuşa toponiminin etimoloji təhlili	47
1.2.4. Şuşa şəhəri Azərbaycanın iqtisadi-siyasi və mədəni mərkəzi kimi	49

II FƏSİL

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN MADDİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

2.1. Şuşa məscidləri	69
2.1.1. Yuxarı Gövhər Ağa məscidi	71
2.1.2. Saatlı məscidi	114
2.1.3. Hacı Yusifli məscidi	126
2.1.4. Çuxur məhəllə məscidi	128
2.2. Karvansaralar	131
2.2.1. Məşədi Hüseyn Mir Səyyaf oğlu karvansarası	132
2.3. İmarət və malikanələr	140
2.4. Bulaq və ovdanlar	158
2.5. Şuşa qəbiristanları	161
Nəticə	189
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı	194

ELNUR MUSTAFAYEV

**ŞUŞANIN
MADDİ-MƏDƏNİ İRSİ
EPIQRAFİK ABİDƏLƏR
ƏSASINDA**

Kompüter tərtibçisi: *Nasir Alıřanlı*
Bədii tərtibat: *Ő lal  Məmməd*

Formatı: 60x84 ¹/₁₆
Həcmi: 13  .v.
SifariŐ: 21
Tirajı: 200
Qiyməti müqavilə
 sasında

Red N Line MMC tərəfindən hazır diapozitivlərdən
istifadə olunmaqla çap edilmiŐdir.

Elnur Kərim oğlu Mustafayev 1988-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 2006-cı ildə Bakı Dövlət Universitetinə daxil olmuş, 2011-ci ildə universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra pedaqoji və tərcüməçilik fəaliyyətinə başlamışdır. 2013-cü ildə AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun əyani doktorantura pilləsinə daxil olmuşdur. O, 10 sentyabr 2021-ci il tarixində fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işini müdafiə etmiş, 11.03.2022-ci

ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müvafiq qərarı ilə fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

Elnur Mustafayev 44 günlük «Vətən müharibəsi»ndə «BBC-Arabıc», «əl-Arabiyyə», «əl-Məyadin», «əl-Hurra» və bir çox məşhur ərəbdilli media orqanlarına ərəb dilində müsahibələr vermiş və müxtəlif informasiya orqanlarında Azərbaycan həqiqətlərindən bəhs edən məqalələr çap etdirmişdir.

«Vətən müharibəsi» dövründə informasiya müharibəsində göstərdiyi xidmətlərə görə AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun rəhbərliyi tərəfindən təşəkkürnamə, eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Fəxri Fərman»ı, həmçinin 2 Fevral «Gənclər günü» münasibəti ilə səmərəli və məhsuldar elmi və ictimai fəaliyyətinə görə AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun «Fəxri Fərman»ı və AMEA Rəyasət Heyətinin «Fəxri Diplomu» ilə təltif edilmişdir.

E.Mustafayev hazırda AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Din və ictimai fikir şöbəsinin müdiri və institutun Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurasının sədri vəzifələrində çalışır.